

श्रीपरमात्मने नमः ।

सनातनजैनग्रंथमालायाः

प्रथम खण्ड ।

श्रीद्वैतविद्यापतिश्रीमद्विद्यानदस्वामिधिरचिता

१

आप्तपरीक्षा

२

पत्रपरीक्षा च

श्रीयुक्त पण्डितगजाधरलालजैनशास्त्रिणा संपादिते

वे च

वस्मानावादनिसासिसर्गापमेष्ठिन्यकस्त्वृषदस्यात्मनशास्त्रचंद्रस्य स्मरणार्थं

शान्तिनभर्मप्रचारिणासमाया मंत्रिणा

श्रीपन्नालालजैनेन

काशीस्वचंद्रप्रमानाम्नि मुद्रणयत्रालये

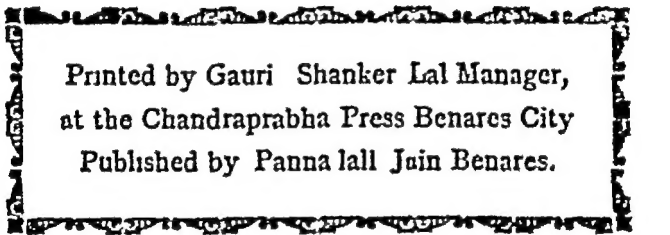
प्रकाशिते ।

श्रीश्रीरनिर्वाचसंस्कृतः १४१९ । विशाख १९११ ।

प्रथम संस्करण]

ॐ

[अस्य ग्रन्थस्य मूल्यामेको रूप्यकः ।

A decorative border with a repeating floral or geometric pattern surrounds the text.

Printed by Gauri Shanker Lal Manager,
at the Chandraprabha Press Benares City
Published by Panna lall Jain Benares.

वर्ति सामर्थ्यलिङ्गोऽपि मयि । तथापि प्रखरधार्ष्यवशंवदात्मतया श्रीमन्प्रकाशकमहोदयैर्मद्भ्रातृसमागेपि-
 तभारतया चारोपीदं कार्यं मया । मौर्ध्यं मामकीनमनवगणयमानोऽवगच्छमानश्च प्राथमिकं कार्यमिदं नियतं
 क्षमिष्यते विद्वत्परिकरो बहुत्रात्र मन्स्खलितविलोकनात्, इति विराजते प्राज्ञप्रवरसन्निष्टे विनतिततिर्महती
 पूष्यपादश्रीमन्मत्स्यहोदरादिचक्षुरादिरङ्गनिकरकारणकलापे समुपस्थिते मदनुपस्थितानुष्ठित भूरि-
 साहाय्यमेतद्ग्रंथसंशोधनानेहसि महनीयविद्वद्भ्रपंडितलालारामैस्तनोऽस्प्यहमनुग्रहभाजनं चिरमुक्तपा-
 वनात्मनां ।

उस्मानावादमंडनायमानश्रेष्ठिवर्यश्रीमद्भ्रातृलालचंद्रकस्तूरचंद्रात्मजश्रीमन्नेमिचंद्रप्रवादिभिराहृतमतममुद्धर-
 णाय चाविर्भावाय तदनवद्यतत्त्वरवरूपं भुवि, ग्रंथरत्नद्वयप्रकाशाय साकल्येन स्वकरसपादितपवित्रद्रव्यव्ययम
 कृत तेषामयं महानुग्रहः । प्रार्थ्यते चेमे पुरस्तादापीन्धमेवोपकृतये सकलजनहितकरायै ।

उपाध्यायमहनीयपदविभूषितमित्रवरश्रीमन्पण्डितवासुदेवनेमिनाथंप्रपितैकाक्षपरीक्षाप्रतिमूर्तिर्मन्पाश्वं ।
 सा च प्रायोतीवशुद्धासीत्तत्तएव मुद्रितं किलाक्षपरीक्षाभिधं महद्रत्नमित्येतदनुष्ठितसाहाय्याय चिरमनुगृहीतो-
 ऽस्मि श्रीमदुपाध्यायानां ।

ईडरपत्तनभारतीभवनादप्येतद्ग्रंथमुद्रणसाहाय्याय पुस्तकद्वयं समुपलब्धं तच्च शुद्धतममासीत् ।
 पुरातनकरविलसितग्रंथनिकरानुस्वारप्रवणपरिपाटीविलोकनतो ग्रंथमादेतद्विलसितग्रंथसाकल्ये पचनाक्षर
 मुपेक्षमाणैरस्माभिरनुस्वारसत्कृतिरेवाकृत भूरितया ।

प्रस्तावनोल्लेखे समुत्तरनिबंधसंकलने सपादने चैतद् ग्रंथरत्नद्वयस्य यद्यभूत्तुत्रापि मात्राक्षरादिस्खलितं
 मामकीनं तन्नियतं क्षमार्हमेवेति मुहुर्विदुषां पुरस्ताद्विनतगिरसाम्बर्थना ।

काशी
 भाद्रपदकृष्णा प्रातिपत्
 वीरनिवांग संवत् २४३९ ।

विदुषामनुचरो—
 गजाधरलालजैनः ।

ॐ

ग्रंथकर्तुः

स्याद्वाविद्यापतिश्रीविद्यानदस्वामिनः

परिचयः ।

(विनवितैवितः समुद्भूत)

मैकविधप्रस्तरपाटवनिकरकोविदसाक्षरसदोह !

विदितमेवैताद्विखिलकळापुरीणानां धीमतां विदुषां यदर्शनन्यायाचनेकविषयपारगामोनि भूयांसि विद्वद्भ्यानि परिभूयसांचक्रिरे रत्नगर्भेअन्वर्षसहस्रां विभ्रतीमिमां समुधरो । तत्र समुपाठेभे दिगबरजैनसंप्रदाये दार्शनिकनैयायिकादिविद्वत्परिपाठ्यां दार्शनिको नैयायिकश्च श्रीमद्विद्यानंदी विद्यानंदस्वामी वा प्राकृत्येण विभ्रुति । वैदुष्य स्वस्वैतस्य महोदयस्यानन्यजनसंमन्येव समजनिष्ठ । अद्याप्येतत्करसरोरुहकालितविषिषविषयमुगंधमरितानेकमंदवतमुदयमारुतो न्यामोति तत्कौर्तिगध सर्वांसु दिक्षु । भविष्यति च यावदर्शनन्यायादि विषयसत्कृति संसृतां व्याप्त्यद्येव तत्कौर्तिगधममित स हि—

पात्रकेसरीति ।

महात्मन किञ्चित्तस्य विद्यानदस्वामिन पात्रकेसरिसंज्ञयापि मुषि विभ्रुति परावर्तिष्ठ अभिमतिरिय किञ्च विषयेऽस्मिन् भूयसां विदुषां यत्पात्रकेसरीस्वनवषसहस्रां दधानोऽपर एष कश्चित्तमजनि विद्वान्, किञ्च निम्नलिखितप्रमाणपरिपाठ्यात्प्रतीयते यत् पात्रकेसरीस्वरनाममागु विभ्रुर्विद्यानद एष संज्ञो नान्य ।

सम्पत्त्वप्रकाशप्रये समुद्रोवितमेकत्र—

“तथा श्लोकवार्तिके विद्यानदपरनामपात्रकेसरिणा यदुक्तं तच्च लिख्यते तत्कार्य-मद्धानं सम्पद्दर्शनं, ननु सम्पद्दर्शनशब्दनिर्षेधनसामर्थ्यादेव सम्पद्दर्शनस्वरूपनिर्णया-दक्षेपतद्विभक्तिपक्षिनिवृत्तेः सिद्धत्वाच्चदर्पे तद्वक्षणवचन न युक्तिमदेवेति कस्यचिदारेका रामपाकरोति ।

अत्र सदमे श्लोकवार्तिकप्रयोगेता विद्यामंद एष सूचित ।

किं च ध्रुवणवेळगुल्यचनमेदनायमानधीद्वौर्बलिनिनदाससाक्षिविहितमंयसमदे धो हि तारूपत्रोपरिखचित्तादिपुराणप्रंथस्तद्विष्यभ्यामपि पात्रकेसरिसंज्ञां दधानो विभ्रुर्विद्यानद एवेत्युदोषित ।

अपरं च श्रीमद्भनेमिदं चक्रकमळकलितकथाकोपविडसितपात्रकेसरिकपातोपीत्येवानुमीयते परापर-विचारपरिपाठ्या, यदुल्लेख स हि विद्यानदस्यैव नापरस्येति ।

अन्यच्च श्रीमद्वादिचंद्रसूरिणापि स्वकरकलितज्ञानसूर्योदयनाटकपुरीयाके पात्रीभूतपाठशान्नाख्यया श्रिया पुर्य प्रति रूपापित, यत्—

“देव ततोहमुद्यालितहृदया धीमत्पात्रकेसरिस्तकमळ गता तेन साक्षात्कृतसकळ-स्वाद्वादाभिमायेण खालिता पाखियाष्टसहस्रीतया पुष्टिं नीता । देव ! स यदि नापाकयिष्यत् घदा कयं त्वामद्राक्षम् ” ।

अयमाकृत किञ्चित्तस्य सदर्मस्य यदस्ति श्रीमद्भक्तकलककरनिर्मिताष्टशतीसंज्ञको दुरभयोवेतमंय, तदनवतान्यपर्यमनवगच्छमाना किंयतो विद्वन्सः मानपिचन्यरभशंभदात्ततयानवधमपि तत्तत्पर्यक्षारं विप-

रीतमेवांगीकुर्वाणाश्च कुपिता संवभूवुः आचक्रमुश्च तदुपरि । विलोक्य तदविनीतवृत्तिमिमां श्रीमद्विद्यानंदि-
प्रभुः विरचयामास तदाशयं समंजसतया विद्यादीकुर्वाणाष्टगतीसंब्रकं भाष्यग्रथं । अतोनुमीयते श्रीमदष्ट-
सहस्रीरचयिता पात्रकेसरीत्यपराभिधानो विद्यानंदस्वाम्येवेति ।

अन्यत्र ह्युमचानगरशिलालेखोद्धृतचरमवाक्यतोऽपि विद्यानंदेव पात्रकेसरीति विनिश्चयते ।

इति प्रमाणपंचकेनावगम्यते निस्संशयं किलैतद्यद्विद्यानंदेव पात्रकेसरीत्यपराभिधानो नापर इति ।

विज्ञायते किलैतदस्माभिर्यथावद्विदांवरों महात्मार्हतदीक्षादीक्षितो नाभूत्तावदेव पात्रकेसरीत्यभिहितम-
धत्त । आर्हतपथानुगामिसमये तु निखिलजनहृदयानंददां विद्यानंदसंज्ञामभार्पात् अतएव श्रीब्रह्मनेमिदत्तमहोदये-
नैतदार्हनपथानुगामित्वोल्लेखे यावन्नाजन्यं महात्मा जैनमार्गानुगामी तावत्पात्रकेसरीत्यभिवया विज्ञापितः । जैन-
धर्मदीक्षादीक्षितत्वे तु विद्यानंदिनाम्नेति तत एव महान्मायं पुराननस्वीयनामोल्लेखनानावश्यकतामवगच्छ-
मानो नाविर्भावयान्चक्रे पात्रकेसरीत्यात्मीयं पारार्चान नाम कुत्रापि स्वकरकलितग्रंथसंदोहे ।

विमुरयं विद्यानंदी समजनि खलु नंढिसंवस्याचार्य इत्यनुमीयते । न खलु निश्चयेन प्रतिपादयितुं
शक्यते । विज्ञुद्धात्मनः किलैतस्य दीक्षाचार्यः कः कश्चोपाध्यायपदाविरुद्धोऽभूदिति न समंजसतयावसीयतेऽ
स्माभिः । कतमेऽपि स्वकररचितग्रंथे समुल्लेखोऽपि न कृतोनेन स्वामिना स्वगुरुपरंपरायाः ।

पात्रकेसरिकथा ।

मद्यारक-श्रीमत्प्रमाचंद्रब्रह्मनेमिदत्ताभ्यां या स्वरचितकथाक्रोग्रंथे पात्रकेसरिणः कथा विलिखिता
ततएव किंचिद् विज्ञायते न ततोऽधिकं किमप्यनवद्यप्रतिमस्यैतस्य विदुषो जीवनेतिहासे समीचीनतया-
वगम्यते खेदयति किलाऽस्मद्देशीयेतिहाससामिप्रयभावोयमस्मन्मनः ।

वरीवर्ति पात्रकेसरिणः किलेत्यं कथा—

शास्तिस्म कश्चिन्मगवदेशांतोऽह्निच्छत्रपुरेऽन्वर्थसंज्ञां विभ्राणोऽभवनिपालोनामावनिपालः तस्य च
परिपदि वेदवेदांगदिदिविधविषयपारावारपारदर्शिनः शतपंचकत्राक्षणविद्वद्ब्रह्मनि समभूवन् । राजधान्यां
च तस्यावनिपालस्य राजतेस्म कश्चिन्नानाविब्रमणितोरणादिविभूषितः श्रीपार्थीजिनैंद्रमंदिरः—अथ-
कदाचित्ससजनि कुतूहलस्तेषां विदुषां पार्श्वजिनालयं विलोकयितुं । यदा च सर्वे ते तं विलोकयितुमगमन् तदा
तत्र पार्श्वजिनामिमुखीभूय जिनभक्तिवंगंतश्चारित्रभूषणाभिधानः कश्चिन्परमर्षिः देवागमस्तोत्र पठन् दृष्टि-
गोचरतां समापतत् । समाकर्ष्य च तन्मुनिलपननिःसृतस्तोत्रमत्रोचत्तदन्यतमाविद्वदग्रणीः श्रीमत्पात्रकेसरी-
विदांवरः । मुने ! समंजसतयामाति किल भवत्पननिःसृतं स्तोत्रमिदं अनुगृह्य मुहुः श्रावयतु पापठ्येदमिति श्रुत्वा
भक्तिवंगवदतद्विज्ञवचनं, यतिमंगादिदोषं परिहरमाणः स मुनिः पुनरपि तत्स्तोत्रं पठितुमारभे विद्वान् पात्रके-
सूर्यपि तत्तात्पर्यं हृदयस्थं समीहमानो भक्त्या शुश्राव च । यदा च तत्स्तोत्रं परिपूर्णतामगमत् तत्तात्पर्यं च श्री-
मत्पात्रकेसरिवुद्धिस्थमभूत्, तदात्वे एव तस्य विदुषः प्रबलदर्शनमोहकर्मणः क्षयोपगमः संप्रत्यपादि । विचचार
च स्वचेतामि स यजीवार्जावादितत्त्वस्वरूपोपवर्णनमार्हतमार्गानुसार्यैवानवध नान्यस्येति, स्थिते सत्येवं प्रत्य-
हमेतन्महोदयस्य, आर्हतमततत्त्वमुत्सालता वृद्धिं समुपागच्छत् । स्वसहचारिभिः सह परावृत्य च जिनालया
न्महात्मायमेनमेवविषयं परामर्षं परंतु रजन्या स्वगयनावासे गयानस्य तस्य विदुषः साहसिकोयं विचारो
बुद्धौ समासरोह यन् यद्यप्यार्हमते प्रमाणपद्धतिः समीचीना कित्वनुमानप्रमाणलक्षण किमभिमतमिति नाव
गतं, चिंतापारावारे निमग्ने सत्येवं तस्मिन् विदुषि अवधिवलतस्तत्तात्पर्यं जानती भगवती पद्मावती पुरस्ता-
त्समुपस्थायात्रोचत् प्राब्रुवत ! नैवंविधचिंताभाजनमासि । भगवत्पार्श्वदर्शनसमयएवैतच्छंसीतिपरावृत्तिर्भवि-
ष्यति भवतां । विज्ञास्यते चानवद्यानुमानस्वरूपमित्युक्त्वांतरधात् गत्वा च जिनालये पार्श्वजिनफणमडपोपरि
विलिलेख च ।

“अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र प्रयेण किं । नाम्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र प्रयेण किं” ॥

इत्यनवधपथम् ।

अपरमिभक्तानि विद्वान् स हि पात्रकेसरी प्रब्रूपसि सप्रत्यगाद्गगनत्वार्थजिनमदिरे । परावृष्टे च तस्य महात्मनोऽगम्यसंशोतिर्भगवत्कणोपरिदृष्टिसपाते धीमर्षेर्बोधयकुशेशयस्त्रिचिन्तानवधपर्यं पठित्या । निर्धारित वितत्तेन यदन्यथानुपपन्नत्वरूपम्यासिज्ञानमेवानवधयानुमान, रीत्या किञ्चानया सप्रत्यभूत्तदुदीर्यं महती विश्वस्तिर्यत्, भगवन्नर्हन्नेवात्सल्यपनाकिर्भूतधर्मएव ओकद्वयमुखावहो महान् धर्मः, तदनु धीपात्रकेसरीविदुषा स्वसहस्यारिणां पुरस्तादप्यार्हतधर्मप्रशंसा कृता उपदिष्टाश्च ते । तदुपदेशमश्रोतुकामा द्विपंतश्च शास्त्रार्थमार्गेण परामृता तथा च पर्यन्ते धीमत्पात्रकेसरीवैदुष्यदिवाकरस्य पुरस्तादाभीयवैदुष्यं दीपकस्य विद्वाय सहावनिपाळभूपतिना सर्वे ते अनवद्यार्हतधर्मसेविनः सप्रतिपेदिरे । कथयानया परमिदमेधा-जुगम्यते विमु- श्रीविद्यानंदी मगधरम्पारताहिच्छत्रपुरनिवासी ब्राह्मणकुञ्जोत्पन्नयासीत् जैनधर्मधारणात्प्रागयं महात्मा नैयापिकर्मीमांसकादिषुद्विक्राद्यन्यतमधर्मानुयायीचामूत् । सप्रत्यपि अहिच्छत्रस्यानं अहिंसितिविपार्थनाधामिषया मुषि वर्तते रामनगरोप्यस्यैवापरामिषा । स्वानमिदमुत्तरमति घरेडीपत्तना-सन्नेऽस्ति । श्रीपार्थविनेन्द्रायाम्भक्तोपाशातिरश्रैव समजनि । अकृत्त च कमलसुरोऽश्रैवानस्पोपसर्गं पार्थ-जिनोपरि । निबृहते च क्षेत्रीभूयधरणेऽद्रेण तत् अतोऽस्तीद जैनानां पावन क्षेत्र । आमनति च मक्ति विनताले तत् । एतल्लेभ्रस्यपार्थजिनान्धमतो समस्ति मुषि महती भिक्षुति क्षेत्रस्यास्य । अमूदत्र कश्चिदधनि-पालो भूपाळ (१) प्रसगात्तस्य राजधान्यरमतां क्षेत्रमिदमितिनिर्व्ययाय न वरीवर्ति पार्थेऽस्माक किमपि बल्लचर गमक ।

विद्यानदिनिवासस्थितिः ।

विमुर्चिद्यानंदी उत्तरप्रांतमडनएवासीदित्येवोद्बोध्यते कथयानया किं तु दक्षिणाल्यकार्णाटिकप्रभ कर्तुमिरेव तश्रीजनविषयकोल्लेखविशेषकरणत् दक्षिणकर्णाटकाशिक्षालेखेभ्येव तदुल्लेखविशेषदर्शनम् निष्प्रत्यूहं विज्ञायतेऽस्माभिर्यदय विद्वान् दक्षिणाल्य- कर्णाटिक एव वासीत् । किं च यस्मिन् समये धीमानय परजनहितप्रतिपादनतया दक्षिणं कार्णाटिक वा मारतवर्षभागमलंभकर तदाखे एव स हि मारतवर्षभाग-शकरमडमडनमिधमभृतिवैदिकविदुषां जैनविदुषां वासीश्रिवादालय, धीमवृमहाकृष्कप्रभाचंद्रजिनसेन माणिक्यनद्यादिभैनाद्यायो अपि तत्त्वमफाटीना एव समभूवन् स हि समय- प्रदेशश्च तथाविध एवासीत् यदथ विद्यानदिसदृशप्रखरविद्विरेष ममितम्भं ।

कर्णाटकदेशस्यशिमोगाप्रतातातर्गतहुमन्नामप्राप्तशिक्षालेखे येषां येषां भूपतौनां सभामु विमुर्चि-द्यानंदी प्रखरविद्वि- शास्त्रार्थपया विजयमयाफेमुल्लेखो वर्तते ते सर्वे भूपतयो दक्षिणाल्या कार्णाटिकाशा-सामिति प्रमायेनापि दक्षिणाल्येन कार्णाटिकेनैव वा भाष्य धीमद्विद्यानदिनोत्पन्नवधं निश्चीयते । हुमचानगरप्राप्तशिक्षालेखामिप्रायमिदं ।

१ । नजरजपणमहीपतिनभपरिपदि धीमद्विद्यानदिस्वामिना नदनमच्छिमद्वामिधोभिदधो विहितानवधविवादमर्यादया विद्विग्ये ।

२ । इद्यानवधपथैकप्रभाषेण श्रीशतबेन्द्रनरपतिसभायां धीविद्यानदिविमुना मिच्छिञ्चोतारो विस्मयपदमानीता ।

३ । शस्वमाछेभूपतिससदि स्वीयामलवचनपाठपरामृतयादिविदुष्य- क्षमतेस्व विद्यानदिप्रमु ।

४ । सल्लवदेवपृथ्वीपतिपरिपदि नैकविषयपर्यादिमडलपनविनिर्गतसिद्धातिसदोह सिद्धातामा-सवपाऽनुतीह्वार्हतमतं प्रभावितं ।

५ । विद्वगीपत्तनमडननरपतिनरसिंहससदि समुद्बोधित किञ्च प्रभावो जैनमतस्य धीमद्विद्या-नंदिप्रमुणा ।

६ । कारकलनगरस्थभैरवाचार्यराजपरिपदि जैनमतगौरवं प्रदर्श्य तत्प्रभापं विजजृम्भे श्रीविद्यां नार्दिप्रभुः ।

७ । विदरीनगरनिवासिभावुकलोकेभ्यः श्रीमद्विद्यानंदिप्रमुणा स्वधर्मज्ञानप्राकर्ष्येण सम्यक्त्वा वासिः कारिता ।

८ । यस्य नरसिंहराजात्मजकृष्णराजस्य संसदि नमातिस्म नरपतिसहस्रकं तस्यां परिपदि हेविद्या- नंदिप्रभो त्वया समुदीपितो जैनधर्मः पराभूताश्च मत्तपरवादिनः ।

९ । कोप्पनाद्यनेकतीर्थक्षेत्रेषु कारयित्वा द्रव्यवैपुल्यव्ययं हे विद्यानंदिप्रभो त्वयार्हतधर्मः प्रभावितः । भूपितश्च श्रवणवेलगुलनगरस्थजैनसंघः कनकवसनादिप्रदापनतः । विधाय च गैरसप्पानगरासन्नमुनिसंदोह संघं स्वशिष्यमंडल स विभूपितः । गौतमभद्रवाहुविशाखाचार्योमास्वामिसमंतभद्राकलंकादि विद्वान्सो विजयंता भुवि सामंतभद्रभाष्यमंगलचरणदेवागमोपरि विरचितं भाष्यं श्रीमदकलंकदेवेन । समजसतयाप्तमीमांसाग्रंथविबोधयित्रे श्रीमद्विद्यानंदिने नमः । श्लोकवार्तिकप्रणेता कविचूडामणिः तार्किकसिंहो विद्वान् यतिर्विद्यानंदी चिरंजीयाहुवि धरणीधरसन्निकृष्टोप्रतपस्वी ध्यानी मुनिः पात्रकेसयैव समजनिष्ट नान्यः ।

४६ तमः शिलालेखः ।

इतोऽधिकमिदमपि विमर्शणीयं यत् (यथा समयनिर्णीतौ सत्यां विज्ञाप्येत पुरस्तात्) अकलंकवि- द्यानंदिस्वामिनौ समकालीनावेव समजनिपातां ॥ श्रीमदकलंकदेवकरविरचिताष्टसत्यभिधप्रयस्यो- परि भाष्यं च वरीवर्ति श्रीमद्विद्यानंदिविरचिताष्टसहस्रधारुयं । यद्ययं महात्मा मागधएव भवेत् दाक्षिणात्यः कर्णाटिकोवा न स्यात् तदा नैवं सम्भाव्येत यदष्टशतपुर्यचिरकालपूर्वतस्य महात्मनोऽष्टसह- स्रधारुयं भाष्यं स्यात् किं तु दाक्षिणात्यत्वे कर्णाटिकत्व एवैतस्य महात्मनस्तथाविधा संभावना । निश्चयेन त्विदमेवावसीयेत यदयं विद्यानंदी विभुः अकलंकदेवशिष्यकल्पसहचर एवाभूत्तत एवानेनाविलं- वितकाल एव तथाविधमष्टशतपुर्यष्टसहस्रयमिवं भाष्यं व्यरचि ।

विभुरयं विद्यानंदी प्राङ्मागधः पश्चात् वादकंहयनवशंवदात्मतया दाक्षिणं कर्णाटकं वा देशं सनार्थाकृत- वान् इत्यपि बलवती समावना भवितुमर्हत्यतो मागधो नासीदय प्रमुर्दाक्षिणात्यः कर्णाटक एव वेत्यत्रापि न किमप्यनवद्यं गमकं । नात्रापि किमपि बलवत्तरं गमकं कथाकोशलेखमुज्झित्वा यदयं महात्मा मागधएवा- सीदिति । वस्तुतस्तु कथाकोशलेखोऽपि न प्रमाणपदमधिरोहति जनश्रुतिकुक्षिप्रविष्टत्वात्तेष्टस्य । यतो येन ग्रंथकर्त्रा पात्रकेसरिकथा विलिखिता स समजनि शतसप्तकवर्याणां पश्चात् श्रीविद्यानदिप्रभोः, सा च कथा जैनधर्मप्रभावनां लक्ष्यीकृत्यैव किंवदत्या विलिखिता नेतिहासदृष्ट्या (यदि भवेदितिहासदृष्ट्या कथ नोच्छि- खितस्तेन श्रीविद्यानदिसवत्सरादिनिर्णयः) अतो श्रीमद्विद्यानंदिप्रभोर्मगधदेशस्थितिनिर्णये नेयं विलिखिता कथा प्रमाणपदमचति ततोयं विद्यानंदी महात्मा मागधो दाक्षिणात्यः कर्णाटिको वेति विषयः सर्वथा संशया- पन्नएवति ॥

समयविचारः ।

विभुरयं महात्मा विद्यानंदी कदा पावनात्मीयजीवनेन भारतभूमिं कामयांचक्रे इति न निर्णिग्येयं महोदयः कतमेऽपि स्वकरकलितग्रथे । परंतु निश्चीयते कियद्भिः प्रमाणैर्यदयं प्रमुः ८ तमायाः स्त्रीष्टाब्दे- रतेः आदौ च ९ तमायाः शताब्देः समजनिष्ट ।

तानि चेमानि कियंति चित्रमाणानि ।

स्वकरविलसिताष्टसहस्र्याख्यग्रंथे श्रीमद्विद्यानंदिप्रमुणा भर्तृहरिरचितवाक्यपदीयग्रंथस्य धर्ममिदमुद्धृतं ।

न सोऽस्ति प्रथमो लोके यः सम्प्राजगमादते अनुविद्धमिवामाति सर्वे शब्दे प्रतिष्ठितं ॥ इति ।
श्रीमद्वैदिकविदुषः प्रोक्तसरोपाधिभिर्भूषितश्रीमत्पाठकप्रमुखविद्वान् समयश्च १९० तमसौष्ट्यासने
ऽवसितः ।

किं च चीनदेशनिवासी कश्चित् हुपेनसगामिषः पुरुष १२९ तमे शीष्टाब्दे विभिधदेशसंदोहविलोक्यन्
भ्रमन् भारतेऽप्यासीत् अथात्सी १३९ तमसौष्ट्यासने भारते, तेनापि स्वप्रवासोद्देशे लिखितः । यत् "स-
प्रति म्याकरणशास्त्रविदुष्ये मर्दुहरेर्निदुषो महती विद्युति" अथो निधीयते श्रीमद्विद्यानदिप्रमु १९० तम-
सौष्ट्यासनेतरममृतः ॥

स्वचित्ताद्यसहस्यभिधे महति प्रथे श्रीमद्विद्यानदिप्रमुणा प्रख्यातवेदोतिविद्वत्कुषारिष्ठभट्टस्य
मृष्टपदेनोद्देशः कृतः प्रत्याख्यातश्च पदे २ तस्तिदातः । कुमारिष्ठमस्ययश्च ७०० तमसौष्ट्यासनात् ७१०
तमसौष्ट्यासनेपर्यन्तं विनिर्णीतः अथस्ततोऽप्यनुनायते विमुर्विद्यानदी तत्समकालीनस्तदचिरकाळानतरं वा सम-
जूर्नाति ।

सुरेश्वरेत्यपराभिधा मदनमिषस्यैवासीदिति विद्विष्टासकृतसंकरादिग्विजयतो विद्यायते ।
स च सुरेश्वरेतेवास्यसीत् प्रथमशुकराचार्यस्येति नियतमेव । आद्यशुकराचार्यस्य काठश्च ७१० तम-
सौष्ट्यासनात् ८१८ तमसौष्ट्यासनेपर्यन्तं निश्चितः अतः सुरेश्वरस्य मदनमिषस्य वायमेवकाष्ठइति मतम्यं । मदनमि-
षविहितोऽस्ति कश्चिद्बृहदारण्यकामिचोप्रयत्नचतुर्थाध्यायात्समुद्यता किंलेमे निजलिखितस्यैका श्रीम-
द्विद्यानदिप्रमुणा प्रत्याख्यातश्च मिषसिद्धातः । तदुक्तं बृहदारण्यवार्तिके—

अत्रापि सदिदं ब्रह्म मोहात्पाठोऽप्युपिष्ठ । ब्रह्मापि स तथैवात्मा सद्भितीयतयेष्यते ॥ १ ॥

आत्मा ब्रह्मेति पाठोऽप्यसद्भितीयत्वभाषनात् । पुमर्थे निश्चितं शास्त्रमिति सिद्धं समीहितं ॥ २ ॥

त्यत्पश्ये ब्रह्मकस्य स्थानस्यै ज्ञानविरोधि च । कल्प्या विरैव मत्पक्षे साचानुभवसंशये ॥ ३ ॥

इति कश्चित् सोऽपि न प्रेष्टवान् ।

प्रश्ना विद्यावदिष्टं चेन्ननु दोषो महानयं निरवधे च विद्याया आनन्दन्यं प्रसज्यते ॥ १ ॥

अमुना प्रमाणबलेनापि श्रीमद्विद्यानदिप्रसमयो मदनमिषसन्निष्ठे अर्थात् ८१८ तमसौष्ट्यासनेपर्यन्तमेव
निश्चयः पायते ।

अष्टसहस्रीपत्रपरीसयोः श्रीमद्विद्यानदिना विद्युतबीजविद्वद्दर्शनकीर्तिसुल्लेखः कृतः अजनिष्ट
यस्यैव प्रायः सप्ततमायां शताब्दी । उल्लेखश्च स हीनः—

पदुक्तं धर्मकीर्तिना—

अतद्रूपं परावृत्तवस्तुमाश्रयतेनात् । सामान्यमिषयं प्रोक्तं स्त्रियं भेदप्रतिष्ठिते ॥ १ ॥

अर्थोपयोगोऽपि पुनः स्मार्तं शास्त्रानुयोजनं । अज्ञाधीर्ययपेक्षेत तोर्यो म्यवहितो मनेत् ॥ २ ॥

किं चाष्टसहस्र्यां दिव्दानागोषोतकरप्रभाफर (प्रभाफर) अक्षरस्यामिममृतिविदुषामपि समु-
ल्लेखः कृतः श्रीमद्विद्यानदिप्रमुणा ।

आदिपुराणप्रणेया भगवज्जिनसेनाचार्येणापि स्वकृतविलसितादिपुराणे पात्रकेसर्पमिषया श्रीमद्विद्यानदि-
लिखितः तत्रया—

महाफलकंश्रीपालपात्रकेमरिणा गुणा । विदुषां हृदयास्तदा हारायते ऽतिनिर्मलाः ॥

- १ भाषना यदि वाक्यान् विवेको कश्चि वा प्रमा । तापुनां यदि वाक्यान् इतो महप्रयाचरो ।
कार्येण वादनाप्रानं अरुपे किं न तत्रयमा । इवोक्तं तौ कथो मन्वेदात्तप्रवेनो ॥ अष्टसहस्री ।
- २ निर्लेखनात् वाग्भेरायकपुष्पादिक्वोशास्त्रीयाम्बुमहाप्रथमद्वये १३१ ।
- ३ अत्रपरीक्षायां धर्मकीर्तिः कीर्तिपत्रकोशः

७६० तमशकसंवत्सरात् ७७० तमशकसंवत्सरमध्ये विरचितः किलादिपुराण. श्रीमद्भगवज्जिनसेना-
चार्यैरित्यस्यैकविधया निश्चिति. अतोनुमीयते यत् ७६० तमशकसंवत्सरस्य अर्थात् ८२८ तमस्मीष्टाब्दस्य
सान्निध्ये व्यस्तार्पात् कीर्तिवह्नी श्रीमद्विद्यानंदिप्रभोः ।

श्रीमदकलंकविद्वृतां समंतभद्रोक्तमत्र सक्षेपात् । परमागमार्थविषयामष्टसहस्रीं प्रकाशयति ॥ १ ॥

इत्यष्टसहस्र्या दशमाध्यायस्यानेनपद्येन श्रीमद्विद्यानंदिनाष्टगतीकर्तुः श्रीमदकलंकदेवस्योद्देखः कृतः ।

परीक्षामुखप्रणेता श्रीमन्माणिक्यनंदिचिभुः, निम्नलिखितपद्येन श्रीमदकलंकदेवविद्यानदिनीं सम्मार ।

सिद्धं सर्वजनप्रबोधजननं सद्योऽकलकाश्रयं विद्यानंदसमंतभद्रगुणतो नित्यं मनोनेदनं ।

निर्दोषं परमागमार्थविषयं प्रोक्तं प्रमालक्षणं युक्त्या चेतसि चितयंतु मुधियः श्रीवर्द्धमानं जिनं ॥१॥

प्रथमाध्यायः ।

एवं श्रीमत्प्रभाचन्द्रैरपि श्रीमन्माणिक्यनंदिकररचितपरीक्षामुखभाष्यभूतप्रमेयकमलमार्तंडेऽनेकत्र
श्रीविद्यानंदिनां समुद्देखः कृतः तैरेव च स्वरचितश्रीन्यायकुमुदचंद्रोदये श्रीमद्भद्रकलंकदेवस्याप्यनेनपद्येन
समुद्देखो विहितः ।

वोवः कोप्यसमः समस्तविषयं प्राप्याकलंकं पदं जातस्तेन समस्तवस्तुविषय व्याख्यायते तत्पदं ।

किं न श्रीगणमृज्जिनैद्रपदतः प्राप्तप्रभावः स्वयं व्याख्यात्यप्रतिम वचो जिनपतेः सर्वात्मभाषात्मकं ॥

एवं श्रीमज्जिनसेनाचार्यैरपि अकलंकप्रभाचंद्रपात्रकेतरातित्रयाणां विदुषामादिपुराणप्रारभे संसृ-
तिर्विहिता । इमे सर्वे विद्वच्छिरोमणयः समकालीना एवेति निर्धार्यतेऽस्माभिः प्रतिपादितोद्देखसमप्य्या । क्रम-
श्रैयां अकलंकः, विद्यानंदी, माणिक्यनंदी, प्रभाचंद्रः जिनसेन इत्येवं पर्यवस्यते । आदिपुराणनि-
र्माणानेहसि सर्वेषां खल्वमीषां विदुषां कीर्तिलताः, भूमंडले वितस्तरित्यप्यभिमतः । श्रीमदकलंकदेवैः कुत्रापि
विद्यानंदाद्याचार्योद्देखसांशस्याप्यकरणात् सर्वतः प्राक्त्वकलंकएव संप्रत्यपादि अभूचैतस्मायेव महनीयत्व
सौभाग्यावामिर्निखिलेष्वेविति प्रतीयते । समयश्चैतस्य महनीयस्य, राष्ट्रकूटवंशीयनाहमतुंग (शुमतुंग) नरप-
तिपरिपदि निम्नलिखितपद्यस्य प्रतिपादनात् अष्टमशताब्दावेवाङ्गीकृतः । श्रवणबेलगुळमाल्लिपेणप्रशस्तौ
विलिखितं चैतत्पद्यं ।

राजन् साहसतुंग संति बहवः श्वेतातपत्रा नृपाः किंतु त्वत्सदृशो रणे विजयिनस्त्यागोन्नता दुर्लभाः ।

तद्वत्संति बुया न संति क्वयो वागीश्वरा वाग्मिनो । नानाशास्त्रविचारचातुराधियः काले कलौ मद्दिधाः ॥

भूपतिश्रीसाहसतुंगमहोदयः कृष्णराजाभिल्ययापि मुवि समुपालेभे विश्रुति । नरपतिरयं ७ ९२-
७७९ तमे स्त्रीष्टाब्दे समजनिद्येति दाक्षिणेतिहासे श्रीडाक्टरभांडारकरमहोदयैः पर्यवसितमित्यतोऽपि
निर्धार्यते श्रीमदकलंकदेवास्तित्वमष्टमशताब्दौ तदुत्तरार्धे वा प्रतिप्रथमानमलमकारीद्भारत वर्षे निस्संशयं ।
तथा बोधःकोपीत्युपरिसमुद्देधितपद्यतोप्येव प्रतीयते यदभूच्छ्रीमत्प्रभाचंद्रः श्रीमद्भद्रकलंकातेर्वाती

१ विलोकयतु जैनमित्रकार्यालयवंबईद्वाराप्रकाशितविद्वद्भ्रममालायां जिनसेनगुणभद्राचार्यशार्पकनिबंधे ।

२ ताडपत्रोपरिलिखितैका प्रतिमूर्तिरस्य प्रथस्य श्रवणबेलगुळमठे विद्यते ।

३ चंद्राशुशुभ्रयशसं प्रभाचंद्रकविं स्तुवे । कृत्वा चंद्रोदयं येन शश्वदाहादितं जगत् ॥४०॥

४ स्वकरविलसितप्रमेयकमलमार्तंडप्रयावसाने निम्नलिखितपद्याभ्यां श्रीमत्प्रभाचंद्राचार्यैः श्रीमत्पद्म-
नदिरत्ननंदिनी स्वगुरू ख्यापितौ अतोनुमीयते यदयं महान्मा प्रभाचंद्रः प्राक् श्रीमदकलंकदेवचरणसान्निध्य-
मुपेत्य चाधीत्य विद्यां जग्राह श्रीमत्पद्मनदिरत्ननंदिनोरासने, आर्हतीं दीक्षां । ततः समजनिषातामेतन्महा-
त्मनो दीक्षागुरू श्रीपद्मरत्ननंदिनी अथवा पूर्वमकलंकदेवचरणसान्निध्ये विद्यामधीत्य पश्चादनयोः पार्श्वे-
ऽप्यैथेत्यतोऽपि तयोरेतन्महात्मनोगुरुत्वमवगम्यते ॥

समुपादाय श्रीमदकलकचरणपंकेत्परगप्रभाषत एष जगत्सर्ववैदुष्य ॥ प्रभाषंद्भिः कृत स्वफर-
विच्छित्तप्रये श्रीमद्विद्यानदिसमुद्देशस्ततोनिर्वायते श्रीमहाकलकप्रभोचंद्रयोरबांतर एष समय श्रीमद्वि-
द्यानवस्तित्वस्य । एवं ७९३ तमस्रीष्ट्यात् (नरपतिकृष्णराजराज्यप्रारंभत) ८१८ समादिपुराणवि-
निर्णितसमयाबांतरे, श्रीमहाकलकविद्यानिदिप्रभृतिविदुषामवतीयते काल ।

यदा विरचित श्रीमत्प्रथमजिनसेनैर्हरिवंशपुराणो न तावदुपाख्येभिरे श्रीमदकलकविद्यानिदिप्रभृतिस्वरिणो
मुनि विद्युति । अथवा न स्परचयिपतेमे तावदुपाख्येभिरहस्यादिप्रसिद्धप्रधान् । यतो हि हरिवंशपुराण-
प्रारंभे स्वपूर्वकालीनसिद्धसेनसमतभद्रदेवनद्याद्याचार्यान् स्तुयत, कुर्वतश्च स्तवनं तदात्वे यत्किंचिद्व्य-
रचनानिर्माणकृतान्यासस्य श्रीमद्विद्वितीयजिनसेनस्य, नाकलकविद्यानिदिप्रभृतयो विद्वान्स्त्तुतिपथमगु-
श्रीमत्प्रथमजिनसेनस्येत्येतोप्यनुमीयते यद्यदीमो श्रीमहाकलकविद्यानदिनौ श्रीमत्प्रथमजिनसेनसमये प्रथ-
कर्तारौ प्राभूता तदा हरिवंशपुराणप्रारंभे नियत स्तुतिभाजनतामुपाख्येमाते । हरिवंशपुराणनिर्माणसमयश्च
७८४ तमे शीष्ट्याम्बे । ततोऽकलकविद्यानदिनो विशेषविद्युतिसमयो प्रथमप्रणेतृत्वसमयश्च ७८४ तमस्रीष्ट्याम्बानं
समेव निर्धारणीय ।

मर्त्यहरिकुमारिखेतिस्वकविच्छित्ते निषधये प्रोफेसरभीमपाठकैः । इटियनमेडिकलकॉलि-

गुरु श्रीमदभागिन्यो मंदिताशेषसम्बन्ध । नंदसाहुरितकांतरजो जैनमतार्णव ॥ १ ॥

श्रीपद्मनिदिसैदांतशिष्योऽनेकगुणाख्य । प्रभाचंद्रधरं जीवाद्भक्तनिदिपदे रत्न ॥ ४ ॥

२ इति श्रीभोजदेवराज्ये श्रीपद्मारानिवासिना परमपरमेष्ठिप्रणामार्जितामल्लपुण्य-
निराकृतकर्ममलकलकेन श्रीमत्प्रभाचंद्रपदितेन निखिलप्रमाणप्रमेयस्वरूपोद्योतपरीक्षा-
मुखपदं विद्वत्पिति प्रमेयकमलमार्तंडप्रवास्ती विच्छित्तभिन्यतो निर्वायते यदभूदयं प्रमेयकम-
लमार्तंडकर्ता श्रीमत्प्रभाचंद्रो धारावीश्रीमद्भोजराजास्तित्वसमये । कालश्चेत्तत्परते १०२२ तमस्री-
ष्ट्यात् १०९१ तमस्रीष्ट्यात् निर्धारित कालेऽस्मिन्नेव क्षणसाय भुपतिर्भुवि । अतएव न्याय-
कमुदचंन्द्रोदयप्रणेतृत्वं पुण्यगं प्रभाचंद्रः समजनीत्यनुमीयते ॥ यत्—

चंद्राशुभ्रपदसं प्रभाचंद्रकविं स्तुवे । कृत्वा चन्द्रोदय येन क्षणदास्त्वादितं जगत् ॥

श्रीमजिनसेनाचार्यैरमुना पद्येन चंद्रोदयप्रणेतु, आदिपुराणे स्तुतिरकृत निर्माणसमयश्चादिपुराणस्य
८१८ तमस्रीष्ट्याम्बे परतु नाचन्यनुमानमिदं प्रमाणपदं प्रमेयकमलमार्तंडन्यायकुमुदचंद्रोदययोरेकस्यैव
कर्तुर्निर्धारणात् मार्तंडचंद्रोदययोरेकएव कर्तृति चंद्रोदयप्रारंभविच्छित्तपद्येनानेन सर्वथा स्पष्टीभवति ।

माणिक्यनिदिपदमप्रतिमप्रभोव न्याय्याय बोधनिधिरेय पुनः प्रयेध ।

प्रारंभ्यते सकलसिद्धिषीर्षी समर्थे मूखे प्रकाशितजगत्प्रभवस्तुसार्ये ॥

इत्यतो विज्ञायते यद्व्यमलीष्ट्याम्बे वृद्धभोजेन्यपराभिषां दधानोऽपरभोज एवाजनिष्ठ चाटुर्षी ।

द्वितीयभोजकालीनोभूत्प्रथमभाष्यत् प्राश्नपर इत्यत्र प्रमेयकमलमार्तंडभूमिकोलेखनसमये प्रादर्शि
प्रमाणमिदं विद्वद्भोजमत्पठितर्षीधरशास्त्रिभिः यत् प्रमेयकमलमार्तंडे श्रीमत्भोजिचंद्रोदयैर्जातिकचक्रवर्तिविर-
चिता समुद्रता किंज्यो गाया । नेमिचंद्रसिद्धांतचक्रवर्ती च १००० तमे श्रीमत्परपतिचामुंडरायास्तित्त्व-
समये तत्समयसंनिभ्ये वा समुद्रपादि । कनकचामुंडरायपुराणे श्रीमत्चामुंडरायनरपतिना (८९९ तमे शीष्ट्या-
म्बसमये, उत्तरपुराणप्रणेतृता) श्रीमद्गुणभद्रस्वामी प्रास्तुत । उत्पत्तिश्च श्रीमत्चामुंडरायमूपते ९७८ तमे
शीष्ट्याम्बे समजनिष्ठेयत्, १००० तमे शीष्ट्याम्बे श्रीमत्चामुंडरायास्तित्त्वमयुदिस्यत्र न कापि संशयति । परतु
प्रमेयकमलमार्तंडसमुद्रतगाया न श्रीमत्भोजिचंद्रस्वामित्त्वकविच्छित्ता किंतु परपरगताएव प्रमेयकमलमार्तंड-
वचोभोजिचंद्रैरपि स्वफरविच्छित्तप्रयसतोहे ता समुद्रता, अतः प्रमेयकमलमार्तंडचंद्रोदयपरचयिता प्रभाचंद्र
एव एव स्तुति समुद्रपादि स्पष्टि च मार्तंडांभरं चंद्रोदय स इति वृद्धीयान् प्रथमः ।

काभिधे ग्रंथे । एम. ए. इत्यादिविधिवदविभूषितकालिकताकालेजाधिप्रातृमहोमंहापाध्यायश्रीशतीशचंद्र
विद्याभूषणैश्च स्याद्वादपतिश्रीमद्विद्यानदास्तिचसमयः ८०० तमस्त्रीष्टाब्दम्नात्रिंशत् एव विनिर्धारितः ।

अतः प्रमाणपरिपाठ्यान्याऽष्टमशताब्दस्य शेषार्द्धे प्रारंभश्च नवमशताब्दस्येति यथाविधः समयोऽ-
स्माभिः पूर्वं विज्ञापितः सएव श्रीविद्यानंदस्वाम्यस्तित्वसमयः प्रमाणपदमधिरोहति न तत्र कापि संज्ञातिः ।
समजनि खल्वयं समयो दाक्षिणे कार्णाटिके वेतिहासेऽतीवमहत्त्वस्य धर्मक्रांतिश्चाभूमहती किल भुवि
समयेऽस्मिन् ।

जैनवैदिकवैदधर्मधुरंधरविद्वान्सः समुपालेशिरेऽस्तित्वमेतस्मिन्नेवावसरे, आसीन्न्यायशास्त्रमेतर्द्धेवेत्यु-
न्नतिपराकाष्ठामापन्नं व्यधत् किलैतत्कालीनविद्वत्परिकरेण न्यायशास्त्रपथा स्वमतसत्यताविर्भावय भूयान्
प्रयासः समजनित च तदात्वे वादविवादशास्त्रार्थाः अवसाने किमजनि धार्मिकविवादफलं, विजयं च क
स्तेषु समुपादात्, विजयश्च सहि वैदुष्येण कारणांतरेण वाभूटिन्यवशिष्टं वरीवार्तीनिहासन्नानां परीक्षणाय ।
परंतु नात्र संज्ञातिर्याद्विवादास्तित्वकाले दिग्वरंजैनसंप्रदायनिकेतनस्तंभायमानश्रीमदकलंकविद्यानंदादि
दिग्विजयिविदुषां दर्शनसौभाग्यं नाभूद्वाहुल्येन सर्वेषां ।

ग्रंथरचना ।

दार्शनिको नैयायिकश्च समजनि श्रीमद्विद्यानंदिप्रसुरिति पूर्वं प्रतिपादितमतएवैव महात्मा विषयद्वय-
एवास्मिन्ग्रंथान् व्यरचि एतन्महोदयवैदुष्यमार्तडप्रखरमयूखायमानः, आप्तमीमांसाकलंकदेवाकलंकतीत्य
परनामभाक् विश्रुतग्रंथोऽष्टसहस्र्याभिधः । श्रीमदुमास्वामिविरचिततत्त्वार्थसूत्रस्योपरि विद्यंतं गंधहस्तिमहा-
भाष्यं । तत्पारभे पंचदशाधिकगतपद्यविनिर्मिताप्तमीमांसारुयं देवागमस्तोत्रामिधं वा मंगलाचरणं । तदुपरि
श्रीमदकलंकदेवरचिताष्टगत्याभिधो ग्रंथस्तद्भाष्यभूतएवायमष्टसहस्र्याभिधो महान् ग्रंथः । अपरश्चैतस्य महात्मनो
जैनदर्शनग्रंथतत्त्वार्थसूत्रोपरि श्लोकावार्तिकाभिधं भाष्यं तृतीयश्च सामंतभद्रयुक्त्यनुशासनटीकाग्रंथः ।
आप्तपरीक्षापि विश्रुतग्रंथोस्य महोदयस्य । सतीप्त्रपि भूयसीषु तद्ग्रंथटीकासु, एतन्महोदयकरविलसिताप्यात्
परीक्षाकलंकतीत्यपराभिधा टीकाप्तपरीक्षायाः । ग्रंथचतुष्टयादस्मात् पत्रपरीक्षाप्रमाणपरीक्षामाणमीमांसा-
प्रमाणनिर्णयविद्यानंदमहोदयबुद्धेशंभवनव्याख्यानप्रभृतयोनेके ग्रंथो महात्मैतद्वैदुष्यविलसिताः सन्ति
भुवि इति समाप्यतेऽयं निबंधोविवायपत्रपरीक्षा मंगलाचरणं ।

जीयानिरस्तानिङ्गोपसर्वथैकांतशासनं । सदा श्रीवर्द्धमानस्य शासनं जिनशासनं ॥ ४ ॥*

विदुषामनुचरो

गजाधरलालोजैनः ।

१ श्लोकावार्तिकं लक्ष्योक्तं विलिखितं श्रीमद्वादिनासुरिणा पार्श्वनाथचरिते ।

ऋजुपुत्रं स्फुरद्भ्रं विद्यानंदस्य विस्मयः । शृण्वतामप्यलंकारं दीक्षिरद्वेषु रंगति ॥

२ मैसूरुगोतिपत्तनद्वयधिलालेखाभिधे ग्रंथेऽपि मि. ल्युई राईसमहोदयैरेतद्ग्रंथनामोल्लिखितं ।

३ यशोधरचरितकाव्यप्रस्तावनाशयमाल्लिपेणप्रशास्तिनिम्नलिखितपद्यं समुदृत्य श्रीमत्पात्रकेपरिणां त्रिलक्षणकदर्थना-
मिवाग्रंथः कल्पितः परंतु त्रिलक्षणकदर्थनामिधानो नापरः कश्चिदापि ग्रंथः किंषु पार्श्वजिनेन्द्रकणोपरि श्रीमत्पात्रकेस-
र्थनुमानविषयकभ्रमनिराकरणाय यत् पद्य व्यलेखि श्रीमत्पात्रपत्रवतीदेव्या तस्यैवात्र तात्पर्यं ।

महिमा च पात्रकेपरिगुरोः पर भवति यस्य भक्तप्राचीत् पद्मावती सहाया त्रिलक्षणकदर्थनं कर्तुं ॥ १ ॥

● सारांशभूतोयं निबंधः किल श्रीयुततात्त्वानेमिनाथपांगललिखितमहाराष्ट्रीयलेखस्य तत्र मूललेखकानेकविधारास-
म्मतत्वात् परिवर्तितोयं बहुशास्त्राभिः संशुष्येतिहासिकपुस्तकान्तरात् स्वतश्च विचारवाहुल्यं समुद्घोषितं चात्रेति ।

मम सिद्धये ।

सनातनजेनग्रंथमाला ।

१.

आचार्यप्रवरभीषिद्यानदिस्वामिबिरचिता

आप्तपरीक्षा ।

प्रबुद्धाशेषतत्त्वार्थबोधदीधितिमालिने ।

नमः श्रीजिनचंद्राय मोहध्वांतप्रभेदिने ॥

कस्मात्सुनं परमेष्ठिनं शोत्रं शास्त्रादौ शास्त्रकारां प्राङ्मुखिभिरधीयते—^८

श्रेयोमार्गस्य संसिद्धिः प्रसादात्परमेष्ठिनः ।

इत्याहुस्तद्गुणस्तोत्रं शास्त्रादौ मुनिपुंगवाः ॥ २ ॥

श्रेयो निःशेषम परमपर च । तत्र परं सकलकर्मविप्रमोहलक्षणं बंधहेलभाबनिर्जराभ्यां
 कृत्स्नकर्मविप्रमोहो मोह इति वचनात् । ततोऽपरमाहैत्यलक्षणं पातिकर्मज्ञयादमतत्तदुत्पत्तरूपका-
 मत्स्वापरनिःशयसत्तात् । न चाऽत्रकस्य विद्यास्माभिज्ञेयस्य कृत्स्नकर्मविप्रमोहोऽसिद्धः साधकप्रमाज-
 सद्भावात् । तथाहि । कश्चिदारमभिज्ञेय कृत्स्नकर्मभिर्विप्रमुच्यते कृत्स्नबन्धहेलभावनिर्जरावत्त्वात् । यस्तु
 न कृत्स्नकर्मभिर्विप्रमुच्यते स न कृत्स्नबन्धहेलभावनिर्जरावान् यथा समारी कृत्स्नबन्धहेलभावनिर्ज-
 राशब्द कश्चिद्द्वारमविज्ञेयस्यस्यकृत्स्नकर्मभिर्विप्रमुच्यते । ननु बंध एतस्मिन्नाऽसिद्धस्यैतदुच्यते कृत्यो-
 बन्धहेलभाबवत्त्वं, प्रतिषेधस्य विधिपूर्वकत्वात् । यथाभावे च कस्य निर्जरा, बंधकळानुभवन हि निर्जरा
 बंधाभावे तु कृतकत्कळानुभवनमत कृत्स्नकर्मनिर्जरावत्त्वमप्यसिद्धं । न चासिद्धं साधनं साध्यसाध-
 नायाकृमिात कश्चित्, सोऽप्यनाशोचिततत्त्वं प्रमायतो बंधस्य प्रसिद्धे । तथा हि । विद्यादाभ्यासित
 संसारी, बंधवान्, परतत्रस्माद्ब्रह्मज्ञानस्तंभागतहृदित्वत् । परतत्रोऽसौ हीनस्थानपरिग्रहवत्त्वात् कमत्रो-
 कपरतंत्रवेदबाहुपरिग्रहवत्त्वोत्प्रिषण्णज्ञानवत् । हीनस्थानं हि शरीरं अत्यरिग्रहणात् संसारी प्रसिद्ध
 एव । कथं पुनः शरीरं हीनस्थानमारमन इत्युच्यते । हीनस्थानं शरीरमारमनो-दुःखहेतुत्वात् कस्य
 चित्काराणुहवत् । ननु वेदशरीरस्य तु कहेतुत्वात्^१ पश्चात्प्रापको हेतुरिति चेत् न । तस्यापि
 मरणे तु कहेतुत्वासिद्धे पक्षभ्यापकत्वव्यवस्थानान् । तद्वैध संक्षेपतो बंधस्य प्रसिद्धौ तदुत्तरपि सिद्धस्त-
 स्माहेतुकत्व निर्जलप्रसंगत् । सद्यो हेतुरहितस्य मित्रत्वव्यवस्थिते 'सर्वकारणवन्निव्यमिति' परैर-
 मिधानात् । तदुत्तरं^२ मिथ्याज्ञानाभिरुत्तिप्रमादकथायथागाविकल्पत्पवविषय स्यात् । बंधो हि संक्षेप-
 तो द्वेषा भावबंधो रूपवचनव्यति । तत्र भावबंधं क्रोध, धारमकसस्य हेतुर्विध्यादर्शनं, तदज्ञाने भावाद्भावे
 यामावात् । कश्चिद्व्येथादिविषये हि क्रोधाविधिपयलभदान मिथ्याज्ञानं तस्य विपरीतामिनिवेश-

लक्षणस्य सकलास्तिकप्रसिद्धत्वात् तस्य च सद्भावे वहिर्गस्य सत्यंतरंगे द्रव्यक्रोधादिवंधे भावबंधस्य सद्भावः तदभावेचासद्भावः सिद्ध एवेति मिथ्यादर्शनहेतुको भावबंधः । तद्वद्विरतिहेतुकश्च समुत्पन्न-सम्यग्दर्शनस्यऽपि कस्यचिदप्रकृष्टो भावबंधः सत्यामविरतां प्रतीयते एव ततोऽप्यप्रकृष्टो भावबंधः । प्रमादहेतुकः स्याद्विरत्यभावेऽपि, कस्यचिद्विग्नस्य सति प्रमादे तदुपलब्धेः ततोऽप्यप्रकृष्टः । कपायहेतुकः सम्यग्दृष्टविरत्यस्यऽग्रमत्तस्याऽपि कपायसद्भावे भावान् । ततोऽप्यप्रकृष्टवपुरज्ञानलक्षणा भावबंधो योगहेतुकः क्षीणकपयस्याऽपि योगसद्भावे तत्सद्भावान् । केवलिनस्तु योगसद्भावऽपि न भावबंधः, तस्य जीवन्मुक्तत्वान्मोक्षप्रसिद्धेः । न चैवंमकैकहेतुक एव बंधः पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्नुत्तरस्योत्तरस्य बंधहेतोः सद्भावान् । कपयहेतुको हि बंधो योगहेतुकोऽपि प्रमादहेतुकश्च योगकपयहेतुकं ऽपि । अविरतिहेतुकश्च योगकपायप्रमादहेतुकः प्रतीयते । मिथ्यादर्शनहेतुकश्च योगकपयप्रमादाविरतिहेतुकः सिद्ध इति मिथ्यादर्शन दिवंचविधप्रत्ययसामर्थ्यान्मिथ्याज्ञानस्य बंधहेतोः प्रसिद्धेः पट्प्रत्ययोऽपि बंधोऽभिधीयते । न चायं भावबंधो द्रव्यबंधमंतरण भवति, मुक्तस्यापि तत्प्रसंगादिति द्रव्यबंधः सिद्धः । सोऽपि मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगहेतुक एव बंधत्वाद्भावबंधवदिति मिथ्यादर्शनादि-बंधहेतुः सिद्धः । तदभावेः कुतः सिद्ध इति चेत् तत्प्रतिपक्षभूतसम्यग्दर्शनादिसात्मीभावान् । सति हि सम्यग्दर्शने मिथ्यादर्शने निवर्तते तद्विरुद्धत्वात् । यथाष्णस्पर्शे सति शीतस्पर्शे इति प्रतीते । तथैवमिथ्याऽविरतिविरत्यां संत्यामपति । प्रमादश्चाप्रमादपरिणतो कपायोऽकपायतायां योगश्चायोगतायामिति बंधहेत्वभावः सिद्धाऽपूर्वकर्मणां आसन्ननिरोधः संवर, इति वचनात् । ननु च से गुह्यप्रामित्तिधर्मानुपेक्षापरीपहजयचारित्र्यभ्यां भवतीति सूत्रकारमतं न पुनः सम्यग्दर्शनादिभ्य इति न मतव्यं । गुप्त्यादीनां सम्यग्दर्शनाद्यत्प्रकत्वात् । न हि सम्यग्दर्शनरहिता गुप्त्यादयः सति सम्यग्ज्ञानरहिता वा तेषामपि विरत्यादिरूपत्वान् । चारित्र्यभेदा ह्येत प्रमादरहिताः कपायरहिताश्चायोगतामपि लभंत । ततो न कश्चिदोपः । कथमत्तनः पूर्वोपात्तकर्मणां निर्जरा सिद्धेदित्यभिधीयते । कश्चिदात्मनि कात्स्न्यतः पूर्वोपात्तानि कर्माणि निर्जयते तेषां विपाकांतत्वात् । यानि तु न निर्जयते तानि न विपाकांतानि यथा कालदीनि, विपाकांतानि च कर्माणि तस्मान्निर्जयते । विपाकांतत्वं नासिद्धं कर्मणां । तथा हि विपाकांतानि कर्माणि फलावसानत्वाद्द्रव्यादिवत् । तेषामन्यथा नित्यत्वानुपेगान् । न च नित्यानि कर्माणि नित्यं तत्फलानुभवनप्रसंगत् । यत्र चात्मविशेषे अनागतकर्मबंधहेत्वभावादपूर्वकमानुत्पत्तिस्तत्र पूर्वोपात्तकर्मणां यथाकालमुपक्रमच्च फलशानात्कात्स्न्येन निर्जरा प्रसिद्धेव । ततः कृत्स्नबंधहेत्वभावनिर्जरावत्त्व साधनं प्रसिद्धं कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षं साधयत्येव । ततस्तल्लक्षणं परं निःश्रयमं व्यवतिष्ठते । तथाऽईत्यलक्षणमपरं सुनिश्चितासभ्रद्वयकप्रमाणत्वान् सुखादिवदिति सर्वज्ञत्वसिद्धौ निर्णयते । श्रयसो मार्गः श्रयोमार्गो निःश्रयसंपायो वक्ष्यमाणलक्षणस्तस्य संसिद्धिः संप्राप्तिः सम्यग्ज्ञप्तिर्वा सा हि परमेष्ठिनः प्रसादाद्भवति मुनिपुंगवानां यस्मात्तस्मात्ते मुनिपुंगवाः सूत्रक रादयः शास्त्रस्यादौ तस्य परमेष्ठिनो गुणस्तेषामाहुरिति संबंधः । परमेष्ठो हि भगवान् परमाऽईन् तत्रसादात्परमागमार्थनिर्णयोपरस्य परमेष्ठिनो गणधरदवादेः संपद्यते तस्माच्चापरपरमेष्ठिनः परमागमशब्दसंदर्भो द्वादशांग इति । परापरपरमेष्ठिभ्यां परमागमार्थशब्दशरीरसंसिद्धिस्तद्विनेयमुख्यानां तेष्वश्च स्वशिष्याणामिति गुरुपूर्व-क्रमात्सूत्रकाराणां परमेष्ठिनः प्रमादात्प्रधानभूतपरमार्थस्य श्रेयोमार्गस्य संसिद्धिरभिधीयते । प्रसादः पुनः परमेष्ठिनस्तद्विनेयानां प्रसन्नमनोविषयत्वमेव वी तरागणां तु श्रेलक्षणप्रसादासंभवत्कोपासंभवत् । तदाराधकजनैस्तु प्रसन्नेन मनसोपास्यमानो भगवान् प्रसन्न इत्यभिधीयते रसायनवत् । यथैव हि प्रसन्नेन मनसा रसायनमासेव्य तत्फलमवाप्नुवतः संतो रसायनप्रसादादिदमस्माकमारोग्यादिफलं समुत्पन्नमिति प्रतिपद्यंत तथा प्रसन्नेन मनसा भगवंतं परमेष्ठिनमुपास्य तदुपासनफले श्रेयोमार्गाधि-

गमलभुज प्रातिपद्यमानास्तद्विज्ञेयजना भगवत्परमेशिनः प्रसादादस्याः भयोमार्गोपिगम सम्पन्न इति समनुमन्यते । ततः परमेशिनः प्रसादात्सूत्रकाराणां भयोमार्गस्य सङ्गिहेतुं कृत्वा शास्त्रादौ परमेशिगुण-
 स्तोत्रं । मंगलार्थं तद्विलेखे । तदप्येष प्रष्टव्याः । किं साक्षात्प्रमाणार्थं परमेशिगुणस्तोत्रं परंपरया वा ।
 न तत्रसाक्षात्तद्वत्तरमेव भगलप्रसंगात् । कस्यचिदपि मंगलानुवाक्यमभावात् । परंपरया चेत् न
 किंश्चिदिति । परमेशिगुणस्तोत्रादात्प्रविशुद्धिदोषः प्रादुर्भवत् परमेशिगुण स्तोत्रे साध्यतेवाऽधर्म-
 प्रपञ्चः च । ततो मंगं सुख समुत्पद्यत इति तद्गुणस्तोत्रं मंगलं मंगं छातीति, भगलमिति व्युत्पत्तः ।
 मंगलं गाल्यतीति मंगलमिति वा । मङ्गलानुवाक्यमङ्गलं परंपरया चेत् प्रपञ्चसनात् । केवलं साक्षात्-
 ज्ञानविज्ञेयानुवाक्यादिकमप्येष मंगलमिति न तद्गुणस्तोत्रमेव मंगलमिति निश्चयः, सिद्धमिति । स्यान्नस्य
 मंग भयोमार्गसंप्रतिमनित प्रथममुलं तद्व्याख्यात्परमेशिगुणस्तोत्रात्तद्व्याख्य इति मंगल, परमेशि-
 गुणस्तोत्रं । मंगलं वा भयोमार्गसमिधौ विप्रनिमित्तं ज्ञापं गाल्यतीति मंगलं इति । तद्वदनुकूलं
 न परमेशिगुणस्तोत्रस्य परममंगलत्वप्रतिष्ठानात् । तदुक्तं—

“ आदौ मध्येऽवसाने च मंगलं भाषेत धुपे । तद्विज्ञेयगुणस्तोत्रं तद्विप्रसिद्धये ” ॥

तत्तु चैव अगवद्गुणस्तोत्रं क्षय-मंगलं न तु मंगलमिति न-मत्तव्यं । स्वयं मंगलस्यापि
 मंगलार्थत्वोपपत्तेः । यथा, हि मङ्गलतलक्षणं मंगलं तदा सुखादात्तलक्षणमाहात्म्यं तद्वत्त्वमिति, सिद्धं
 मङ्गलार्थं । यथापि सुखादात्तलक्षणं तस्मिन्मंगलं तदा पापगातलक्षणमाहात्म्यं तद्वत्त्वमिति मध्यं न मङ्ग-
 लार्थं । यथाप्येतदुपलक्षणं मंगलं तदा तु मंगलात्तरापेक्षया तास्मात् तद्गुणस्तोत्रं तद्वत्त्वमिति त्रयस्य-
 मातेः परापरमङ्गलसद्विभक्तिसिद्धयित्येकं विस्तरेण । शिक्षाचरित्येवमङ्गलं नास्ति क्वापरेक्षाद्यर्थे
 निर्दिष्टत शास्त्रपरिसमाप्त्यर्थं च परमेशिगुणस्तोत्रमित्यन्ते । तेषु (पि तत्रैव तथेति, नियमयितुमसमर्था
 एव । तपश्चरणादेरपि तथात्वमिति । न हि तपश्चरणादि सिद्धि, चरित्येवमाहात्म्यार्थं न भवतीति
 शक्यं अर्हत् । यदि पुनरुपनिवेनेन भगवद्गुणस्तोत्रं सिद्ध्याचारपरिदृक्ततत्त्वमङ्गलमिति चेत् तदा तदेव
 शास्त्रादां शास्त्रकारैः कृतव्यमिति नियमो न सिद्धमिति । न च क्वचिन्न, कियते इति प्राच्यं । तस्य
 शास्त्रे निबद्धस्यानिबद्धस्य वा चिद्व्यम्य मानसस्य वा विचारत संक्षेपतो वा शास्त्रकारैरुक्तं
 करणत्वं । तद्वत्त्वमं तेषां तद्वत्त्वोपकारविस्मरणादसाधुत्वप्रसंगात् । साधुनां कृतव्योपकारस्यास्मि-
 रणप्रसिद्धेः । ‘ न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरति ’ इति मन्त्रः । यदि पुन स्वगुरोः स्मरणपूर्वकं
 शास्त्रकरणमेव, उपकारस्तद्विज्ञेयमिति मत् । तथा सिद्ध परमेशिगुणस्तोत्रं करुणोरेव परमेशित्वात् ।
 तस्य गुरुत्वेन-स्मरणम्यत्र तद्गुणस्तोत्रसिद्धिरित्येकं विद्यते । किं पुनस्मरणमपिनो गुणस्तोत्र
 शास्त्रादां सूत्रात् प्रादुरिति निगद्यते—

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूयतां । ज्ञातारं विश्वतरानां धरे तद्गुणलक्षणे ॥१॥

अत्र मोक्षमार्गोपदेशानामर्थं पुरस्ताद्भूयते । वाक्यार्थस्तु च । मोक्षमार्गस्य नेतारं कर्मभू-
 यतां भेत्तारं विश्वतरानां ज्ञातारमहं यदे तद्गुणलक्षणे भवेत्वात् । यो तद्गुणलक्षणे स तं
 वीन्मनो ह्ये । यथा शास्त्रविद्यादिगुणलक्षणे शास्त्रविद्य विवेकं तत्त्वतारं च । तथा च हं मोक्ष-
 मार्गप्रवेशे त्वत्कर्मभूयते इत्यभिधानस्त्वस्य त्वत्त्वगुणलक्षणे । तद्यथा मोक्षमार्गस्य नेतारं कर्मभूयतां
 भेत्तारं विश्वतरानां ज्ञातारं यदे इति शास्त्रकारं ज्ञातारं भेत्तारं मोक्षमार्गस्य नेतारं कर्मभूयतां
 परमेशिनः परमपरं च मोक्षमार्गप्रवृत्त्यादिभिर्गुणे मेधाति । तद्यथा च त्वत्त्वोपकारं स्यात् ‘ संसिद्धं समर्थ-
 नात् । किमर्थं पुनरिह भगवतोऽसाधारणं विशिष्टं मोक्षमार्गप्रवृत्त्यै कर्मभूयते इत्येव विश्वतरज्ञा-
 त्वं चारं प्रोक्तं भगवद्विरिद्धाद्—

इत्यसाधारणं प्रोक्तं विशेषणमशेषतः ।

परसंकल्पिताप्तानां व्यवच्छेदप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

परैर्वैशेषिकादिभिः संकल्पिताः परसंकल्पितास्ते च ते भाषाश्च परसंकल्पिताप्ता महेश्वरादयः-
तेषामशेषतो व्यवच्छेदप्रसिद्धयर्थं यथोक्तमसाधारणं विशेषणमाचार्यैः प्रोक्तमिति वाक्यार्थः । न
हीदमीश्वरकपिलसुगतादिषु संभवति बाधकप्रमाणसद्भावात् । भगवत्यहंत्येव तत्तद्भावासाधनाभा-
साधारणविशेषणमिति वक्ष्यामः । ननु चेत्श्वरादीनामप्याप्तत्वे किं दूषणं येन तद्व्यवच्छेदार्थमसाधा-
रणं विशेषणं प्रोच्यते किं वान्ययोगव्यवच्छेदान्महात्मनि परमेष्ठिनि निश्चिते प्रतिष्ठितं स्यादित्यारे-
कायामिदमाह—

अन्ययोगव्यवच्छेदान्निश्चिते हि महात्मनि ।

तस्योपदेशसामर्थ्यादनुष्ठानं प्रतिष्ठितं ॥ ४ ॥

भवेदिति क्रियाध्याहारः । ननु चात्रान्यपामन्ययोगव्यवच्छेदाभावंऽपि भगवतः परमेष्ठि-
स्तत्त्वोपदेशादनुष्ठानं प्रतिष्ठाभित्यर्थेव तेषामविरुद्धभाषित्वादिति चेत् न । परस्परविरुद्धसमवप्रणयनात्
तत्त्वनिश्चयायोगात् तन्न्यतमस्याप्युपदेशप्रामाण्यानिश्चयादनुष्ठानप्रतिष्ठानुपपत्तेः । ननु मोक्षो-
पायानुष्ठानोपदेशमात्रे नेश्वरादयो विप्रपद्यन्ते ततांऽहंदुपदेशादिवेश्वराद्युपदेशादपि नानुष्ठानप्रतिष्ठानु-
पपत्ता यतस्तत्रव्यवच्छेदेन परमेष्ठी निश्चयत इति कश्चित् । सोऽपि न विशेषज्ञः सम्यग्भिष्योपदेश-
विशेषाभावप्रसंगात् । स्यान्मत्तं । वैशेषिकैरभिमतस्याप्तस्य निःश्रेयसोपायानुष्ठानोपदेशस्तावत्समीचीन
एव बाधकप्रमाणाभावात् । श्रद्धाविशेषोपगृहीतं हि सम्यग्ज्ञानं वैराग्यनिमित्तं परां काष्ठापान्नमस्य-
निःश्रेयसहृत्युपदेशः । तत्र श्रद्धाविशेषस्तावदुपादेयपूपादेयतया ह्येषु हेयतयैव श्रद्धानं । सम्य-
ग्ज्ञानं पुनर्यथावास्थितार्थाधिगमलक्षणं, तद्वेतुकं च वैराग्यं रागद्वेषप्रक्षयः एतदनुष्ठानं च तद्भावना-
भ्यासस्तस्येतस्य निःश्रेयसोपायानुष्ठानस्यापदेशो न प्रत्यक्षेण बाध्यते । जीवन्मुक्तस्तत एव प्रत्यक्षतः
कश्चित् (केषांचित्) स्वयं संवदनात् । परैः संहर्षायासविमुक्तंनुमीयमानत्वान् । जीवन्नेव हि विद्वान्
संहर्षायासाभ्यां विमुच्यत इत्युपदेशाच्च नानुमानागमाभ्यां बाध्यते जीवन्मुक्तिवत् । परममुक्तेरप्यत
एवानुष्ठानान् संभावनोपपत्तेः । नचान्यत्प्रमाणं बाधकं तदुपदेशस्य तद्विपरीतार्थव्यवस्थापकत्वाभावा-
दिति । तदपि न विचारिष्ये । श्रद्धादिविशेषविषयाणां पदार्थानां यथावस्थितार्थत्वासंभवात् । द्रव्यादयो
हि पदपदार्थास्तावदुपादेयाः सदात्मानः प्रागभावादयश्चासदात्मानस्ते च यथा वैशेषिकैर्व्यावर्त्यते तथा
न यथार्थतया व्यवतिष्ठते तद्प्राहकप्रमाणाभावात् । द्रव्यं हि गुणादिभ्यो भिन्नमेकं, गुणश्चेतरेभ्यो
भिन्न एकः, कर्म चकमितरेभ्यो भिन्नं, सामान्यं चकं, विशेषश्चैकः पदार्थः समवायवत् यद्यभ्युपग-
म्यते तदा द्रव्यादयः पदपदार्थाः सिद्ध्यैयुः । न च द्रव्यपदस्यैकांऽर्थः परैरिष्यते गुणपदस्य कर्मपदस्य
सामान्यपदस्य विशेषपदस्य च, यथा समवायपदस्यैकः समवायोऽर्थः इति कथं षट्पदार्थव्यवस्थितिः ।
स्यान्मतं । पृथिव्यप्तेजोवाय्वकाशकालादिगात्ममनांसि नव द्रव्याणि द्रव्यपदस्यार्थे इति कथमेको द्रव्य-
पदार्थः ? सामान्यमज्ञाभिधानादिति चेत् न । सामान्यसंज्ञायाः सामान्यवद्विषयत्वात् । तदर्थस्य सामा-
न्यपदार्थत्वे ततो विशेषवत्प्रवृत्तिप्रसंगात् । * द्रव्यपदार्थस्यैकस्यासिद्धेश्च । पृथिव्यादिषु हि द्रव्यामिति
संज्ञा द्रव्यत्वसामान्यसंबन्धनिमित्ता । तत्र द्रव्यत्वमेकं न द्रव्यं किंचिदेकमस्ति । द्रव्यलक्षणमेकमिति
चेत् तत्किमिदानीं द्रव्यपदार्थोऽस्तु न चेत्युक्तं लक्ष्यस्य द्रव्यस्याभावे तल्लक्षणानुपपत्तेः । पृथिव्यादीनि

कस्यापि किञ्चिद्गुणवत्समवायिकारणमिति इत्यलक्षणं यदि प्रतिज्ञायते । तदामेकत्र सत्यं छद्मण
 कथमेकमेव प्रयुज्यते तस्य प्रतिष्ठापितायात् । न हि यत्नं प्रथिव्यां द्रव्यलक्षणं तदेवाद्वादिष्यसि
 वस्मात्साधारणरूपत्वात् । यदि पुनर्द्रव्यलक्षणं प्रथिव्यादीनां गुणादिभ्यो व्यवच्छेदकतया तावत्सा-
 धारणो धर्मः प्रथिव्यादियु नवत्सपि सद्भावात्साधारणं कथमन्यथातिथ्यं प्यव्याप्ती लक्षणस्य निराक्रि-
 षेते सकलद्रव्यवस्तुषु हि व्यापकस्य लक्षणस्याव्याप्तिपरिहारस्तद्द्रव्यभ्यश्च व्यावृत्तस्यातिव्याप्तिपरि-
 हारः । सकलैर्द्रव्यलक्षणैरभिधीयते मान्येति मतिः । तदापि नैको द्रव्यपदार्थः सिद्धात-न-इत्यल-
 क्षणादप्यस्य सत्यस्य इत्यस्यैकस्यासम्भवात् । नवापि प्रथिव्यादीनि द्रव्याण्येकलक्षणयोगाद्को द्रव्य-
 पदार्थ इति चेत् न । तथापचारमात्रप्रसंगात् । पुरुषो यद्विरिति यथा वाष्टिमाह्वर्यादि पुरुषो यद्विरिति
 कथ्यते न पुनः एव यद्विरित्युपचार प्रसिद्ध एव तथा प्रथिव्यादिरनेकोऽपि स्वयमेकलक्षणयोगादेक
 लपचर्यते न तु स्वयमेक इत्याद्याय । न च लक्षणमप्येकं प्रथिव्यादियु पंचसु क्रियावत्स्वव क्रियावद्गुण-
 वत्समवायिकारणमिति इत्यलक्षणस्य भावात् नि-क्रियेष्वाकाशकाशदिगारमसु किञ्चान्त्वस्मान्माभात् ।
 गुणवत्समवायिकारणमित्यव्यवहारात्साधारण्यं ततोऽप्यस्य द्रव्यलक्षणस्य सद्भावात् लक्षणद्रव्यस्य प्रसिद्धे ।
 तथा च द्रव्यलक्षणद्रव्ययोगात् द्वावेव द्रव्यपदार्थौ स्यातां । यदि पुनर्द्रव्यपि द्रव्यलक्षणयोर्द्रव्यलक्ष-
 णत्वाविशेषादेकं द्रव्यलक्षणमित्युच्यते तदापि किं तद्द्रव्यलक्षणयोर्द्रव्यलक्षणत्वमेकं न तावत्सामान्य
 तस्य द्रव्यगुणकर्मत्वमप्येकत्वात् । न चैत द्रव्यलक्षणे । द्रव्ये स्वेष्टविधात्वात् । नापि गुणौ । द्रव्याप्रथी भगुण-
 वाद् संयोगविभागेऽप्यकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणाभावात् । प्रत्ययारमकत्वात्तयोर्गुणत्वमिति चेत्
 न । प्रत्ययात्मनोऽलक्षणयो प्रथिव्यादिष्वसंभवात् । तयोस्तद्साधारण्यधर्मत्वात्संभवाद्देवेनाभिधानात्मनोर्द्र-
 व्यलक्षणयोर्गुणत्वं प्रत्याख्यातं । नापि ते कर्मणी । परित्यक्त्वात्सकत्वासम्भवादेकद्रव्यमगुणं संयोगविभा-
 गेऽनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणस्याभावात् । तयोरेकद्रव्यत्व नवाविषयत्वप्रसंगाद्द्रव्यलक्षणस्य कृता
 द्वित्वमेकत्वं वा व्यवहृतं । यतो द्रव्यलक्षणत्वमेकं तत्र प्रवर्तमानमेकत्वं व्यवहारापेक्षयोपचरितोपचार-
 प्रमगत्वं द्रव्यलक्षणत्वेनैकन यागाद्द्रव्यलक्षणवारकत्वादेकं द्रव्यलक्षणं तेन चापचरितेन द्रव्यलक्षणेनैकन
 योगात्प्रथिव्यादीन्मेको द्रव्यपदार्थ इति कुः पारमार्थिका द्रव्यपदार्थं कश्चिदेकं सिद्धेत् । यद्व्य-
 ष्वधासि कैसेरिक्तं प्रथिव्यादीनां नवानां द्रव्यत्वनेकनाभिसंबन्धात्कारणमिति द्रव्यं नामक पदार्थ इति
 तदपि न शुक्तं । परमार्थतो द्रव्यपदार्थस्यैकस्यासत्त्वे तस्यापचारादेव प्रसिद्धः । एतेन चतुर्विधसि-
 गुणानां गुणत्वनेकेनाभिसंबन्धादेको गुणपदार्थः, पंचानां च कर्मणां कर्मत्वनेकेनाभिसंबन्धादेकं कर्म-
 पदार्थ इत्येतत्प्रत्याख्यातं । तथा कालवद्गुणकर्मपदार्थाव्यवस्थिते कथं कैचं सामान्यपदार्थं एकं
 सिद्धेति विशेषपदार्थो वा समवायपदार्थो वा । परापरसामान्ययो सामान्यात्परेणैकेनाभिसंबन्धायोगाद्द्रव्य-
 पानां चेति समवाय पदैक पदार्थः स्यात् । यदि पुनर्व्यवस्थिते प्रत्ययाविशेषात्प्रत्ययप्रत्ययाभावादेकं
 समवायं तथा द्रव्यमिति प्रत्ययाविशेषादेको द्रव्यपदार्थः स्यात् गुण इति प्रत्ययाविशेषाद्गुणपदार्थं
 कर्मेति प्रत्ययाविशेषात्कर्मपदार्थं सामान्यमिति प्रत्ययाविशेषात्सामान्यपदार्थः विशेष इति प्रत्यया-
 विसर्पात्प्रत्ययपदार्थ इतिभिधीयते, तथापि वैशापकतत्रव्याभावो दु-लक्ष्यः परिहर्तुं स्याद्वादिमत्स्यैव
 प्रसिद्धे । स्याद्भविनां हि द्रव्यसमभवनयास्तत्प्रत्ययाविशेषात्प्रत्ययाविशेषात्प्रत्ययाभावादेकं सम्मात्रं तत्त्वं शुद्धं द्रव्य
 मिति मतः । तथैवाशुद्धसमभवनयादेकं द्रव्यमेका गुणादिरिति, व्यवहारमयासु वस्तुत्तद् द्रव्यं पर्यायो
 वेति भेदः । यद्द्रव्यं तज्जीवद्रव्यमर्जावद्द्रव्यं च ब्रह्म पर्यायं सोऽपि परित्यक्त्वात्सकत्वात्परित्यक्त्वात्सकत्वेति
 सोऽपि सामान्यारमको विशेषात्मकश्चेति । स च द्रव्यावधिष्यगभूतो विष्यगभूतो वेति यथा प्रतीतिर्नि-
 र्भाषते सर्वथा बाधकाभावात् । वैशेषिकाणां तु तथाऽप्युपगमो व्याहृत एव तत्रविरोधात् । न हि तत्तत्र
 सन्मात्रमेव तत्र सकलपदार्थानां तत्रैवावभावादिति नयोऽस्ति । स्वात्मतः । द्रव्यपदेन सकलद्रव्य-

व्यक्तिभेदप्रभेदानां संग्रहादंको द्रव्यपदार्थः गुण इत्यादिपदेन चैकेन गुणादिभेदप्रभेदानां संग्रहाद्गुणा-
दिरप्येकैकपदार्थो व्यवतिष्ठते “विस्तेरणोपादप्रानामर्थानां तत्त्वमिद्वये । समासेनाभिधानं व्यस्यग्रहं
तं विदुर्वुधाः” इति ॥ पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यत इत्यत्र पदार्थसंग्रहस्य धर्मसंग्रहस्य चैवं व्याख्या-
नादभ्येव तथाऽभिप्रायो वैशेषिकाणामिति । तदप्यविचारितगम्यं । परमार्थतत्त्वैकैकस्य द्रव्यादिपद-
र्थस्य प्रतिष्ठानुपपत्तेः । तस्यैकपदविषयत्वेनैकत्वोपचारान् । न चापचरितपदार्थसंख्याव्यवस्थायां पाश-
मार्थिकी पदार्थसंख्या समवतिष्ठतेऽतिप्रसंगान् । न चैकपदवाच्यत्वेन तात्त्विकमेकत्वं सिद्ध्यति व्य-
भिचारात्सेनावनादिपदेन हस्त्यादिधवादिपदार्थस्यानैकस्य वाच्यस्य प्रतीतेः । ननु सेनापदवाच्य एक
एवार्थः प्रत्यासत्तिविशेषः संयुक्तसंयोगाल्पीयन्त्वलक्षणो हस्त्यादीनां प्रतीयते, वनशब्देन च
घवादीनां तादृशप्रत्यासत्तिविशेष इत्येकपदवाच्यत्वं न तात्त्विकमेकतां व्यभिचरति । तथा चैवमुच्य-
ते द्रव्यमित्येकः पदार्थः एकपदवाच्यत्वान् यद्यदेकपदवाच्यं तत्तदेकपदार्थो यथा सेना वनादिस्तथा
च द्रव्यमेकपदवाच्यं तस्मादंशः पदार्थः । एतेन गुणादिरप्येकः पदार्थः प्रसिद्धोदाहरणसाधर्म्यात्सा-
धितो वेदितव्य इति कश्चिन् सोऽपि न विपाश्चिन् । सेनाशब्ददनेकत्र हस्त्यर्थे प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्ति-
सिद्धेः । वनशब्दाच्च घवखादिरपलाशादावनेकत्रार्थं । यत्र हि शब्दत्प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तयः समाधिगम्यते स
शब्दस्यार्थः प्रसिद्धस्तथा वृद्धव्यवहागान् । न च सेनावनादिशब्दात्प्रत्यासत्तिविशेषे प्रतीतिप्रवृत्तिप्रा-
प्तयोऽनुभूयंते येन स तस्यार्थः स्यात् । प्रत्यासत्तिविशिष्टा हस्त्यादयो घवादयो वा सेनावनादिशब्दा-
नामर्थ इति चेत्सिद्धस्तैकपदवाच्योऽनेकैर्भेदः । तेन च कथमेकपदवाच्यत्वं न व्यभिचरेत् । तथा
गौरिति पदेनैकेन पदवादेदंशप्रकारस्यैकादशप्रकारस्य वा वाच्यस्य दर्शनाच्च व्यभिचारी हेतुः । कश्चि-
दाह न गौरित्येकमेव पदं पदवादेरनेकस्यार्थस्य वाचकं तस्य प्रसिद्धत्वात्प्रभेदादन्य एव हि गौरिति
शब्दः पञ्चोर्वाचकोऽन्यत्र दिगादेः अर्थभेदाच्छब्दभेदव्यवस्थितः । अन्यथा सकलपदार्थस्यैकपदवा-
च्यत्वप्रसंगादिति । तस्याप्यनिष्ठानुषंगः स्यात् । द्रव्यमित् पदस्यप्यनेकत्वप्रसंगान् । पृथिव्याद्यने-
कार्थवाचकत्वान् अन्यदेव हि पृथिव्यां द्रव्यमिति पदं प्रवर्तते । अन्यदेवाप्यु तेजसि वाय्वाकाशे
काले दिश्यात्मनि मनसि चेत्येकपदवाच्यत्वं द्रव्यपदार्थस्यामिद्धं स्यात् । ननु द्रव्यत्वाभिसंबन्ध एको
द्रव्यपदस्यार्थो नानेकः पृथिव्यादिः तस्य पृथिव्यादिशब्दव्यवहारान् । तत एकमेव द्रव्यपदं जानेक-
मिति चेत् । किमिदानीं द्रव्यत्वाभिसंबन्धो द्रव्यपदार्थः स्यात् ? न चासौ द्रव्यपदार्थस्तस्य द्रव्यत्वोप-
लक्षितसमवायपदार्थत्वान् । एतेन गुणत्वाभिसंबन्धो गुणपदस्यार्थः कर्मत्वाभिसंबन्धः कर्मपदस्येत्यत-
त्प्रतिव्यूहं गुणत्वाभिसंबन्धस्य गुणत्वोपलक्षितसमवायपदार्थत्वान् कर्मत्वाभिसंबन्धस्य च कर्मत्वोपल-
क्षितसमवायपदार्थत्वस्य कथनान् । न चैवं सामान्यादिपदार्थः सिद्ध्यति । सामान्यादिषु सामान्यान्वयग-
मिसंबन्धस्यासंभवादित्युक्तं प्राक् । एतेन श्रुतिवैतनाद्याभिसंबन्ध रूयिवत्त्यादिशब्दार्थस्य व्याख्यानं प्रत्या-
स्यतां । न हि श्रुतिवैतनाभिसंबन्धः श्रुतिवैतनाद्यवाच्यः । श्रुतिवैतनापलक्षितस्य समवायस्य श्रुतिवैतनाभि-
संबन्धस्य श्रुतिवैतनाद्यवाचनान् । द्रव्यविशेषस्य श्रुतिवैतनाद्येन भिधानाद्दोषे इति चेत् । कः पुनरेतौ
वृक्षस्यैवादिश्रुतिवैतनाद्येतिरिक्तं श्रुतिवैतनाद्यविशेषः । श्रुतिवैतनाद्येन संग्रहमाण इति चेत् । कथं पुनः
श्रुतिवैतनाद्येनैकानैकार्थः संग्रह्यते ? द्रव्यादिपदेनैवेति दुःखबन्धं । कश्चायं संग्रहो नाम ? शब्दार्थैकः
प्रत्ययार्थैकोऽथार्थैको वा । न तावच्छब्दात्मकः शब्दानान्तानां द्रव्यादिभेदप्रभेदानां वा संग्रहीतुंमश-
क्यत्वात् । तत्र संकेतस्य कर्तुमशक्यत्वादिस्मदादेस्तदप्रत्यक्षत्वान् । क्रमेण युगपद्वा अनेनैवेत्येवाच्च । न
चाप्रत्यक्षेऽनेनैवे वा संबन्धोपपत्तिपन्नेऽर्थे संकेतः शक्यक्रिप्रोऽस्ति । संबन्धेनैव संकेतयितुं संम-
र्थोऽपि नाऽसर्वज्ञानं संकेतं प्राहयितुमलमिति कुतः संकेतः । न चासंकेतितेऽर्थे शब्दः प्रवर्तते अर्थः

संगृह्यतेऽनंता पदार्था येन शब्देन स शब्दात्मा संग्रहः सिद्धस्त्वेष । मांश्चछद्मदात्मकः समहः प्रत्यय रमकस्त्वस्तु । संगृह्यत अर्था येन प्रत्ययन स समह इति व्याख्यानात्तत्र तर्पा संग्रहीसु शक्यरथा-
 दिति चत् । कृत्य पुनरसौ प्रत्यय प्रत्यक्षावनुमान दागमादा । न तावदछायाविप्रत्यक्षम् । संत्यानेत
 द्रव्याविभद्प्रमेदागोचरत्वात् । नापि योगिप्रत्यक्षात् । यागिन एव तत्संग्रहप्रसगात्समाध्यानादीनां तदवो-
 गात् । न हि योगिप्रत्यक्षादमन्वाद्ययः सप्रतिपत्ति योगिस्त्वप्रसंगात् । नाप्यनुमानान्वापेद्रव्यादिभद-
 प्रमेदप्रतिषेधानामेकदाऽनतस्त्रिगानामप्रतिपत्तेरस्मदाद्यप्रत्यक्षावनुमानांतरात्तद्विगप्रतिपत्तावेनवस्थापुप-
 गात् प्रकृतानुमानोदयायोगात् । यदि पुनरागमात्संग्रहसमक प्रत्यय स्यात्तत्र युक्त्यानुगृहीतात्तथा-
 ऽनेनुगृहीतादा । न तावदाद्य पञ्चसत्र युक्तेरवामेवेवात् । नापि द्वितीया युक्त्याऽननुगृहीतस्यागमस्य
 प्रमेदोपनिष्टेष्टद्विष्टौ बीडतिप्रसगात् । न चाप्रमाणके प्रत्यय समहस्त्वन संग्रहीतानामनेगृहीतकल्प-
 नात् । यदि पुनरेर्थात्मक संग्रहेऽभिर्च यत् तदा संग्रहत्व इति संग्रहः समग्रमाणः संकल्लोडयः स्यात् ।
 स चासिद्धे पत्र संग्रहस्यापकर्ममाणाभावाविति कथं तस्य व्याख्यानं युक्त्यत् यत् पदार्थधर्मसंग्रह
 प्रवर्त्तत इति प्रतिष्ठाभाषीवसीप्यते । संग्रहार्थे च कस्य महोदयस्य साध्यतेऽसिद्धस्य स्वयमन्यसा-
 यत्त्वोपपत्तेः । एतेन पदार्थधर्मसंग्रहः संन्यग्नानामिति स्य कथानं प्रसिद्धं । तदभासस्य समर्थनात्म-
 हतो नि अयमवहायमुदयस्य बीडयोऽस्मादिति मेहोदय इत्येतस्य सवानं वैच्येऽमुत्सोमोगयोदिव्यावर्णने
 विव प्रेक्षावतामुपहृतास्पदाभासते । तदेवं द्रव्यादि पदार्थानां यथावस्थिताधत्वाभावात् न ताद्विपथ
 सम्प्राप्तानं नापि हेयोपार्थिवकर्मत्वात् । येनोप हेयपूपादेयत्वेन हेयपु च हेयरेत्रेन नृत्तान भस्त्राविज्ञाप
 स्त्वत्वेकं च वैराग्य तदभ्यासभावनानुष्ठाने नि भवसंकरणे सिच्येत् । तदसिद्धौ च कथमहदुप-
 देशादिबन्धयेपदेशादनुष्ठान प्रतिष्ठं स्यात् । तत्तत्तद्व्यवच्छेदात् महारना निश्चतस्य । कपि-
 कमुगतवर्षेकेदेशादिबेनि सूक्तमैदमन्ययागवर्षेकेदेशमहात्मनि निश्चतं तदुपदेशार्थमर्थादनुष्ठान-
 प्रतिष्ठितं स्यादिति । एतेन 'प्रेणम्यहेतुमीश्वरे नुनि कणादमन्वत् ' इति परापरगुठनमरेकारकरण-
 मपत्तमीश्वरकणादयोरामरेषठवच्छेदात् । तयोपधात्मबन्धितार्थज्ञे नाभ चात्तदुपदेशाप्रामाण्यादित्ये
 विसरेण । विश्वतत्त्वानां ज्ञातुं कर्मभूसृता भेत्तरेव मोक्षमोगप्रणयनोपपत्तेरान्तस्त्वानिश्चयात् ॥४॥

तत्रासिद्ध मुनीन्द्रस्य भेत्तत्वं कर्मभूसृतां ।

ये वेदति विपर्यासात्तान्प्रत्येवं प्रचेक्ष्महे ॥ ५ ॥

तत्र तपु मोक्षमोगप्रणयनोपपत्तेरान्तस्त्वानिश्चयात् कर्मभूसृतांभेत्तत्रमसिद्ध । मुनी-
 द्रस्य विपर्यासात्तदभेत्तत्वात् कर्मभूसृदसमवारसदाशिवरय ये वेदति योगान्प्रत्येव कस्यमाणप्रका-
 रेण प्रचेक्ष्महे प्रवदाम इत्यर्थे ॥५॥

प्रसिद्ध सर्वतत्त्वज्ञस्तेषां तावत्प्रमाणतः ।

सदाविश्वस्तानि शेषवाधकात्स्वसुखादिवत् ॥ ६ ॥

यदि नाम विश्वतरेषां प्रमाणत्सवेदा विश्वस्यवाधकादारमंमुखादिवरसिद्धो योगानां तदापि
 विविष्टं भवतां सिद्ध भवेत्त्याह—

ज्ञाता यो विश्वतत्त्वानां स भेत्ता कर्मभूसृतां ।

भवेत्येवान्यथी तस्य विश्वतत्त्वज्ञेता कुतः ॥ ७ ॥ इति ।

स्थाद्वादिनामस्माकं कर्मभूभृद्भेत्तत्वं मुनीन्द्रस्येष्टं सिद्धं भवतीति वाक्यार्थः । तथाहि-भगवान् परमात्मा कर्मभूभृतां भेत्ता भवत्येव विश्वतत्त्वानां ज्ञातृत्वात् । यस्तु न कर्मभूभृतां भेत्ता स न विश्वतत्त्वानां ज्ञाता यथा रथ्यापुरुषः । विश्वतत्त्वानां ज्ञाता च भगवान् निर्बाधबोधसिद्धः । तस्मान् कर्मभूभृतां भेत्ता भवत्येवंति केवलव्यतिरेकी हेतुः साध्याऽव्यभिचारात् । न तावद्यमसिद्धः प्रतिवादिनां वादिनां वा । ताभ्यामुभाभ्यां परमात्मनः सर्वज्ञत्वमाधनात् । नाप्यनेकांतिकः कात्स्न्यतो देशतो वा विपक्षे वृत्त्यभावात् । तत एव न विरुद्धः । न त्वयं कालात्ययापदिष्टदागमबाधितपक्षनिर्देशानंतरं प्रयुक्तत्वात् । सदैव मुक्तः सदैवश्वरः पूर्वस्याः कांटेर्मुक्तात्मनामिवाभावादित्यागमान्महेश्वरस्य सर्वदा कर्मणामभावप्रसिद्धेस्तद्वृत्तत्वस्य बाधप्रसिद्धेः । सतां हि कर्मणां कश्चिद्भेत्ता स्यान्न पुनरमतामित्यपरः । सोऽपि न परीक्षादक्षमानसः । तथा तद्बोधकागमस्याप्रमाणत्वात् तदनुग्राहकानुमानाभावात् । ननु च नेश्वराख्यः सर्वज्ञः कर्मभूभृतां भेत्ता मदा कर्ममलैरस्पृष्टत्वात् । यस्तु कर्मभूभृतां भेत्ता स न कर्ममलैः शश्वदस्पृष्टो यथेश्वर,दन्यामुक्तत्वात् शश्वदस्पृष्टश्च कर्ममलैर्भगवान्महेश्वरस्तस्मान्न कर्मभूभृतां भेत्तेत्यनुमानं प्रकृतपक्षबाधकागमानुग्राहकं । न चात्रामिद्धसाधनं । तथाहि-शश्वत्कर्ममलैः अस्पृष्टः परमत्माऽनुपायसिद्धत्वात् । यस्तु न तथा स नानुपायसिद्धो यथा सादिर्मुक्तात्मा । अनुपायसिद्धश्च सर्वज्ञो भगवान् तस्मात्कर्ममलैः शश्वदस्पृष्ट इत्यतोऽनुमानांतरात्तत्त्वित्त्वेरिति बर्ततं प्रत्याह-

नास्पृष्टः कर्मभिः शश्वद्विश्वदश्वास्ति कश्चन ।

तस्यानुपायसिद्धस्य सर्वथाऽनुपपत्तितः ॥ ८ ॥

न नानुपायसिद्धत्वे कुतश्चित्प्रमाणादप्रसिद्धे तद्वलःकर्मभिः शश्वदस्पृष्टत्वसाधनं सिद्धिमभ्यास्ते । तदमिद्धौ च न कर्मभूभृद्भेत्तत्वाभावन्ततः मिध्यति । येनेदमनुमानं प्रस्तुतपक्षबाधकागमस्यानुग्राहकं सिद्धेत्तत्प्रामाण्यं साधयन् । न चाप्रमाणभूतेनागमनं प्रकृतः पक्षो बाध्यते हेतुश्च कालात्ययापदिष्टः स्यात् । नन्वीश्वरस्यानुपायसिद्धत्वमनादिवात्साध्यते । तदनादित्वं च तनुकरणमुवनादौ निमित्तकारणत्वादीश्वरस्य । न चैतदसिद्धं । तथा हि-तनुमुवनकरणादिकं विवाद,पन्नं बुद्धिमन्निमित्तकं कार्यत्वात् । यत्कार्यं तद्वुद्धिमन्निमित्तकं दृष्टं यथा वस्त्रादि । कार्यं चंद्रं प्रकृतं तस्माद् बुद्धिमन्निमित्तकं । योऽसौ बुद्धिमांस्तद्वेतुः स ईश्वर इति प्रसिद्धं साधनं तदनादित्वं साधयत्येव । तस्य सादित्वं ततः पूर्वं तन्वाद्युत्पत्तिविरोधान् । तदुत्पत्तौ वा तद्वुद्धिमन्निमित्तत्वाभावप्रसंगत् । यदि पुनस्ततः पूर्वमन्यबुद्धिमन्निमित्तकत्वमिष्यते तदा ततोऽपि पूर्वमन्यद्वुद्धिमन्निमित्तकत्वमिष्यते तदा ततोऽपि पूर्वमन्यबुद्धिमन्निमित्तकत्वमित्यनादीश्वरसंततिः सिद्धेत् । न चैषा युक्तिमती । पूर्वेश्वरस्यानंतस्य सिद्धावुत्तरसकलेश्वरकल्पना वैयर्थ्यात् । तेनैव तन्वादिकार्यपरम्परायाः सकलाय निर्माणात् । ततोऽपि पूर्वस्यानंतस्य महेश्वरस्य सिद्धौ तस्य वैयर्थ्यादन्यथा परस्परमिच्छाव्याघातप्रसंगादनेकेश्वरकारणत्वापत्तेश्च जगतः । सुदूरमपि गत्वाऽनादिरैक एवेश्वरोऽनुमंतव्यः । स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाविच्छेदादिति तस्य जगन्निमित्तत्वसिद्धेरनादित्वमंतरं नुपपत्तेरित्यनादित्वसिद्धिः । ततो न कर्मभूभृतां भेत्ता मुनीन्द्रः शश्वत्कर्मभिरस्पृष्टत्वात् । यस्तु कर्मभूभृतां भेत्ता स न शश्वत्कर्मभिरस्पृष्टः । यथोपायान्मुक्तः । शश्वत्कर्मभिरस्पृष्टश्च भगवांस्तस्मान्न कर्मभूभृतां भेत्ता शश्वत्कर्मभिरस्पृष्टोऽसावनुपायसिद्धत्वात् । यस्तु न तथा स नानुपायसिद्धः । यथा सोपायमुक्तात्मा अनुपायसिद्धश्चायं तस्मात्सदा कर्मभिरस्पृष्टः । अनुपायसिद्धोऽयमनादित्वात् । यस्तु न तथा स नानादिः । यथेतरो मुक्तात्मा । अनादिश्चायं तस्मादनुपायसिद्धः । अनादिरयं तनुकरणमुवनादिनिमित्तत्वात् । यस्तु नानादिः स न त

पुकरणमुबनादिनिमित्तक । यथाऽपरोमुक्तात्मा । तनुकरणमुबनादिनिमित्त च भगवांस्वस्वावना-
दि । तनुकरणमुबनादिनिमित्त तु तस्य तन्वावेर्भुङ्क्षिमभिमित्तत्वसाधनात् । तन्यादयो बुद्धिमभिमि-
त्तका कार्यत्वात् । यत्कार्यं तद्बुद्धिमभिमित्तक दृष्टं । यथा वस्त्रादि । कार्यं च तन्वाव्या विवाहापभास्त-
स्माद् बुद्धिमभिमित्तका इत्यनुमानमाहाऽमहा । कर्मभूतानां भेत्तारमपास्तमेव । न चेद् कार्यत्वम-
सिद्धं तन्वादेवादिप्रतिवादिनां कार्यत्वाभ्यनुष्ठानात् । नाप्यनेकांतिक, कस्यचित्कार्यस्याबुद्धिमभिमि-
त्तस्यासंभवाद्भिषके वृत्त्यभावात् । न चेश्वरेश्वरीरेण व्यभिचारस्त्वसिद्धेरीश्वरस्थासरीरत्वात् । मापी-
श्वरज्ञानत । तस्य नित्यत्वात्कार्यत्वासिद्धे । न चेश्वरेच्छया । तस्येच्छाशक्तरपि नित्यत्वान् शियाश-
क्तिवत् । एत एव न विरुद्ध साधनं सर्वथा बिषये समवभावात् । नचाय कालात्ययापदिष्टो
हेतुः पक्षस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणेनावधिवात् । न हि तन्वादेर्भुङ्क्षिमभिमित्तत्व प्रत्यक्षेण बाध्यते
तस्यातीन्द्रियतया तद्विषयत्वात् । नाप्यनुमानेन तस्य सद्भिषरीनुत्साधनत्वासंभवात् । ननु
तनुमुबनकरणादयो न बुद्धिमभिमित्तका दृष्टकर्तृकप्रसादादिविकक्षणत्वात्काशादिवदित्यनुमानं पक्षस्य
बाधकमिति चेत् न । असिद्धत्वात् । सन्निवेशादिविसिष्टत्वेन दृष्टकर्तृकप्रसादाद्यविकक्षणत्वात्तन्वादीनां
यदि पुनरगृहीतसमयस्य कृतपुद्गलुत्पादकत्वाभावात्तन्वादीनां दृष्टकर्तृकविकक्षणत्वमिष्यते तदा छत्रि-
माजामपि मुक्त्यकलादीनामगृहीतसमयस्य कृतपुद्गलनुत्पादकत्वादबुद्धिमभिमित्तकत्वप्रसंग । न च
दृष्टकर्तृकत्वादृष्टकर्तृकराभ्यां बुद्धिमभिमित्तत्वेत्तरत्वासिद्धिं सार्थायवी तद्विनामावाभावात् । न ह्यदृष्ट-
कर्तृकत्वमबुद्धिमभिमित्तत्वेन व्याप्त जीर्णप्रसादादेरदृष्टकर्तृकत्वापि बुद्धिमभिमित्तत्वसिद्धेरिति न दृष्ट-
कर्तृकविकक्षणत्वमबुद्धिमभिमित्तत्वे साधयेत् यतोऽनुमानवाधित पक्षः स्यात् कालात्ययापदिष्ट च
साधनमभिधीयेत । नाप्यागमेन प्रकृत पक्षो बाध्यते तसाधकत्वेवागमस्य प्रसिद्धे । तथा हि ' विद्य
तन्मिहुरुव विद्यतामृसो, विद्यतो वाँडुवत विद्यत' पाठ, सवाँडुम्यां धमपि सपैतत्रैर्धावामृमी जन,
यद् देव एक " सुते सद्भावात् । तथा व्यासवचनं च । " भक्षो जगुरनीशोऽयमारमन मुपद्रु-स्थयो ।
ईश्वरपेरितो गच्छेत्सर्गा वा श्चन्द्रमेव वा " इति पक्षस्यानुग्राहकमेव न तु बाधक । ततो न कालात्ययापदिष्टो
हेतुः साधितपक्षनिर्द्धानतर प्रयुक्तत्वात् । एत एव न सरमविपक्ष बाधकानुमानाभावादित्यनवर्षं कार्य
त्वसाधनं तन्वादीनां बुद्धिमभिमित्तत्व साधयत्येव । यदप्युच्यते कैश्चित्बुद्धिमभिमित्तत्वरसामान्ये साध्ये
तन्वादीनां सिद्धसाधनमनेकतदुपभोक्तृबुद्धिमभिमित्तत्वमिद्धे । तेषां तद्दृष्टनिमित्तत्वात्तददृष्टत्व
चेतनारूपत्वात् चतनाभावात् बुद्धिजाद् बुद्धिमभिमित्तत्वसिद्धेरिति । तदप्यस्यार । तन्वाद्युपभोक्तृप्राणि-
नामदृष्टत्व धर्मो धर्मस्रक्षकस्य चेतनत्वासिद्धेरबुद्धिजात् । अर्थमहण हि बुद्धिश्चेतना न च धर्मोऽर्थप्र-
दममयर्मो वा तयाबुद्धेरन्वत्वात् प्रयत्नाविधिविधि मानेकबुद्धिमभिमित्तत्वं तन्वादीनां सिद्धवति यत्
मिद्धसाधनं बुद्धिमभिमित्तत्वसामान्ये साध्येऽभिधायते ॥ ननु च यथादि सशरीरेणासर्वज्ञेन च
बुद्धिमत्ता कुर्विवादिना क्रियमाणं दृष्टमिति तन्वादिकार्यमपि सशरीरासर्वज्ञाबुद्धिमभिमित्त सिद्धेर्वि-
दीष्टविरुद्धसाधनादिरुद्ध साधनं । सर्वज्ञेनाश्वरीरेण क्रियमाणस्य कस्मिंश्चिद्भ्रादिकायत्वासिद्धेश्च
साध्य विकल्मुदाहरणमिति कथिन् । सोऽपि न युक्तवादी । तथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसंगान् । तथा हि
साधिरय पर्वतो धूमवत्त्वान्महानसहदित्यत्रापि पर्वतादौ महानसपरिदृष्टस्यैव आदिरपासाशाद्यप्रिना-
प्रिमप्रियं सिद्धेर्विरुद्धसाधनादिरुद्ध साधनं स्यात् । तार्थाद्यप्रिनाप्रिमत्वस्य पर्वतादौ साध्यस्य महान-
सादावभावात् साध्यविकल्मुदाहरणमप्यनुपपद्येत । यदि पुनरभिधमत्वसामान्य देसादिविसिष्ट पर्वतादौ
साध्यम इति नेष्टविरुद्ध साधनं । नापि साध्यविकल्मुदाहरण महानसादावपि देसादिविदृष्टत्वाभि-

१ जगुर्दिमभिमित्तादिर्दे विपद्य । २ बाधज्ञानं विवाहापभास्तै । ३ वचनं ४ व्यापारः ५ व्यतिर्त्तं ६ पुण्यपा
पम्भो । ७ परमाजुभि ।

मत्त्वस्य सद्भाषादिति मतं तदा तन्वादिषु बुद्धिमन्त्रिणित्वसामान्यं तन्वादिस्वकार्यविनिर्माणशक्ति-
विशिष्टं साध्यत इति नेष्टविरुद्ध साधनो हेतुः । नापि साध्यविकलां दृष्टान्तः स्वकार्यविनिर्माणशक्ति-
विशिष्टस्य बुद्धिमन्त्रिमित्तत्वसामान्यस्य साध्यस्य तत्र सद्भावात् । सिद्धे च बुद्धिमन्त्रिमित्तत्वसामान्यं
किमयं बुद्धिमान् हेतुः सशरीरोऽशरीरोवेति विप्रतिपत्तां तस्याशरीरत्वं साध्यते मशरीरत्वं बाधक-
सद्भावात् । तच्छरीरं हि न तावन्नित्यमनादि सावयवत्वादस्मदादिशरीरवत् । नाप्यनित्यं सादि तदु-
त्पत्तः पूर्वमाश्वरस्याशरीरत्वसिद्धेः शरीरांतरेण मशरीरत्वंऽनवस्थाप्रसंगान् । तथा किमसौ सर्वत्रोऽस-
यज्ञोवेति विवादे सर्वज्ञत्वं साध्यते तस्यासर्वज्ञत्वे समस्तकारकप्रयोक्तृत्वानुपपत्तः तन्वादिकारणत्वाभा-
वप्रसंगात् । तन्वादि सकलकारकाणां परिद्वानाभावंऽपि प्रयोक्तृत्वं तन्वादि कार्यव्याघातप्रसंगात् ।
कुर्विदादेर्विदादिकारकस्यापरिद्वाने तद्व्याघातवत् । न चेश्वरकार्यस्य तनुकरणभुवनादेः कदाचिद्व्याघातः
संभवति महेश्वरसमीहितकार्यस्य यथाकारकसंपातं विचित्रस्यः दृष्टादेरव्याघातदर्शनान् । यदप्यभ्य-
धायि तनुकरणभुवनादिकं नैकस्वभावेश्वरकारणकृतं विचित्रकार्यत्वान् । यद्विचित्रं कार्यं तत्रैकस्वभा-
वकारणकृतं दृष्टं यथा घटपटमुकुटशकटादि, विचित्रकार्यं च प्रकृतं तस्मान्नैकस्वभावेश्वरकार्यकार-
णकृतमिति तदप्यसम्यक् सिद्धमाध्यतापत्तः । न एकस्वभावमीश्वरगत्यं तन्वादेर्निमित्तकारणमि-
प्यते तस्य ज्ञानशक्तीच्छाशक्तिक्रियाशक्तित्रयस्वभावत्वान् । तनुकरणभुवनाद्युपभोक्तृप्राणिगणा-
दृष्टविशेषवैचित्र्यसहकारित्वाच्च विचित्रस्वभावोपपत्तः घटपटमुकुटादिकार्यस्यापि तन्निर्देशनस्य
तदुत्पादनविज्ञानेच्छाशक्तिक्रियाशक्तिविचित्रतदुपकरणसोचनैकेनपुरुषेण समुत्पादनसंभवात्साध्यविकल-
घानुपंगात् तदेवं कार्यत्वं हेतुस्तनुकरणभुवनादेर्बुद्धिमन्त्रिमित्तत्वं माध्यत्येव सकलदोषरहितत्वादिति
वैशेषिकाः समभ्यमंसत तेऽपि न समंजसवाचः । तनुकरणभुवनादयो बुद्धिमन्त्रिमित्तका इति पत्रस्य
व्यापकानुपलंभेन बाधितत्वान् कार्यत्वादिहेतुः कालात्ययापदिष्टत्वाच्च । तथा हि तन्वादयो न बुद्धि-
मन्त्रिमित्तकास्तदन्वयव्यतिरेकानुपलंभान् । यत्र यदन्वयव्यतिरेकानुपलंभस्तत्र न तन्त्रिमित्तकत्वं
दृष्टं यथा घटवर्टाशरावोदचनादिषु कुर्विदाद्यन्वयव्यतिरेकाऽननुविधायिषु न कुर्विदादिनिमित्तकत्वं ।
बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकाऽनुपलंभश्च तन्वादिषु, तस्मान्नबुद्धिमन्त्रिमित्तकत्वमिति व्यापकानुपलंभः तत्कार-
णकत्वस्य तदन्वयव्यतिरेकोपलंभेन व्याप्तत्वान् कुलालकारणकस्य घटादेः कुलालान्वयव्यतिरेकोपलंभ
प्रसिद्धेः सर्वत्र बाधकाभावात् । तस्य तद्व्यापकत्वव्यवस्थानान् । न चायमसिद्धस्तन्वादीनामीश्वरव्य-
तिरेकानुपलंभस्य प्रमाणसिद्धत्वान् । स हि न तावत्कालव्यतिरेकः शाश्वतिकत्वादांश्वरस्य कदाचिद-
भावासंभवात् । नापि देशव्यतिरेकः तस्य विभुत्वेन कचिदभावानुपपत्तेरीश्वराभावे कदाचित्कचित्त-
न्वादिकार्याभावानिश्चयान् । स्यान्मतं महेश्वरसिसृक्षानिमित्तत्वात्तन्वादिकार्यस्यायमदोष इति ।
तदप्यसत्यं । तदिच्छाया नित्यानित्यविकल्पद्वयानतिष्ठतः । तस्यानित्यत्वे व्यतिरेकासिद्धिः । सर्वदा-
सद्भावात्तन्वादिकार्यात्वप्रसंगात् । नन्वीश्वरेच्छायानित्यत्वेऽयसर्वगतत्वान् व्यतिरेकः सिद्ध एव
कचिन्महेश्वरसिसृक्षापाये तन्वादिकार्यानुत्पत्तिसंभवादीति चेन्न । तदंशे व्यतिरेकाभावसिद्धेः ।
देशांतरे सर्वदा तदनुपपत्तेः कार्यानुद्यप्रसंगात् । अन्यथा तदनित्यत्वापत्तेः अनित्यत्वेच्छास्तिवति चेत्
सा तर्हि सिसृक्षा महेश्वरस्यात्पद्यमाना सिसृक्षांतरपूर्विका यदीप्यते तदाऽनवस्थाप्रसंगः परापर-
सिसृक्षोत्पत्तावैव महेश्वरस्यापक्षीणशक्तिकत्वात्प्रकृततन्वादिकार्यानुद्यएव स्यात् यदि पुनः प्रकृत-
तन्वादिकार्योत्पत्तौ महेश्वरस्य सिसृक्षोत्पद्यते सापि तत्पूर्वासिसृक्षात् इत्यनादिसिसृक्षासंततिर्नानवस्था-
दोषमास्कंदति सर्वत्रकार्यकारणसंतानस्यानादित्वसिद्धेर्वाजांकुरादिवदित्यभिधीयते तदा युगपन्नानादे-
शेषु तन्वादिकार्यस्यात्पादो नोपपद्येत यत्र यत्कार्योत्पत्तये महेश्वरसिसृक्षा तत्र तस्यैवकार्यस्यात्पत्ति-

पटनाम् । न च यावत्सु देशेषु यावत् कार्याणि समुपूष्णि तावत् सिद्धसाध्यस्येश्वरस्य सकृदुपमायं
इति शक्तुं प्रकृत्यं पुगपदनेकेष्वप्रादुर्भावविरोधात्प्रदादिबन् । यदि पुनरेकैव महेश्वरसिद्धसा
पुगपप्रानादेशकार्यं जननाय प्रजायत इतीष्यते तथा क्रमतोऽनेकतन्वादिकार्योत्पत्तिविरोधेऽपि
दाशदमाहान् । अथ मतमेतत् यत्र यत्र यथा यत् कार्यमुत्पिस्तु तत्र तथा तथा तदुत्पादनेच्छा महेश्व
श्वरस्यैकैव तादृशी समुत्पद्यते सतो नानादेशेष्वेकदेशे च क्रमेण पुगपस्य तादृशमन्वादास्य च तन्वादि
कार्यं प्रादुर्भवन्नियदप्यत इति तदप्यसमाप्य कश्चिदेकत्र प्रदेशे समुत्पन्नाया सिद्धसाया इविष्टदेशेषु
विभिन्नेषु मानाविधेषु मानाकार्यजनकत्वविरोधात् अन्यथा तदसर्वगतत्वेऽपि वेद्यस्यतिरेकानुपपत्तेः ।
यदि हि यदेशा सिद्धसा तददेशमत्र कार्यजननान् अन्यदेशमिति व्यवस्था स्यात्तदा देशस्यतिरेकं सिद्धे
ज्ञान्ययेति सिद्धसाया च व्यतिरेकोपलम्भो महेश्वरस्य । व्यतिरेकभावे च नाम्नयनिश्चयं शक्यं
कर्तुं सर्वाश्वरे तन्वादिचार्याणां जन्मेत्यन्वयो हि पुरुषांतरेष्वपि समानः । तेष्वपि ससु तन्वादिचार्यो
त्पत्तिवेद्ये । न च तेषां सर्वकार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वं दिक्काळाकाशानामिह संमतः । परेषां सिद्धांत
विरोधात्तमहेश्वरनिमित्तकारणत्ववैयर्थ्याच्च । यदि पुनस्तेषु पुरुषांतरेषु सस्यपि कदाचित्तन्वादिचार्यो
त्पत्तिदेशानाम् तन्निमित्तकारणत्वं तदन्वयामाशङ्कति मत् तदेष्वरे सस्यपि कदाचित्तन्वादिचार्योत्पत्त
त्तरीश्वरस्यापि तन्निमित्तकारणत्वं मामून् । तदन्वयासिद्धिश्च तद्व्याप्यता । एतेनेश्वरसिद्धसायां निश्चारा
सत्यामपि तन्वादिचार्याजन्मदेशानाश्वयामाव साधितः । काळधीनां च तेषु मत्स्यापि सर्वकार्योत्प
त्तये । स्यान्मत्त सामग्रीजनिका कार्यस्यैक कारणं तत्तद्व्यवस्थित्यतिरेकत्वे च कार्यस्यान्नेपणीयो
नैकेश्वरान्वयस्यतिरेकौ सामग्री च तन्वादिचार्योत्पत्तौ तत्समवायिकारणमसमवायिकारण निमि
त्तकारण चेति । तेषु ससु कार्योत्पत्तिदेशानादसत्सुचादेशानादिति सत्यमेतत् । केवलं यथा समवाय्य
समवायिकारणानामनियानां धर्मादीनां च निमित्तकारणानामन्वयस्यतिरेकौ प्रसिद्धौ कार्यस्यमनि
तथा नेश्वरस्य नित्यसंबन्धनस्य तद्विच्छाया वा नित्यैकत्वमायाया इति तद्व्यवस्थित्यतिरेकानुपलम्भं प्रसि
द्धएव । न हि सामग्यस्यदेशानाम्यवस्थित्यतिरेकमिदौ कार्यजननि संबन्धसामग्यात्तद्व्यवस्थित्यतिरेकसि
द्धिरिति शक्यं वक्तुं । प्रत्येक सामग्येच्छेदानां कार्योत्पत्तायस्यव्यतिरेकनिश्चयस्य प्रेक्षापूर्वकारि
भिरन्वेषणात् । पटागुत्पत्तौ बुद्धिशादिसामग्येच्छेदात् । यथैव हि तंतुपुरीचेमहाकाशीनामन्वय
स्यतिरेकान्यां पटस्योत्पत्तिरेकात् तथा बुद्धिशास्त्रव्यतिरेकान्यामपि । तदुपभोगजनान्वाद्यव्यति
रेकान्यामिच्छेति मुपनीत । मनु संबन्धव्यतिरेकात् दिक्काळाकाशादिसामग्यस्यव्यतिरेकानुविधानवद्दी
श्वरादिसामग्यस्यव्यतिरेकानुविधानस्य सिद्धं स्वापकानुपलम्भं सिद्ध इति चेत् न दिक्काळाका
शादीनामपि नित्यसंबन्धनिरवयवत्वे कश्चिद्व्यवस्थित्यतिरेकानुविधानायोगादुदाहरणवैयर्थ्यात् तेषामपि
हि परिणामितरे मत्प्रदेशत्वे च परमायंन व्यकाशोत्पत्तौ निमित्तत्वमिदं ॥ नन्वेवमथारस्यापि बुद्ध्या
द्विपरिणामि स्वतोऽर्थावमूर्ते परिणामितेनान् मत्प्रदेशमूर्तेमद्वयस्ययोगनिश्चयनप्रदेशसिद्धे च तन्वा
दिचार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वं मुक्तं तद्व्यवस्थित्यतिरेकानुविधानस्य तन्वादेश्वरपत्तत्वात् । स्वतो
मर्धांतरमूर्तेरेव हि ज्ञानाद्विपरिणामैरुत्पत्तस्य परिणामितरे नन्वयं स्वार्थमकाशपथैश्च साधयत्त निरा
श्रियत् । न पुनरन्वया, विराधाभावात् चैवमनिपुत्रमंग- द्रव्यांतरपरिणामैरपि परिणामितसामसंगान्
तेषां तत्राममवायान् । न हि यत्र समवायपति परिणामान्तरेव सस्य परिणामितः । परमाणोश्च स्वार्
थमकाशपथामावेऽपि सप्रदेशत्वप्रमंगा मानिष्टापत्तये नैयाधिकान्ते । परमाण्वनस्ययोगनिश्चयनस्यैकस्य
प्रदेशस्य परमाणोरपीष्टत्वात् । न चापचरितप्रज्ञाप्रतिज्ञा आरमादेश्वरेव विद्वत्तत्त्वात् आरमकाशपथवत्पद्म
दानां प्रदेशानां तत्रापचरितत्वप्रतिज्ञानात् । मूर्तेमद्वयस्यैवागनिश्चयनानां तु तेषां वारमाधिकत्वात्
अस्य वा चैवमूर्तेमद्वयस्ययोगानां पुगपज्ञाविगाश्वरविरितत्वप्रसंगान् विमुद्वयानां चर्चण्यवमप्यु-

पचरितं स्यात् । परमाणोश्च परमाण्वंतरसंयोगस्य पारमार्थिकसिद्धेर्गणुकादिकार्यद्रव्यमपारमार्थि-
कमासज्येत । कारणस्योच्चरितत्वेकार्यस्यानुपचरितत्वायोगादिति केचित्प्रचक्ष्यते । तेऽपि स्याद्वादिम-
तसंघसर्पविलप्रवेशन्यायेनानुसंज्ञेऽपि नेश्वरस्य निमित्तकारणत्वं तन्वादि कार्योत्पत्तौ समर्थयितु-
र्नाशते । तथापि तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य साध्ययितुमशक्यत्वादात्मांतरान्वयव्यतिरेकानुविधान-
वन् । यथैव ह्यात्यांतराणि तन्वादि कार्योत्पत्तौ न निमित्तकारणानि तेषु मत्स्यु भावादन्ययामिद्वावपि
तच्छून्ये च देवे कचिदपि तन्वादि कार्योत्पत्तेश्च्यतिरेकसिद्धावपि च । तथेश्वरे सत्येव तन्वादि कार-
योत्पत्तेश्च्यतिरेकप्रदेशे कचिदपि तदनुत्पत्तेश्च्यतिरेकसिद्धावपि च । तथेश्वरे सत्येव तन्वादि कार-
रो निमित्तकारणं माभूत् सर्वथा विशेषाभावात् । स्यान्मतं महेश्वरस्य बुद्धिमत्त्वान् समस्तकारकपरि-
ज्ञानयोगात्तत्रयोक्तृत्वलक्षणं निमित्तकारणत्वं तन्वादि कार्योत्पत्तौ व्यवतिष्ठते । न पुनरात्मांतराणाम-
ज्ञत्वात्तद्विज्ञाननिमित्तकारणत्वावघटनादिति । तदपि न समीचीन सर्वज्ञस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वा-
सिद्धेः योग्यंतरवत् । न हि योग्यंतराणां सर्वज्ञत्वेऽपि समस्तकारकप्रयोक्तृत्वमिष्यते । ननु तेषां
समस्तपदार्थज्ञानस्यात्यस्य योग्याभ्यासविशेषजन्यतः सद्भावे सकलमिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तिजन्यदुःख-
परिश्रयात्परमनिःश्रेयससिद्धेः समस्तकारकप्रयोक्तृत्वासिद्धिः । न पुनरीश्वरस्य नस्य मदा मुक्तवान्
सदैवेश्वरत्वाच्च संसारिसुक्तविलक्षणत्वान् । न हि संसारिवद्ज्ञोमहेश्वरः प्रतिज्ञायते नापि मुक्तवान्
समस्तज्ञानैश्वर्यरहित इति तस्यैव समस्तकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं निमित्तकारणत्वं कायादिकार्योत्पत्तौ
संभाव्यत इति केचिन् । तेऽपि न विचारचतुरन्तसः । कायादिकार्यस्य महेश्वराभावे कचिदभा-
वासिद्धेश्च्यतिरेकासंभवस्य प्रतिपादित्वान् । निश्चिनान्वयन्याप्यभावात् । ननु च यत्र यदा यथा
महेश्वरसिसृक्षा संभवति तत्र तदा तथा कायादिकार्यमुत्पद्यते । अन्यत्रान्यदाऽन्यथा तद्भावात्त्रो-
त्पद्यत इत्यन्वयव्यतिरेकौ महेश्वरसिसृक्षायाः कायादिकार्यमनुविधत्ते कुंभादिकार्यवन् कुलादि-
सिसृक्षायाः । ततो नान्वयव्यतिरेकयोर्न्यापक्योरनुपलंभोऽस्ति यतो व्यापकानुलंभः पक्षस्य बाधकः
स्यादिति चेन्न । तस्या महेश्वरसिसृक्षायाः कायादिकार्योत्पत्तौ नित्यानित्यत्वाविकल्पद्वयेऽपि निमित्त-
कारणत्वनिराकरणान् । तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यासिद्धेश्च्यतिरेकानुपलंभः प्रसिद्ध एव पक्षस्य
बाधक इत्यनुमानवाधितपक्षत्वान् कालात्यापादिप्रहेतुत्वाच्च न बुद्धिमत्तिमित्तत्वसाधनं साध्यः
सिद्धं यतोऽनुपायसिद्धः सर्वज्ञोऽनादिः कर्मभिरसृष्टः सर्वदा सिद्धेदिति सूत्रं “तस्यानुपायसिद्धस्य
सर्वथाऽनुपपत्तित्व” इति । योग्याद् मोक्षमार्गप्रणीतिरेनादिसिद्धसर्वज्ञमंतरेण नोपपद्यते क्षोपात्प्रसिद्धस्य
सर्वज्ञस्यानवस्थानान् मोक्षमार्गप्रणीतिरेकसंभवान् अवस्थाने वा तस्य समुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापि साक्षा-
त् तत्त्वज्ञानं मोक्षस्य कारणं तद्भावभावित्वाभावात्तत्त्वज्ञानात्पूर्वं मोक्षमार्गस्य प्रणयने रादुपदेशस्य
प्रामाण्यायोगादतत्त्वज्ञवचनान्द्रथ्यापुन्यवचनवन् । नापि प्रादुर्भूतसाक्षात्तत्त्वज्ञानस्यापि परमवैरा-
न्योत्पत्तेः पूर्वमवस्थानसंभवान्मोक्षमार्गप्रणीतियुक्ता । साक्षात्सकलतत्त्वज्ञानस्यैव परमवैराग्यस्वभाव-
त्वान् । एतेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यप्रकर्षपर्यंतप्राप्तौ निःश्रेयसमिति वदतोऽपि न मोक्षमार्ग
प्रणयनसिद्धिरिति प्रतिपादितं दोढं । केवलज्ञानोत्पत्तौ क्षायिकसम्यग्दर्शनस्य क्षायिकचारित्र्यस्य
च परमप्रकर्षपरिप्राप्तस्य सद्भावात् सम्यग्दर्शनादित्रयप्रकर्षपर्यंतप्राप्तौ परममुक्तिप्रसंगादवस्थाना-
योगान्मोक्षमार्गपदेशामंभवात् तदाप्यवस्थाने सर्वज्ञस्य न तावन्मात्रकारणत्वं मोक्षस्य स्यात्
तद्भावभावित्वाभावादेव ज्ञानमात्रवदिति तन्मतमप्यनूय विचारयन्नाह—

प्रणीतिर्मोक्षमार्गस्य न विनाऽनादिसिद्धतः ।

सर्वज्ञादिति तत्सिद्धिर्न परीक्षासहा स हि ॥९॥

प्रणेता मोक्षमार्गस्य नाशरीरोऽन्यमुक्तवत् ।
सशरीरस्तु नाऽकर्मा संभवत्यज्ञजंतुवत् ॥१०॥

यस्मादनाद्विदित्वात्सर्वज्ञानोक्षमार्गप्रणीति साधिसवज्ञानोक्षमार्गप्रणयनासंभवमयादभ्यनु-
ज्ञायते । सोऽशरीरो वा स्यात्सशरीरो वा गत्यतराभावात् । न तावदशरीरो मोक्षमार्गस्य प्रणेता
संभवति तदन्यमुक्तवत्प्राणपञ्चैरयोगात् । नापि सशरीरः सकर्मकत्वप्रमगावज्ञप्रणिपत् । ततो
न अनादिमिदं सर्वज्ञस्य मोक्षमार्गप्रणीति परीक्षां सहते यतोऽसौ स्ववस्थाप्यते । ननु नाशरीरत्व
सशरीरत्वयोर्मोक्षमार्गप्रणीतिप्रत्यनेगत्वात्तत्त्वज्ञानेच्छाप्रयत्ननिमित्तत्वात्तस्याः कायादिकार्योत्पादन-
वत् । तस्मान्निर्बन्धनत्वोपलब्धे कार्योत्पादनस्य । तथा हि कुम्भकारः कुम्भाधिकार्यं कुर्वन्न सशरी-
रत्वेन कुर्वन्न सर्वस्य नाशरीरस्य कृत्विवादेरपि कुम्भाधिकरणप्रसंगात् । नाप्यशरीरत्वेन कश्चित्कुम्भादि-
कार्यं कुरुते मुक्तस्य तत्करणप्रसंगात् । किं यदि कुम्भादिकार्योत्पादनज्ञानेच्छाप्रयत्ने कुम्भकारः
कुम्भादिकार्यं कुर्वन्नुपलब्धये तदन्यतमापायेऽपि तदनुपपत्तेः ज्ञानापाये कस्मिन्दिच्छतोऽपि कार्यो-
त्पादनदर्शनात् । कार्योत्पादनेच्छापाये च ज्ञानवतोऽपि तदनुपलब्धे । तत्र प्रयत्नापाये च कार्यो-
त्पादनज्ञानेच्छावतोऽपि तदसंभवात् । ज्ञानादित्रयसङ्घाते च कार्योत्पत्तिदर्शनात् तद्वदज्ञानेच्छा-
प्रयत्ने निर्बन्धनमेव कार्यकरणमनुभवस्य । तद्यदि च महेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नत्रयं । एतोऽसौ मोक्षमार्ग
प्रणयन कायादिकार्यवत्करोत्येव विरोधाभावादिति कश्चित् सोऽपि न मुक्तवादी विचारासहत्वात् ।
सदा कर्ममिरस्पृष्टस्य कश्चिदिच्छाप्रयत्नयोरयोगात्सदाह—

न चेच्छा शक्तिरीशस्य कर्माभावेऽपि युज्यते ।
तदिच्छावाऽनभिव्यक्ता क्रियाहेतुः कुतोऽज्ञवत् ॥११॥

न हि कुम्भकारस्यच्छाप्रयत्नो कुम्भाणुत्पत्तौ नि कर्मण प्रवीतौ सकर्मण एव तस्य तरासिद्धे ।
यदि पुन सशरीरः कुम्भकारस्य कर्मनिमित्तेच्छा सिद्धा सदा मुक्तस्य तु कर्माभावेऽपीच्छासक्तिः ।
संभवति सोऽपि यमुक्तस्येच्छापायात् न च तद्वहीश्वरस्य तद्वत्संभव इति मत्तं । तथा सा महेश्वरेच्छाशक्ति-
रभिव्यक्तानाभिव्यक्ता वा । न तावदभिव्यक्ता तदभिव्यक्तकर्माभावात् तदज्ञानमेव तदभिव्यक्तकर्मिदि-
चेत् न तस्य शश्वरमज्ञावादीश्वरस्य सर्वेच्छाभिव्यक्तिप्रसंगात् । न चैवं तस्या कादाचित्कत्वात् ।
अन्यथा वपशतांते वर्षसतति महेश्वरेच्छेत्पद्यते इति सिद्धांताविरोधात् । यदि पुनस्त्वानुपपन्नोऽपि
प्राणिगणादृष्ट तदभिव्यक्तकर्मिति मतिः तदा तददृष्टमीश्वरेच्छानेमित्तकमन्वनिमित्तक वा । प्रयत्न-
पक्षे परस्वराभयदोष सत्यामीश्वरेच्छाभिव्यक्त्यै प्राणिनामदृष्टं मतिः च तददृष्टे महेश्वरेच्छाभिव्यक्ति-
रिति । स्यान्मत्तं प्राणिनामदृष्टं पूर्वेश्वरेच्छानिमित्तक तदभिव्यक्तिश्च तत्पूर्वप्राण्यदृष्टनिमित्तात् तद-
पि तददृष्टं पूर्वेश्वरेच्छानिमित्तकमित्यनादिरिषं कार्यकारणभावेन प्राणिगणादृष्टेश्वरेच्छाभिव्यक्त्या-
सतति । ततो न परस्वराभयदाया वीजाङ्कुरसंवत्तित्विति । तदनुपपन्नं । एकानेकप्राण्यदृष्टनिमित्त
त्वधिकल्पव्ययानतिक्रमात् । सा हीश्वरेच्छाभिव्यक्तिर्वैश्वकप्राण्यदृष्टनिमित्ता तदा तद्गोप्यकायादि-
कार्योत्पत्ताभेदनिमित्तं स्यात् न सकृदप्राण्युपभोग्यकायादिकार्योत्पत्तौ, तथा च सकृदनेकप्राण्युप-
भोग्य कायादिकार्योपलब्धेर्न स्यात् । यदि पुनरनेकप्राण्यदृष्टनिमित्ता तदा तस्या नानास्वभावप्रसंगो
नानाकायादिकार्यकरणत्वात् । न ह्येकप्राण्युपभोग्यकायादिनिमित्तनेकेन स्वभावेनश्वरेच्छाभिव्यक्ता,
नानाप्राण्युपभोग्यकायादिकार्यकरणा समर्थो भवतिप्रसंगात् । यदि पुनश्चादृष्ट एवैकस्वभावो नाना-
प्राण्यदृष्टनिमित्तो येन नानाप्राण्युपभोग्यकायादिकार्याणां नानाप्रकाराणामीश्वरेच्छा निमित्तकारण

भवतीति मतं तदा न किञ्चिदनेकस्वभावं वस्तु सिद्धयेत् विचित्रकार्यकरणैकस्वभावादेव भावाद्विचित्र-
कार्योत्पत्तिघटनात् । तथा च घटादिरपि रूपरसगंधस्पर्शाद्यनेकस्वभावाभावेऽपि रूपादिज्ञानमनेक-
कार्यं कुर्वीत, शक्यं हि वस्तुं तादृगेकस्वभावो घटादेर्येन चक्षुराद्यनेकसामग्रीसन्निधानादनेकरूपादिज्ञान-
जनननिमित्तं भवेदिति । कुतः पदार्थनानात्वव्यवस्था । प्रत्ययनानात्वस्यापि पदार्थैकत्वेऽपि भावा-
विरोधात् । न हि द्रव्यमेकः पदार्थः नानागुणादिप्रत्ययविशेषजननैकस्वभावो विरुध्यते । यदि
पुनः प्रत्ययविशेषादिकार्यभेदाद्द्रव्यगुणादिपदार्थनानात्वं व्यवस्थाप्यते तदा महेश्वरेच्छायाः सकृ-
दनेकप्राण्युपभोगयोग्यकायादिकार्यनानात्वान्नास्वभावत्वं कथमिव न सिध्येत् । यदि पुनरीश्व-
रेच्छाया नानासहकारिण एव नानास्वभावास्तव्यतिरंकेण भावस्य स्वभावायोगादिति मतं तदा
स्वभावतद्वतो भेदेकांताभ्युपगम.स्यात् तस्मिंश्च स्वभाव तद्भावविरोधः स एव विध्यवदापनीपद्येव प्रत्या-
सत्तिविशेषान्नैवमिति चेत् कः पुनरसौ प्रत्यासत्तिविशेषः समवायिनां सहकारिणां समवायोऽसमवा-
यिनां कार्यकार्यसमवायः कार्यकारणैकार्यसमवायो वा निमित्तकारणानां तु कार्योत्पत्तावपेक्षा कर्तृ-
समवायिनी कर्मसमवायिनी वाऽपेक्षमाणता प्रत्यासत्तिरिति चेत् ईश्वरोदिकलाकाशादीनि च सर्व-
कार्याणामुत्पादककारणस्वभावत्वं प्रतिपद्येरन् तस्य तेषां च तदुत्पत्तौ निमित्तकारणत्वात् । तथा
सकलप्राण्यदृष्टानां कार्यादिकार्यसमवाय्यसमवायिकारणानां च महेश्वरस्वभावत्वं दुर्निवारं काया-
दिकार्योत्पत्तौ तत्सहकारित्वसिद्धेरिति सर्वमसमंजसमासज्येत नानास्वभाववैश्वरतत्त्वसिद्धेः तथा च
परमब्रह्मेश्वरइति नाममात्रं भिद्येत परमब्रह्मणएवैकस्य नानास्वभावस्य व्यवस्थितेः । स्यान्मतं कथ-
मेकं ब्रह्म नानास्वभावयोगि भावांतराभावे भवेत्, भावांतराणामेव प्रत्यासत्तिविशिष्टानां स्वभावत्वादिति ।
तदप्यपेशलं । भावांतराणां स्वभावत्वे कस्यचिदेकेन स्वभावेन प्रत्यासत्तिविशेषेण प्रतिज्ञायमाने नाना-
त्वविरोधात् । प्रत्यासत्तिविशेषैर्नानास्वभावैस्तेषां स्वभावत्वान्नानात्वे तेऽपि प्रत्यासत्तिविशेषाः स्वभा-
वास्तद्वतोऽपरैः प्रत्यासत्तिविशेषाख्यैः स्वभावंभवेत्युरित्यनवरथाप्रसंगात् सुदूरमपि गत्वा स्वभाववतः
स्वभावानां स्वभावांतरनिरपेक्षत्वे प्रथमेऽपि स्वभावाः स्वभावांतरनिरपेक्षाः प्रसज्येरन् । तथा च
सर्वे सर्वस्य स्वभावा इति स्वभावसंकरप्रसंगः तं परिजिहीर्षता न स्वभावतद्वतोभेदेकांतोऽभ्युपगतव्यः
तदभेदैकांते च स्वभावानां तद्वति सर्वात्मनानुप्रवेशात्तदेवैकं तत्त्वं परमब्रह्मेति निगद्यमानं न प्रमाण-
विरुद्धं स्यात् तदप्यनिच्छता स्वभावतद्वतोः कथंचित्तादात्म्यमेपितव्यं । तथा चेश्वरेच्छायाः नाना-
स्वभावाः कथंचित्तादात्म्यमनुभवतोऽनेकांतात्मिकामीश्वरेच्छां साधयेयुः । तामप्यनिच्छतैकस्वभावे-
श्वरेच्छा प्रतिपत्तव्या, साचैकेन प्राण्यदृष्टेनाभिव्यक्ता तदेकप्राण्युपभोगयोग्यमेव कायादिकार्यं कुर्यात्
ततो न सकृदनेककायादिकार्योत्पत्तिरिति न प्राण्यदृष्टनिमित्तेश्वरेच्छाऽभिव्यक्तिः सिध्येत् । एतेन
पदार्थांतरनिमित्ताऽपीश्वरेच्छाऽभिव्यक्तिरपास्ता । स्यान्मतं महेश्वरेच्छाऽनभिव्यक्तैव कार्यजन्मनि
निमित्तं, कर्मनिबंधनाया एवेच्छायाः क्वचिदभिव्यक्ताया निमित्तवर्शानात्तिदृच्छायाः कर्मनिमित्तत्वा-
भावादिति । तदप्यसंबद्धं । कस्याश्चिदृच्छायाः सर्वथाऽनभिव्यक्तायाः क्वचित्कार्ये क्रियाहेतुत्वासिद्धेरज्ञ-
जंतुवत् । कर्माभावेचेच्छायाः सर्वथाऽनुपपत्तेः । तथा हि विवादाध्यासितः पुरुषविशेषो नेच्छावान्
निःकर्मत्वात् यो यो निःकर्मा स स नेच्छावान् यथामुक्तात्मा निःकर्माचायं तस्मान्नेच्छावानिति
नेश्वरस्येच्छासंभवः तदभावे च न प्रयत्नः स्यात् तस्येच्छापूर्वकत्वान् तदभावे भावविरोधात् इति
बुद्धीच्छाप्रयत्नमात्रादीश्वरोनिमित्तं कायादिकार्योत्पत्तौ कुंभाद्युत्पत्तौ कुंभकारवदिति न व्यवतिष्ठते ।
स्यादाकृतं ते विवादापन्नः पुरुषविशेषः प्रकृष्टज्ञानयोगी सदैवैश्वर्ययोगित्वात् यस्तु न प्रकृष्टज्ञानयोगी
नासौ सदैवैश्वर्ययोगी यथा संसारी । मुक्तश्च सदैवैश्वर्ययोगी च भगवान् तस्मात्प्रकृष्टज्ञानयोगी
सिद्धः । स च प्राणिनां भोगभूतये कायादिकार्योत्पत्तौ सिद्धेः प्राणान् प्रकृष्टज्ञानयोगित्वात् यस्तु न

तथा स न प्रकृष्टज्ञानयोगी यथा ससारी । मुक्तश्च प्रकृष्टज्ञानयोगीचार्यं तस्मात्तयेति तस्येच्छा-
 बन्धविधिः । तथा च प्रयत्नवानसौ सिसृक्षावत्त्वान् । यो यत्र सिसृक्षायाम् स तत्र प्रयत्नवान् इष्ट-
 यथा पटोत्पत्तौ कुलात् । सिसृक्षायांश्च तनुकरणमुबनारौ भगवान् तस्मात्प्रयत्नवानिति ज्ञानच्छा-
 प्रयत्नत्वसिद्धेः । नि कर्मणोऽपि सदाशिवस्याक्षरीरस्यापि तन्वाधिकार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वसिद्धे-
 र्मोक्षमार्गप्रणीतावपि तत्कारणत्वसिद्धिः बाधकाभावाच्चिति । तत्तदप्यसमजस । सर्वथा नि कर्मण
 कस्यचिदश्रयविरोधात् । तथा हि विवादाप्यासित पुरुषो नैश्वर्ययोगी नि कर्मकत्वात् यो यो नि कर्म
 स स नैश्वर्ययोगी यथा मुक्तात्मा । नि कर्मोच्चायं तस्मान्नैश्वर्ययोगी । मन्वेनोमल्लेवास्तृप्तत्वाद्नादि
 योगसमयेण योगादीश्वरस्य नि कर्मत्वमसिद्धमिति चेत् न तर्हि सदासुखोऽसौ बर्माभर्मक्षयात्स मुक्ति
 प्रसिद्धेः शश्वच्छेसकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टत्वाद्नादियोगजघर्मसर्वेषेऽपि जीवन्मुक्तेरातिरोधएव
 वैराग्यैश्वर्यज्ञानसंबन्धेऽपि तद्विरोधवदिति चत् तर्हि परमार्थतो मुक्तामुक्तत्वभावता मद्देश्वरस्याभ्युप-
 गता स्यात् तदाचानैकांतसिद्धिर्तुंभकारा । एतेनानादिसुद्धिमात्रमित्तत्वयोगादीश्वरस्य घमज्ञान-
 वैराग्यैश्वर्ययोगात् शश्वच्छेसकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टत्वाच्च सर्वत्र मुक्तस्य सर्वैश्वरस्य भ्रवाणो नैकां-
 तमभ्यनुजानार्हाति निवेदिष्य प्रतिपद्यन् । कथंचिन्मुक्तत्वस्य कथंचिदमुक्तत्वस्य च प्रसिद्धेः । ततो-
 ऽनेकांतरमकत्वप्रसंगपरिजिहीर्षुणा सर्वथा मुक्तएवेश्वर प्रवक्ष्यन् तथा च सर्वथा नि कर्मत्वं
 तस्योरतीकर्मत्वमिति नासिद्धे साधन । माप्यनैकांतिकं विपक्षे वृत्त्यसिद्धेः । काचिदश्रययोगिनि
 त्रिदशेश्वरैर्यादौ सर्वथा नि कर्मत्वस्य वृत्त्यसिद्धेः तत एव न विरुद्ध । नापि काळात्ययापदिष्टं पक्षस्य
 प्रमाणेनाभावमात् । न हि प्रत्यक्षतोऽस्मादादिभिरैश्वर्ययोगी कश्चिन्नि कर्मोपलभ्यते यत् प्रात्यक्षबाधित
 पक्षः स्यात् । नाप्यनुमानतश्च सर्वस्मानुमानस्य व्यापकानुपलभेन बाधितपक्षस्य काळात्ययापदिष्ट-
 त्वसाधनात् । नाप्यारामतत्त्वस्योपलभकश्च तस्य युक्तज्ञाननुगृहीतस्य प्रामाण्यविरोधात् । तदनुमा-
 दिकाया मुक्तेरसम्भवादेव युक्त्यनुगृहीतस्यापि न तत्रागमस्य संभावनया यत् प्रामाण्येनाभाष्यमान
 पक्षो न सिद्धेत् हेतोश्चाकाळात्ययापदिष्टत्वं परिहारो न भवेत् । एतेन सत्यविपक्षत्वं साधनस्य
 निरस्तं । प्रतिपन्नानुमानस्य निरवयवस्य सम्भवाभावसाधनात् । तदेवमस्मानुमानादश्रयविरहसा-
 धने मद्देश्वरस्येच्छाप्रयत्नविरहोऽपि साधितः स्यात् धर्मविरहवत् । यथैव हि नि कर्मत्वमैश्वर्यविरह
 साधयति तथेच्छाप्रयत्नमपि तस्य तेन व्याप्तिरसिद्धेः । कस्यचिद्विच्छावत् प्रयत्नवत्तच्च परमैश्वर्य
 योगिनोऽर्थादादेर्नि कर्मत्वविरोधसिद्धेः । ज्ञानशक्तिस्तु नि कर्मणोऽपि कस्यचित्त विरुध्यते चेतनारम-
 बाधिमि कैश्चिदंशोपिकसिद्धांतमभ्युगच्छन्मुक्तरमन्मपि चेतनायाः प्रतिष्ठानात् । चेतना च ज्ञान-
 शक्तिरेव न पुनस्तत्रातिरिच्य विच्छक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसकृमाऽर्थादेवविपया ह्यदा चाऽनेता च
 यथा कापिठैवपण्यते तस्या प्रमाणविरोधात् तथा च मद्देश्वरस्य कमभिरतृष्टस्यापि ज्ञानशक्तिर-
 क्षरीरस्यापि च मुक्तात्मन इव प्रसिद्धा तत्रसिद्धौ च ।

ज्ञानशक्त्यैव निःशेषकार्योत्पत्तौ प्रभु किल ।

सदेश्वर इति ख्यानेऽनुमानमनिदर्शनं ॥ १२ ॥

न हि कश्चित्कस्यचित्कार्योत्पत्तौ ज्ञानशक्त्यैव प्रभुत्वपक्षश्चा यतोविवादाप्यासितः पुरुषो ज्ञान-
 शक्त्यैव सर्वकार्योत्पादयति प्रभुत्वादिद्वानुमानमनुवाहरण न भवेत् । ननु साधर्म्योदाहरणमात्रे
 ऽपि वैषम्योदाहरणसम्भवात्तदनुवाहरणमिदमनुमान । तथा हि मस्तु ज्ञानशक्त्यैव न कार्यमुत्पादयति
 च न प्रभु यथा संसारी कर्मपरतंत्र इति वैषम्येण निर्वाच्य संभवत्येवेति न मतव्य । साधर्म्यो-
 दाहरणविरोधोऽन्वयपरिर्णयाभावात्प्रातिरेकनिर्णयस्य विरोधात् । तथा शक्यादेर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नविशेषै

स्वकार्यं कुर्वतः प्रभुत्वेन व्यभिचाराच्च नहींद्रोज्ञानशक्त्यैव स्वकार्यं कुरुते तस्येच्छाप्रयत्नयोरपि भावात्
नचास्य प्रभुत्वमसिद्धं प्रभुत्वसामान्यस्य सकलामरविषयस्य स्वातंत्र्यलक्षणस्यापि सद्भावात् ॥ प्रति-
वादि प्रसिद्धमपि निदर्शनमनूद्यनिराकुर्वन्नाह —

समीहामंतरेणापि यथावक्ति जिनेश्वरः ।

तथेश्वरोऽपि कार्याणि कुर्यादित्यप्यपेशलं ॥ १३ ॥

सति धर्मविशेषे हि तीर्थकृत्वसमाह्वये ।

ब्रूयाज्जिनेश्वरो मार्गं न ज्ञानादेव केवलात् ॥ १४ ॥

सिद्धस्यापास्तनिःशेषकर्मणे वागसंभवात् ।

विना तीर्थकरत्वेन नाम्ना नार्थोपदेशना ॥ १५ ॥

महेश्वरः समीहामंतरेणापि प्रयत्नं च ज्ञानशक्त्यैव मोक्षमार्गप्रणयनं तन्त्रादिकार्यं च कुर्वति महेश्वरत्वान् यथा प्रतिवादिप्रसिद्धो जिनेश्वरः प्रवचनोपदेशमिति प्रतिवादिप्रसिद्धमपि निदर्शनमनुमानस्य नोपपद्यते स्याद्वादिभिः प्रतिज्ञायमानस्य जिनेश्वरस्य ज्ञानशक्त्यैव प्रवचनलक्षणकार्यकारणासिद्धेः सत्येव तीर्थकरत्वनामपुण्यातिशये दर्शनविबुद्ध्यादिभावनाविगेषनिवंधने समुत्पन्नैकैवल्यज्ञानम्बोदयप्राप्ते प्रवचनाख्यतीर्थकरणप्रसिद्धेः । प्रश्नीणांशेषक्रमेणः सिद्धस्य वाक्प्रवृत्तेरसंभवात्तीर्थकरत्वनामपुण्यातिशयापाये केवलित्वाऽपि वाक्प्रसिद्धासंभववत् ? इति धर्मविशेषविशिष्टपञ्चात्तमसंज्ञनशरीरः केवला प्रवचनाख्यतीर्थस्य कर्ताप्रसिद्ध इति कथमसौ निदर्शनं महेश्वरस्यापि ॥ १६ ॥

तथा धर्मविशेषोऽस्य योगश्च यदि शाश्वतः ।

तदेश्वरस्य देहोऽस्तु योग्यंतरवदुत्तमः ॥ १६ ॥

यस्य हि धर्मविशेषो योगविशेषश्च महर्षियोगिनः प्रसिद्धः तस्य देहोऽप्युत्तम एवायोगिजन-
देहाद्विशिष्टः प्रसिद्धःस्तथा महेश्वरस्यापि देहेनोत्तमेन भवितव्यं तमंतरेण धर्मविशेषस्य योगविशेषस्य
वाऽनुपपत्तिरैश्वर्यायोगाद्वैरान्यायोगवत् । कुतोऽजगन्निमित्तकरणत्वं सिद्धस्यद्वजंतुवन्मुक्तात्मवश
मतांतरमाशंक्य निराकुर्वन्नाह ।

निग्रहानुग्रहौ देहं स्वं निर्मायान्यदेहिनां ।

करोतीश्वर इत्येतन्नपरीक्षाक्षमं वचः ॥ १७ ॥

कस्यचिद्दृष्टस्य निग्रहं शिष्टस्य चानुग्रहं करातीश्वरः प्रभुत्वात् लोकप्रसिद्धप्रभुवत् । न चैवं
नानेश्वरमिद्धिः नानाप्रभूणांमकमहाप्रभुतंत्रत्वदर्शनात् । तथा हि विवादाध्यासिता नानाप्रभव एक
महाप्रभुतंत्रा एव नानाप्रभुत्वात् ये ये नानाप्रभवस्ते ते अत्रैकमहाप्रभुतंत्रा दृष्टाः यथा सामंत
मांडलिकादय एकचक्रवर्तितंत्राः प्रभवश्चैते नानाचक्रवर्तीन्द्रादयः तस्मादेकमहाप्रभुतंत्रा एव योऽसौ
महाप्रभुः स महेश्वर इत्येकेश्वरमिद्धिः । स च स्वदेहनिर्माणकरोऽन्यदेहिनां निग्रहानुग्रहकरत्वात् यो
योऽन्यदेहिनां निग्रहानुग्रहकरः स स्वदेह निर्माणकरो दृष्टो यथा राजा । तथा चाद्यमन्यदेहिनां निग्र-
हानुग्रहकरः तस्मात्स्वदेहनिर्माणकर इति सिद्धं । तथा सति स्वं देहं निर्मायान्यदेहिनां निग्रहानुग्र-
हौ करोतीश्वर इति केषां चित् वचः तच्च न परीक्षाक्षमं महेश्वरस्याशरीरस्य स्वदेहनिर्माणानुपपत्तेः तथा हि ।

देहांतरादिना तावत्स्वदेह जनयेद्यदि ।

तदा प्रकृतकार्येऽपि देहाधानमनर्थकं ॥ १८ ॥

देहांतरात्स्वदेहस्य विधाने चानवस्थितिः ।

तथा च प्रकृत कार्यं कुर्यादीशो न जातुचित् ॥ १९ ॥

यदि हीश्वरे देहांतरादिनाऽपि स्वदेहमनुभूयानमात्रादुत्पाद्येत्तदाऽम्भेदिनां निमहानुमहकषण
कार्यमपि प्रकृत तथैव ज्ञानयेदिति तल्लनन देहाधानमनर्थकं स्यात् । यदि पुनर्देहांतरादेव स्वदेहं विदधीत
तदा तदपि देहांतरमन्यस्माद्देहाविबनवस्थितिं स्यात्, तथाचापरापरदेहनिर्माण एवोपहीणशक्तिकलात्
न कदाचित्प्रकृत कार्यं कुर्यादीश्वरः यथैव हि प्रकृतकार्यजननायापूर्वं क्षरीरमीश्वरो निष्पाद्यति तथैव
तच्छरीरनिष्पादनायापूर्वं क्षरीरांतरं निष्पाद्येदिति कथमनवस्था विनिवार्येत, न हि केषांचित्प्राणिनां
निमहानुमहकरण्यात्पूर्वं क्षरीरमीश्वरस्य प्रयुग्वथे ततोऽपि पूर्वं क्षरीरांतरप्रसंगात् । अनादिक्षरीरसंतति
सिद्धेरक्षरीरत्वविरोधात् । न चैकेन निर्माणक्षरीरेण नानादिग्देशवर्तिप्राणिभिक्षेपनिमहानुमह
विधानमीश्वरस्य घटते, यतो युगपज्जानानिर्माणक्षरीराणि तस्य न स्युः तद्व्युपगमे च तन्निर्माणाय
नानाक्षरीरंतराणि भवेयुरिदनादिनानाक्षरीरसंततयः कथमीश्वरस्य न प्रसम्भेरन् । यदि पुनरेकेन
क्षरीरेण नाना क्षक्षरीराणि कुर्वीत युगपल्लभेण वा तदेकैव देहेन नानादिग्देशवर्तिप्राणिगणनिमह-
नुमहावपि तथैव कुर्वीत । तथा च कजावगजानुराघनुमहनिमहविधानायाच्छ्रुतितदुत्पन्नक्षरीर-
नानात्वकथन न युक्तियथप्रत्याधि स्यात् । यदि पुनर्न देहांतरादिना स्वदेह जनयेत्, नापि देहांतराद्,
क्षयमीश्वरस्य सद्यो देहाविधानादिति अत तदपि रूपयन्नाह—

स्वयं देहाविधाने तु तेनैव व्यभिचारिता ।

कार्यत्वादेः प्रयुक्तस्य हेतोरीश्वरसाधने ॥ २० ॥

यदि हीश्वरो न स्वयं स्वदेहं विधत्त तदाऽसौ तरेह किं निजं स्यादनिजो वा न तावन्निज-
सावयवत्वात् । यस्त्वावयवं तदनिजं तदं यथा घटादि । सावयवत्रेश्वरेवहस्तस्मात् निज इति वाचकस-
ज्ञात्वात् । यदि पुनरनिजं तदा कार्योऽसौ कुत प्रादुर्भवेत् । महेश्वरमभिशेपोपवेति चेत् तर्हि सर्वं
प्राणिनां सुभाह्वमशरीराकार्यं तद्वर्माघर्मेभ्य एव प्रादुर्भवेदिति, किं कृतमीश्वरेण निमित्तकारणतया
परिकल्पितेन । तथा च विवाहापसं ठनुकरणमुबनादिकं युक्तिमभिमित्तकं कार्यत्वात् स्वार्थमकावयव
स्यभिवेशादितिष्ठात्तन्नेपादानादित्वाद्देहोरीश्वरसाधनाय प्रयुक्तस्वेश्वरेह न व्यभिचारिता स्यात्
तस्मान्मीश्वरनिमित्तत्वेऽपि कार्यत्वादिशिद्धेरिति ततो नेघर्तसिद्धि संभाव्यते । सांप्रतं शंकरमतवा-
शंभ्य रूपयन्नाह—

यथाऽजीशः स्वदेहस्य कर्ता देहांतरान्मतः ।

पूर्वस्मादित्यनादित्वाच्चानवस्था प्रसज्यते ॥ २१ ॥

तथेशस्यापि पूर्वस्माद्देहाद्देहांतरोद्भवात् ।

नानवस्थेति यो ब्रूयात्तस्याऽजीशत्वमीशितुः ॥ २२ ॥

अनीशः कर्मदेहेनाज्जादिसतानवर्तिना ।

यथैव हि सकर्मानस्तदन्न कथमीश्वरः ॥ २३ ॥

न ह्यनीशः स्वशरीरस्य शरीरांतरेण विना कर्ता प्रतिवादिनः सिद्धोयमुदाहरणीकृत्याशरीरस्या
पीशस्य स्वशरीरनिर्माणाय सामर्थ्यं समर्थ्येत अनवस्था चापाद्यमाना निषिध्यत । पूर्वपूर्वशरीरापेक्ष-
यापि तदुत्तरोत्तरशरीरकरणे । किं तर्हि कार्मणशरीरेण सशरीर एवानीशः शरीरांतरमुपभोगयोग्यं
निष्पादयतीति परस्य सिद्धांतः तथा यदाशः पूर्वकर्मदंहेन स्वदेहमुत्तरं निष्पादयेत्तदा सकर्मैव स्यात् न
शश्वत्कर्मभिरस्पृष्टः सिद्धयेत्तस्यानीशवदनादिसंतानवर्तिना कर्मशरीरेण संबन्धमिदं । सकलकर्मणोऽप्य-
पाये स्वशरीरकरणायोगान्मुक्तवत् सर्वथा निःकर्मणोबुद्धीच्छाद्वेपप्रयत्नासंभवस्यापि साधनात् ॥

ततो नेशस्य देहोऽस्ति प्रोक्तदोपानुपंगतः ।

नापि धर्मविशेषोऽस्य देहाभावे विरोधतः ॥ २४ ॥

येनेच्छामंतरेणापि तस्य कार्ये प्रवर्तनं ।

जिनेन्द्रवद् घटेतेति नोदाहरणसंभवः ॥ २५ ॥

इत्युपसंहारश्लोकौ । सांप्रतमशरीरस्य सदाशिवस्य यैज्ञानमभ्युपगतं त एव प्रष्टव्याः किमीशस्य
ज्ञानं नित्यमनित्यं चेति पक्षद्वयेऽपि दूषणमाह—

ज्ञानमीशस्य नित्यं चेदशरीरस्य न क्रमः ।

कार्याणामक्रमाद्धेतोः कार्यक्रमविरोधतः ॥ २६ ॥

ननु च ज्ञानस्य महेश्वरस्य नित्यत्वेऽपि नाक्रमत्वं निरन्वयश्रणिकस्यैवाक्रमत्वान् कालांतर
देशांतरप्राप्तिविरोधान् कालापेक्षस्य देशापेक्षस्य च क्रमस्यासंभवात् । संतानस्याप्यवस्तुत्वात् परमा-
र्थतः क्रमवत्त्वानुपपत्तेः कूटस्थनित्यवत् न हि यथा सांख्याः कूटस्थं पुरुषमामनेति तथा वयमीश्वर
ज्ञानं मन्यामहे तस्य सातिशयनित्यत्वात्क्रमोपपत्तेः निरतिशयं हि पुरुषतत्त्वं प्रतिसमयं स्वरूपेणैवा-
स्तीति शब्दज्ञानानुपातिना विकल्पेन वस्तुशून्येन पूर्वमासीदिदानीमस्ति पश्चाद्भविष्यतीति क्रमवदि-
व लोकव्यवहारपदवर्तीमानोयत इति न परमार्थतः क्रमवत्त्वं तस्य सांख्यैरभिधीयते न च क्रमेणानेक
कार्यकारित्वं तस्याकर्तृत्वात्तदोदासीनतयाऽवस्थितत्वात् । न च क्रमणाक्रमेण चार्थक्रियापाये तस्या-
वस्तुत्वमिति केषांचिद् दूषणमवकाशं लभते । वस्तुनोऽर्थक्रियाकारित्वलक्षणाप्रतिष्ठानात् । अन्यथोदा-
सीनस्य किंचिदकुर्वतां वस्तुत्वाभाव प्रसंगान् । सत्ताया एव वस्तुलक्षणोपपत्तरभावस्यापि वस्तुंतर
स्वभावस्य पुरुषतत्त्वस्य इव स्वसत्तानातेक्रमाद्वस्तुत्वाविरोधान् सामान्यादरपि स्वरूपमत्त्वस्य वस्तुल-
क्षणस्याभ्युपगमात् । न किंचिद्वस्तु सत्तालक्षणं व्यभिचरतीति कापिलानां दर्शनं । न पुनर्वैशेषिकाणां
ईश्वरज्ञानस्योदासीनस्य कल्पने तत्कल्पनावैयर्थ्यप्रसंगात् कार्यकारिणैव तेन भवितव्यं यच्च
कार्यकारि तदसातिशयमेव युक्तं । न चैवं परिणामिनित्यता ज्ञानस्य सांख्यपरिकल्पितप्रधानवत्प्रसज्यते,
तदतिशयानां क्रमभुवां ततो भिन्नत्वात्, तदभेदेऽतिशयानामिवेश्वरज्ञानस्यापि नाशात्पादप्रसंगात् ।
ईश्वरज्ञानवद्वा तदतिशयानामनुत्पादविनाशधर्मकत्वप्रसंगान् । तद्वयमीश्वरज्ञानं क्रमेणानेकातिशय
संपाते क्रमवदेव । क्रमवत्त्वेश्वरज्ञानात्कार्याणां क्रमो न विरुध्यत एव, सर्वथाप्यक्रमादेव हेतोः कार्य
क्रमविरोधमिदं । एतेन सांख्यैः परिकल्प्यमानस्य पुरुषस्य निरतिशयस्य सर्वदोदासीनस्य वैयर्थ्यमा-
पादितमिति बोद्धव्यं । वैशेषिकाणामात्मादिवस्तुनां नित्यस्यऽप्यर्थांतरभूतंरतिशयैः सातिशयत्वोपगमा-
त्सर्वदोदासीनस्य कस्यचिदतिज्ञानादिति केचिदाचक्षते । तेऽप्येवं प्रष्टव्याः कथमीश्वरस्य ज्ञानस्य ततो
ऽर्थांतरभूतानामतिशयानां क्रमवत्त्वे वास्तवं क्रमवत्त्वं सिद्धयेत्, तेषां तत्र समवायादिति चेत् समानः
पर्यनुयोगः कथमर्थांतरभूतानामतिशयानामीश्वरज्ञान एव समवायां न पुनरन्यत्रेति तत्रैवेहमिति
प्रत्ययविशेषोत्पत्तेरिति चेत् ननु स एवेहमिति प्रत्ययविशेषः कुतोऽन्यत्रापि न स्यात् सर्वथा

विज्ञेयामावात् । यथैव हि, इह महेश्वरज्ञानेऽतिशया इति ततोऽर्थांतरमाविमोऽपि प्रतीयेते तथेह
 घट तेऽतिशया प्रतीयेतां । तत्रैव तेषां समवायादिहेतुमिति प्रत्यक्षमिति न पुनरन्यत्रेति चेत् सोप-
 म्योत्पत्तयः । सतीहेतुमिति प्रत्यक्षमितिऽतिशयानामीश्वरज्ञान एव समवायः सिद्ध्यन् तत्रैव
 तेषां समवायादिहेतुमिति प्रत्यक्षमिति निश्चयत इति नैकस्यापि प्रसिद्धिः । भगवतु वा तेषां तत्र
 समवायः, स तु क्रमेण युगपदा, क्रमण चेत् कथमक्रममीश्वरज्ञान क्रममाश्रयनकतिशयसमवाय
 क्रमण प्रसिधयत इति दुरवबोधं, क्रमवर्तिभिरांतरशयातरीश्वरज्ञानस्य क्रमवत्त्वसिद्धेरक्षेपोऽप्यमिति
 यत् ननु तात्पर्यम्यान्वयतत्तमातराणीश्वरज्ञानार्थीतरभूतानि कथं तस्य क्रमवत्तां साधयेयुरिति
 प्रसंगात् । तेषां तत्र समवायादितां चेत् स तर्हि तत्समवायः क्रमेण युगपद्व्यतिष्ठत् पर्यनुयोगप्रसङ्ग-
 स्यात् । यदि पुनर्युगपदीश्वरज्ञानेऽतिशयानां समवायस्यैव ताभिर्बोधमोऽपि तस्य क्रमो दूरोत्सारित
 एव तेषामक्रमत्वमिति साक्षिपक्ष्यापीश्वरज्ञानत्वाक्रमत्वमिति । तथा चाक्रमादीश्वरज्ञानार्थाणां
 क्रमो न स्यादिति सूक्तं दूयते । किं च तदीश्वरज्ञान प्रमाण स्यात्कदा वा पक्षद्वयेऽपि दोषमाश्रयं ब्रूह —

तद्वोधस्य प्रमाणत्वे फलाभावः प्रसज्यते ।

ततः फलावबोधस्यानित्यस्यैवै मत्क्षतिः ॥ २७ ॥

फलत्वे तस्य नित्यत्व न स्यान्मानात्समुद्भवात् ।

ततोऽनुद्भवने तस्य फलत्व प्रतिहन्यते ॥ २८ ॥

नेश्वरज्ञानं नित्यं प्रमाणं सिद्ध्यन् तस्य फलाभावात् । फलज्ञानस्यानित्यस्य परिकल्पने च महेश्व-
 रस्य नित्यामित्यज्ञानद्वयपरिकल्पनायां सिद्धांतविरोधात् । फलज्ञानेश्वरज्ञानस्य नित्यत्वं न स्यात्
 प्रमाजतस्य समुद्भवात् । ततोऽनुद्भवे तस्य फलत्वविरोधाच्च नित्यामीश्वरज्ञानमभ्युपगमनाय तस्य निग-
 दित्वापातुपयोगेन निरस्तत्वात् । किं तद्वानित्यमेवेश्वरज्ञानमित्यपरे । सम्मतमनुष्य निराकुर्वन्नाह —

अनित्यत्वे तु तज्ज्ञानस्थानेन व्यभिचारिता ।

कार्यत्वादेर्महेशेनाकरणेऽस्य स्वबुद्धितः ॥ २९ ॥

बुद्ध्यतरेण तद्बुद्धेः करणे चानवस्थितिः ।

नानादिसततिर्युक्ता कर्मसंतानतो विना ॥ ३० ॥

अनित्य ईश्वरज्ञानमीश्वरयुक्तिर्वा यदि नेप्यते तदा तेनैव कार्यत्वादिहेतुस्तनुकरणमुपनाहेर्यु-
 क्षिभारणत्वं माभ्येऽनेर्वातिष्ठत् स्यत् । यदि पुनर्बुद्ध्यतरेण स्वयुक्तिर्वापरः कर्तव्यं तदा परापरबुद्धि
 प्रतीक्षायांमेवोपभोगत्वादीश्वरस्य प्रकृत्युद्धेः काल न स्यात्नवस्थानात् । स्यान्मत् प्रकृत्युद्धेः करण ना-
 ऽपूर्वबुद्ध्यांतरं प्रतीक्षते महेश । किं तर्हि पूर्वोत्पत्तां बुद्ध्यामित्य प्रकृत्यां बुद्धेः कृतत्वं तापि तत्पूर्वं
 बुद्धिमित्यनादिर्बुद्धिमत्तविराश्वरस्य तदा नानवस्थितिः । तत्पर्यसन् । तथाऽयुक्षिसंतानस्य कर्मसंतानापाय-
 ऽसमवायः । क्रमजन्मा हि युक्तिः परापरतत्त्वतोरुद्धेः विशेषस्य क्रमादुत्पद्यते नान्यथा । यदि पुनर्बो-
 ज्यमंसततनादीश्वरस्य मद्भावाद्यमेतुपासंभं पूर्वस्मान् समाधिवात्रेपादयमेव्यादृष्टविशेषस्योत्पादा-
 चतो युक्तिविशेषस्य प्रादुर्भावाद्दृष्टसंताननिश्चयनाया एव बुद्धिसंततरेभ्युपगमादितिमत् तदापि
 कथमीश्वरस्य सकर्मता स सिद्ध्यन् । तस्मिन्नेव च सशरीरतऽपि कथमस्य न स्यात् तस्यां च सत्यां म
 सदा युक्तिस्तस्य सिद्ध्यन् । संवेदमुक्तेः सैवासिद्धी वैदेहेन च कार्यत्वात् साधनस्य तन्वावेर्बुद्धिम-
 त्कारणत्वं साधने कथममैकचित्कता परिहर्तुं शक्यति तस्य बुद्धिभारणत्वात्समवायः । समवे चान-
 वस्थानुपगमादिति प्रागेवोक्तं । किं चेदं विचार्यते किमीश्वरज्ञानमभ्यापि किं वा कथापीति प्रथमपक्षे दूयते ।

अव्यापि च यदि ज्ञानमीश्वरस्य तदा कथं ।
 सकृत्सर्वत्र कार्याणामुत्पत्तिर्घटते ततः ॥ ३१ ॥
 यद्येकत्र स्थितं देशे ज्ञानं सर्वत्र कार्यकृत् ।
 तदा सर्वत्र कार्याणां सकृत् किं न समुद्भवः ॥ ३२ ॥
 कारणांतरवैकल्यात्तथाऽनुत्पत्तिरित्यपि ।
 कार्याणामीश्वरज्ञानाहेतुकत्वं प्रसाधयेत् ॥ ३३ ॥
 सर्वत्र सर्वदा तस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ।
 अन्वयस्यापि संदेहात्कार्यं तद्धेतुकं कथं ॥ ३४ ॥

तदीश्वरज्ञानं तावदव्यापीष्टं प्रादेशिकत्वात् सुखादिवत् । प्रादेशिकमीश्वरज्ञानं विभुद्रव्यविशेष-
 गुणत्वात् यदित्यं तदित्यं यथा सुखादि तथा चेश्वरज्ञानं तस्मात्प्रादेशिकमिति नासिद्धं प्रादेशिकत्वं साधनं,
 न च तत्साधनस्य हेतोः सामान्यगुणेन संयोगादिना व्यभिचारो, विशेषग्रहणात् । तथापि विशेषगुणेन-
 रूपादिनाऽनैकांतिक इति न मंतव्यं विभुद्रव्यग्रहणात् । तथापीष्टविरुद्धस्यानित्यत्वस्य साधनात् विरु-
 द्धो हेतुः विभुद्रव्यविशेषगुणत्वस्यानित्यत्वेन व्याप्तत्वात्, यथाहीदं विभुद्रव्यविशेषगुणत्वं प्रादेशिकत्व-
 मीश्वरज्ञानस्य साधयेत् तद्वदनित्यत्वमपि तदव्यभिचारात् न हि, कश्चिद्विभुद्रव्यविशेषगुणो नित्यो दृष्ट
 इत्यपि नाशंकीयं महेश्वरस्यास्मद्विशिष्टत्वात् ताद्विज्ञानस्यास्मद्विलक्षणत्वात् । न ह्यस्मदादिविज्ञानं यो
 धर्मो दृष्टः स महेश्वरविज्ञानेऽप्यापादयितुं युक्तोऽतिप्रसंगात् । तस्यास्मदादिविज्ञानवत् समस्तार्थपरि-
 च्छेदकत्वाभाषप्रसक्तेः सर्वत्रास्मदादिवुद्ध्यादीनामेवानित्यत्वेन व्याप्तस्य विभुद्रव्यविशेषगुणत्वस्य
 प्रसिद्धेः विभुद्रव्यस्य वा महेश्वरस्यैवाभिप्रेतत्वात्, तेन यदुक्तं भवति महेश्वरविशेषगुणत्वात् तदुक्तं
 भवति विभुद्रव्यविशेषगुणत्वादिति ततोनेष्टविरुद्धसाधनो हेतुर्यतोविरुद्धः स्यात् । न चैवमुदाहरणा-
 नुपपत्तिरीश्वरसुखादेरेवोदाहरणत्वात् तस्यापि प्रादेशिकत्वात् साध्यवैकल्याभावात् महेश्वरविशेष
 गुणत्वाच्च साधनवैकल्यासंभवात् ततोऽस्माद्धेतोरीश्वरज्ञानस्य सिद्धं प्रादेशिकत्वं । ततश्चाव्यापि तदिष्टं
 यदि वैशेषिकैस्तदा कथं सकृत्सर्वत्र तन्वादिकार्याणामुत्पत्तिरीश्वरज्ञानाद् घटते ताद्वि निमित्तकारणं
 सर्वकार्योत्पत्तौ सर्वत्रासन्निहितमपि कथमुपपद्यते कालादेर्व्यापिन एव युगपत् सर्वत्र कार्योत्पत्तौ
 निमित्तकारणत्वप्रसिद्धेः । विभोरीश्वरस्य निमित्तकारणत्वप्रसिद्धेः विभोरीश्वरस्य निमित्तकारणत्व
 वचनाददोष इति चेन्न तस्य यत्र प्रदेशेषु बुद्धिस्तत्रैव निमित्तकारणत्वोपपत्तुर्बुद्धिशून्येऽपि प्रदेशांतरं
 तस्य निमित्तकारणत्वेन तत्र कार्याणां बुद्धिमन्निमित्तत्वं सिद्ध्येत् तथा च व्यर्थं बुद्धिमन्निमित्तत्वसाधनं
 सर्वत्र कार्याणां बुद्धिमदभावेऽपि भावापत्तेः । न चैवं कार्यत्वादयो हेतवो गमकाः स्युर्बुद्धिशून्येश्वर
 प्रदेशवर्तिभिरबुद्धिमन्निमित्तैः कार्यादिभिर्व्यभिचारात् । ततस्तेषां बुद्धिमन्निमित्तत्वाविद्धेः । स्यान्मतं
 प्रदेशवर्तिनाऽपि ज्ञानेन महेश्वरस्य युगपत्समस्तकारकपरिच्छेदसिद्धेः सर्वकार्योत्पत्तौ युगपत्सकलका-
 रकप्रयोक्तृत्वव्यवस्थितेः निखिलतन्वादिकार्याणां बुद्धिमन्निमित्तत्वोपपत्तेः नोक्तदोषोऽनुप्रसज्यत इति ।
 तदप्यसम्यक् । क्रमेणानेकतन्वादिकार्यजन्मनि तस्य निमित्तकारणत्वायोगात् । ज्ञानं हीश्वरस्य यद्येकत्र
 प्रदेशे वर्तमानं समस्तकारकशक्तिसाक्षात्करणत्वात् समस्तकारकप्रयोक्तृत्वसाधनात् सर्वत्र परंपरया
 कार्यकारीष्यते तदा युगपत्सर्वकार्याणां सर्वत्र किं न समुद्भवः प्रसज्यते, यतो महेश्वरस्य प्राक्पश्चाच्च
 कार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वाभावो न सिद्ध्येत् । समर्थेऽपि सति निमित्तकारणे कार्यानुत्पादविरोधात् ।
 स्यान्मतं न निमित्तकारणमात्रात्तन्वादिकार्याणामुत्पत्तिः समवाय्यसमवायेनिमित्तकारणांतराणामपि

सङ्गावे कार्षोत्पत्तिवशनात् न च सर्वकार्योणां युगपत्समवाच्यसमवायिनिमित्तकारणसङ्गाव क्रमेणैव
 तत्प्रसिद्धे । ततः कारणावतराणां वैकल्यात् तथा युगपत्सर्वत्र कार्याणामनुत्पत्तिरिति । तदपि कार्याणां
 भेदरहानहेतुत्वं साधयेत् । तदन्वयव्यतिरेकासिद्धेः स्रष्टापीश्वरज्ञाने केवाचित्कार्याणां कारणावतरामवे-
 ऽनुत्पत्तेः कारणावतरसङ्गाव एवात्पत्तेः कारणावतरान्वयव्यतिरेकानुविधानस्यैव सिद्धेः उत्कार्यत्वस्यैव
 व्यवस्थानात् । ननु च सत्त्वे ज्ञानवति महेश्वरे तन्मादिकार्याणामुत्पत्तेरन्वयोऽस्तेष्व । व्यतिरेकोऽपि
 विभिन्नत्वस्यापेक्षया महेश्वरस्य विद्यत एव कार्यात्पादनसमर्थकारणावतरासम्भिवानविशिष्टेश्वरेऽसति
 कार्याणामनुत्पत्तेः व्यतिरेकनिवृत्त्यात् । सर्वत्रावस्थापेक्ष्यैवावस्थावताऽन्वयव्यतिरेकमर्त्तते । अन्यथा
 तद्वत्प्रत्ययात् । न ह्यवस्थावतरे सति कार्योत्पत्तिरिति वक्तुं शक्यं सर्वावस्थासु तस्मिन्सति तदुत्पत्तिप्रस-
 गात् । नान्यवस्थावतोऽसंभवे कार्योऽस्यासंभवः सुशक्नो वक्तुं तस्य निवृत्त्यावस्थावताऽनुत्पत्तेः । द्रव्यावस्था-
 विशेषामावे तु तस्याप्यकार्यविशेषानुत्पत्तेः सिद्धो व्यतिरेकोऽन्वयवत् । न चावस्थावतो द्रव्यस्थानाद्यन-
 तत्त्वोत्पत्तिविनाशस्यैवाप्यवस्थावतो युक्तः तस्यावस्थावताऽन्वयज्ञानसिद्धत्वात् तदपह्ववे सौगतमवप्रवेष्टानु-
 र्गमात् । कृत स्याद्वादिनामिष्टसिद्धिरिति कश्चिद्विशेषिकमतमनुमन्यमानः समभिभवत् । सोऽप्येव प्रष्टव्य-
 किमवस्थावतोऽवस्था पदार्थावतरभूता किं वा नेति । प्रथमकल्पनार्था कथमवस्थापेक्षयाऽन्वयव्यतिरेक-
 अनुविधानं तन्मादिकार्याणामीश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधानं युज्यते, धूमस्य पावकान्वयव्यतिरेकानुविधाने
 पर्वताद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानप्रसगात् । पदार्थावतराविशेषात् यथैव हि पर्वतादे पावकस्य पदार्था-
 वतरत्व तथेश्वरकारणावतरसम्भिवानवस्थावस्थाविशेषोपस्थापि सर्वथा विशेषामावात् । यदि पुनरीश्वरस्था-
 वस्थावो भेदोऽपि तेन सर्वत्रसङ्गावावस्थाव्यतिरेकानुविधानं कार्याणामीश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधान-
 भवेति मन्यते सदा पर्वतादे पावकेन सर्वथावस्थावकान्वयव्यतिरेकानुविधानमपि धूमस्य पर्वताद्यन्वयव्य-
 तिरेकानुविधानमनुमन्यते पावकविशिष्टपर्वताद्यन्वयव्यतिरेकानुकरणं धूमस्थानुमन्यते एव तद्वद्व-
 व्थाविशिष्टेश्वरान्वयव्यतिरेकानुकरणं तन्मादिकार्याणां युक्तमनुमनुमिति चेन्न पर्वतादिवशीश्वरस्य
 भेदप्रसगात् । यथैव हि पावकविशिष्टपर्वतादेरस्य पावकविशिष्टपर्वतादि सिद्धं स्रष्टाकारणावतर
 सम्भिवानसङ्गावावस्थाविशिष्टाशीश्वरस्यैव तद्विशिष्टेश्वरोऽस्य कथं न प्रासिद्धेत् । स्थानमर्थं द्रव्याद्य-
 नेकविशेषणविशिष्टस्यापि सत्तासामान्यस्य यथा न भेदः समवायस्य वाऽनेकसमवायविशेषण
 विशिष्टस्याप्येकत्वमेव तद्वदनेकावस्थाविशिष्टस्यापीश्वरस्य च भेदः सिद्धेत् तदेकत्वस्यैव प्रमाणत
 सिद्धेरिति तदेतत्संगृहमान्यं । सत्तासामान्यसमवाययोरपि स्वविशेषणभेदाद्भेदप्रसिद्धेर्यतिर्लप्यपि तु-
 मशक्यं । तत्वेकानेकसमावतयैव प्रमाणगोचरत्वारिस्तात् । तदेवेन नानामूर्त्तिमद्रूपसमोर्गविशिष्टस्य
 व्योमात्सादिबिसुद्रव्यस्यामेव प्रत्याख्यात स्वविशेषणभेदादेऽसंभवादेकानेकसमावत्त्वव्यवस्थानात् ।
 योऽन्वयव्यवस्थावतोऽवस्थां पदार्थावतरभूतां नानुमन्यते तस्यापि कथमवस्थाभेदादवस्थावतो भेदो न-स्यादव-
 स्थानां वा कथमभेदो न भवेत् तदप्यवतरत्वामावात् । स्थवाकृतं अवस्थानामवस्थावत पदार्थावतरत्वा-
 भावेऽपि न तदभेदः तासां तद्वत्प्रसगात् न च धर्मो धर्मिणोऽनर्थावतरमेव धर्मधर्मिण्यवहारभेदविरोधात्
 भेदे तु न धर्मिणां भेदाधर्मिणो भेदः प्रत्यक्षं शक्येत यतोऽवस्थाभेदादपीश्वरस्य भेदः सपायत इति ।
 तदपि समनोरधमार्त्तं धर्मिणां सर्वथा धर्मिणाभेदे धर्मधर्मिणावविरोधात् सङ्गावैध्यादिवत् । ननु
 धर्मधर्मिणो सर्वथाभेदेऽपि निर्वाचप्रत्ययविषयत्वात् न धर्मधर्मिणावविरोधः । सङ्गावैध्यादीनां तु
 निर्वाचधर्मधर्मिसमप्रत्ययविषयत्वात्वात् न धर्मधर्मिणावविरोधः । न हि कथं भेदमेव धर्मधर्मिण्यवस्था-
 निर्बन्धनमिदम्भेदे येन भेदे धर्मधर्मिणावो विरुध्यते सर्वथावमेव इव प्रत्ययविशेषोपात्तव्यवस्थामिधानात् ।
 सर्वत्रावस्थावतप्रत्ययोपायत्वाद्भेदोपेक्षाणां तद्विरोधादेव विरोधसिद्धेरिति कश्चित् । सोऽपि स्वर्शानानुरा-
 गाधीकृत एव वाचकमवबोध्यमपि नावधारयति । धर्मधर्मिप्रत्ययविशेषणस्यैव धर्मधर्मिणोर्भेदकतेऽनुत्प-
 पत्तेः सङ्गावैध्यादिवत्प्रतिपादनात् । यदि पुनः प्रत्यावृत्तिविशेषोपादीश्वरतद्व्यवहारभेदेऽपि धर्मधर्मि-
 संप्रत्ययविशेषेः स्यात् न तु सङ्गावैध्यादीनां तदवभाषितेति सत्तं तदाऽसौ प्रत्यावृत्तिधर्मधर्मिणां सिद्धा

कथं च धर्मधर्मिणोरिति व्यपदिश्यते । न पुनः सल्लिख्योरिति विशपहेतुर्वक्तव्यः प्रत्यासत्त्यंतरं तद्वेतु-
रिति चेत् तदपि यदि प्रत्यासत्तिर्दृश्यो भिन्नं तदा तद्व्यपदेशनियमनिबंधनं प्रत्यासत्त्यंतरमभिधानीयं
तथा चानवस्थानात्कृतः प्रकृतप्रत्यासत्तिनियमव्यवस्था । प्रत्ययविशेषादेवति चेत् । ननु स एव विचार्यो-
वर्तते प्रत्ययविशेषः किं प्रत्यासत्तेस्तत्तद्व्यपदेशनं सर्वथा भेदे सतीश्वरतदवस्थयोः प्रत्यासत्तिरिति प्रादुर्भ-
वति किं वाऽनर्थांतरभाव एव कथंचित्तादात्म्ये वा । तत्र सर्वथा भेदाभेदयोर्भाषकसद्भावात् कथंचि-
त्तादात्म्यमनुभवतोरैव तथा प्रत्ययन भवितव्यं तत्र घाधकानुदयात् । ननु चैकानेकयोः कथंचित्ता-
दात्म्यमेव धर्मधर्मिणोः प्रत्यासत्तिः स्याद्वादिभिरभिधीयते तत्र यदि ताभ्यां भिन्नं तदा न तयोर्व्यप-
दिश्यते तदभिन्नं चेत् किं केन व्यपदेश्यं । यदि पुनस्ताभ्यां कथंचित्तादात्म्यस्यापि परं कथंचित्ता-
दात्म्यमिष्यते तदा प्रकृतपर्यनुयोगस्यानिवृत्तः परापरकथंचित्तादात्म्यपरिकल्पनायामनवस्था स्यात् ।
सैव कथंचित्तादात्म्यपक्षस्य घाधिकंति कथमयं पक्षः क्षेमकरः प्रेक्षावतामक्षणमात्क्षयते । यदि पुनः
कथंचित्तादात्म्यं धर्मधर्मिणोर्भिन्नमेवाभ्यनुज्ञायते ताभ्यामनवस्थापरिजिहीर्षयाऽनेकांतवादिना तदा
धर्मधर्मिणोरैव भेदोऽनुज्ञायतां सुदूरमाप गत्वा तस्याश्रयणीयत्वात् । तदनाश्रयणे भेदव्यवहारविशेषा-
दित्यपरः सोऽप्यनवस्थाकुलितांत.करण एव । कथंचित्तादात्म्यं हि धर्मधर्मिणोः संबन्धः स चात्रि-
प्वगभाव एव तयोर्जात्यंतरत्वेन संप्रत्ययाव्यवस्थाप्यते । धर्मधर्मिणोरविस्वगभाव इति व्यवहारस्तु न
संबन्धांतरनिबंधनेन यतः कथंचित्तादात्म्यांतरं संबन्धांतरमनवस्थाकारि परिकल्प्यते तत एव कथंचि-
त्तादात्म्याद्धर्मधर्मिणोः कथंचित्तादात्म्यमिति प्रत्ययविशेषस्य करणात् । कथंचित्तादात्म्यस्य कथंचिद्धं-
स्वीकारत्वात् कथंचिद्धेदाभेदो हि कथंचित्तादात्म्यं । तत्र कथंचिद्धेदाश्रयणाद् धर्मधर्मिणोः कथंचित्ता-
दात्म्यमिति भेदविभक्तिसद्भावात् भेदव्यवहारसिद्धिः । कथंचिद्धेदाश्रयणात् धर्मधर्मिणावेव कथं-
चित्तादात्म्यमित्यभेदव्यवहारः प्रवर्तते धर्मधर्मिव्यतिरेकेण कथंचिद्धेदाभेदयोरभावात् कथंचिद्धेदो हि
धर्म एव कथंचिद्धंभेदस्तु धर्म्येव कथंचिद्धेदाभेदो तु धर्मधर्मिणावेव एवं सिद्धौ तावेव च कथंचित्तादा-
त्म्यं वस्तुनाऽभिधीयते । तच्छब्देन वस्तुनः परामर्शान् । तस्य वस्तुनः आत्मानौ तदात्मानौ तयोर्भाव-
स्तादात्म्यं । भेदाभेदस्वभावत्वं कथंचिदिति विशेषणन सर्वथा भेदाभेदयोः परस्परनिरपेक्षयोः प्रति-
क्षेपात्तपक्षे निश्चितदोषपरिहारः । परस्परसापेक्षयोश्च परिग्रहात् जात्यंतरवस्तुव्यवस्थापनात् सर्वथा
शून्यवादप्रतिक्षेपसिद्धिरिति कथंचिद्धेदाभेदात्मकं कथंचिद्धर्मधर्म्यात्मकं कथंचिद्धव्यपयार्यात्मकमिति
प्रतिपाद्यते स्याद्वादन्यायानिष्टैस्तथैव तस्य प्रतिष्ठितत्वात् । सामान्यविशेषवन्मेचकज्ञानवत् । तत्र
विरोधव्यधिकरण्यादिद्रूपणमननैवापसारितमिति किं नश्चित्तया । नन्वेवं स्याद्वादिनामपि द्रव्यस्य
नित्यत्वात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानं कार्याणां न स्यादीश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधानवत् पर्यायाणां च
क्षणकत्वात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानमपि न घटते नष्टे पूर्वपर्यायं स्वयमसत्यं चोत्तरकार्यस्योत्पत्तेः
सति चानुत्पत्तेरन्यथैकक्षणवृत्तत्वप्रसंगात् । सर्वपर्यायाणामिति तद्भावभावत्वानुपपत्तिः । यदि पुन-
र्द्रव्ये सत्यं च कार्याणां प्रसृतस्तदन्वयसिद्धिस्तान्निमित्तपर्यायाणामभावे वानुत्पत्तेर्व्यतिरेकसिद्धिरिति
तदन्वयव्यतिरेकानुविधानमिष्यते तदश्वरस्य तादृच्छाविज्ञानयोश्च नित्यत्वेऽपि तन्वादिकार्याणां तद्भाव
एव भावात्तदन्वयस्तदमहकारिकारणावस्थापाये च तेषामनुत्पत्तेर्व्यतिरेक इति तदन्वयव्यतिरेकानु-
विधानमिष्यतां विशेषाभावात् ततः सर्वकार्याणां बुद्धिमत्कारणत्वसिद्धिरिति परे प्रत्यवतिष्ठते तेऽपि
न कार्यकारणभावविदः । स्याद्वादिनां द्रव्यस्य पर्यायानिरपेक्षस्य पर्यायस्य वा द्रव्यनिरपेक्षस्य द्रव्य-
पर्याययोर्वा परस्परनिरपेक्षयोः कार्यकारित्वानभ्युपगमात् तथा प्रतीत्यभावात् द्रव्यपर्यायात्मकस्यैव
जात्यंतरवस्तुनः कार्यकारित्वेन संप्रत्ययात् कार्यकारणभावस्य तथैव प्रसिद्धेः वस्तुनि द्रव्यरूपेणान्व-
यप्रत्ययविषये सत्येव कार्यस्य प्रादुर्भावात्तन्निबंधनपर्यायविशेषाभावे च कार्यस्याप्रादुर्भावात्तदन्वय-
व्यतिरेकानुकरणात्कार्यकारणभावो व्यवतिष्ठते । न च द्रव्यरूपेणापि वस्तुनां नित्यत्वमवधार्यते तस्य

पर्यायिभ्यो भंगुरेभ्यः कथञ्चिद्वर्णांतरमावात् कथाञ्चिद्विद्वत्त्वसिद्धेर्महेश्वरस्य तु वैभोपि वै सव्या
 नित्यत्वप्रतिष्ठानात्तदन्वयकथतिरेकानुकरणासमावात्कार्याणामुत्पत्तेरयागात् । पर्यायाणां च द्रव्यरूपण
 नित्यत्वसिद्धेः कथञ्चिद्विद्वत्त्वात्सवर्था नित्यत्वानवधारणात् विशिष्टपर्यायसङ्गणे कार्यस्योदयात्तदभावे-
 चानुद्वात् कार्यस्य तदन्वयकथतिरेकानुकरणमिदम् । निरन्वयकथनपर्यायाणामव तदपटनात् तत्र
 कार्यकारणभावाभ्यवस्थिते । पर्यायाधिकनयमाध्यावविराधात् द्रव्याधिकनयमाध्यायन तद्विरो-
 धत् । प्रमाणापंजया तु द्रव्यपर्यायात्मनि वस्तुनि सति कार्यस्य प्रसवनादसात् वाऽप्रसवनात्तदन्वय-
 कथतिरेकानुविधानं सकलजनसाक्षिक कार्यकारणमाव उपवस्थापयेत् सव्यकथंनकल्पनायां तदमाव
 विभावयतीति कुतमतिप्रसंगिन्या कथया । महेश्वरज्ञानस्य नित्यस्याध्यापिनाऽपि सर्वत्र कार्यकरणस-
 मयस्य सर्वेषु देशेषु सर्वस्मिन्काले व्यतिरेकाप्रसिद्धरन्वयस्यापि नियतस्य मिश्रेतुमशक्यत्वादिकार्य
 शक्येण कारणोत्तरापक्ष्यापि न सिध्यन्नेति स्थितं । कथञ्चिद्विद्वत्त्वाधीश्वरज्ञानाभ्युपगमेऽपि
 द्रव्यमविशिष्टाद्,—

एतेनैवेश्वरज्ञानं व्यापिनित्यमपाकृतं ।
 तस्येशवत्सदा कार्यक्रमहेतुत्वहानितं ॥ ३५ ॥

एतेन व्यतिरेकाभावात्तदन्वयसंबन्धव्यवस्थापकवचनेन व्यापिनित्यमाश्वरज्ञान तन्वादिकार्योत्पत्ति-
 सिद्धिमपाकृतं वेदितव्यं तद्वेश्वररत्नवगतत्वेन कथिदेशे नित्यत्वेन कथावत्काले व्यतिरेका
 भावनिष्पत्त्यात् तदन्वयमात्रस्य 'आरणांतरविभिन्नेतुमशक्यं' वक्षिन्सति समर्थे पुगपसंबंधकार्याणामुत्प-
 त्तिमसगात् । सर्वदा कार्यक्रमहेतुत्वहानं कथञ्चिद्विद्वत्कथमाभावात् 'सर्वथा स्वयं क्रमाभावात्'
 क्रमवत्त्वं नित्यसंबन्धवत्त्वविरोधात् यावत्कावत् । खानमर्तं प्रतिनिपतद्वेशकालसहकारिकारण
 क्रममापेक्ष्य कार्यक्रमहेतुत्वं महेश्वरस्य च तद्विज्ञानस्यापि न विद्यन्त्ये इति । तद्व्यवस्थाप्रतिष्ठे मह-
 कारिकारणेषु क्रमवत्त्वं सत्तु तन्वादिकार्याणां प्रादुर्भवात् तत्त्वमस्य चानुत्पद्यमानानां तदन्वयकथतिरे-
 कानुविधानात् तदेतुकलत्वेव प्रसिद्धेर्महेश्वरज्ञानहेतुकत्वं दुरुपपावमापनापचत । यदि पुनः सकल
 सहकारिकारणानामानित्यामां क्रमजननमपि चेतनत्वाभावाच्चेतनेनाधिष्ठितानां कार्यनिष्पादनाय
 प्रयत्नेननुत्पत्तत्तुरीतंतुर्ब्रह्मकाशीनां कुर्वितेनाधिष्ठितानां पदात्पादनावाऽप्रवृत्तिवत्तमस्यचि-
 द्वावा साम्ये । तथा हि विधादाभ्यासितानि कारणांतराणि क्रमवत्त्वं व्यकथयि च चेतनाधिष्ठितान्यव
 तन्वादिकार्याणि कुर्वति स्वयमचेतनत्वात् याभि यामि अचनमानि तानि तानि चेतनाधिष्ठितान्येव स्वकार्य
 कुर्वाणानि दृष्टानि यथा ह्युचितंत्वावीनि पदकार्यं, स्वयमचेतनानि च कारणांतराणि तन्माचेतनाधिष्-
 टान्येव तन्वादिकार्याणि कुर्वते योऽसौ तपामधिष्ठाता स महेश्वर पुनपक्षिसेव 'ह्येकार्थविधादाश्वे
 दपरासृष्ट' समस्तकारकशक्तिपरिज्ञानमाह 'सिसृक्षाप्रयत्नविशेषवात् प्रमुर्धिमभ्येते तद्विपरीतस्य
 समस्तकारकधिष्ठात्वविराधात् बहुनामपि समस्तकारकधिष्ठाविमां पुरुषविशेषाणां प्रतिनिधतज्ञाना-
 दिदृष्टीनामकेन महाप्रमुणाऽधिष्ठितानामेष प्रवृत्तिपटनात् सामंतमहासाभतमंद्रीकादीनामेक
 पक्षवत्प्राधिष्ठितानां प्रवृत्तिवदिति महेश्वरविधिः । तत्राचतनत्वादिनि हेतोर्बन्धविवृद्धितिमित्त प्रबर्ध-
 मानेन गोशरीरजानैकांतिकस्त्रमिधे न शक्यमीय । तस्यापि चेतनेन वत्सनादष्टविशेषसहकारिणाधिष्-
 टत्येव प्रवृत्तः । मन्यथा भूत वत्स गोमक्तेनैव तस्य प्रवृत्तिविराधात् । न च वत्सादष्टविशेषवत्सत्त्व-
 चावपि समानोऽयं वाच इति शक्यं' तद्विश्वरूपमोक्षजनदष्टविशेषसहकारिणापि चेतने'।धिष्ठितस्य
 प्रवृत्तिपटनात् सहकारिणाप्रसिद्धिनियमात् । यद्यपि कश्चिदुच्यते महेश्वरऽपि चेतनांतराधिष्ठित प्रबर्ध-
 चेतनत्वादिदृष्टकर्मकरादिवदिति । तद्यपि न सत्यं तद्विष्ठापकस्यैव महेश्वरत्वात् । यो ह्यस्योऽधिष्ठाता
 स्वतंत्र स महेश्वरस्ततोऽभ्यस्य महेश्वरत्वाजुपपत्तेन चास्योऽधिष्ठाता स व्यवधिष्ठते तन्वादिकार्याणामु-
 त्पत्तिव्यवस्थानामावमसंगात् । परपरमहेश्वरपतीत्याभावेवोपसृष्टीण्यक्षतित्वात् तयो निरवचमिदं

साधनमिति कैश्चित् । तेऽपि न हेतुसामर्थ्यवेदिनः । अचेतनत्वस्य हेतोः संसारिजनज्ञानेषु स्वयं चेतन स्वभावात्पक्षाव्यापकत्वात् । ननु च न चेतनत्वप्रतिषेधोऽचेतनत्वं किं तर्हि चेतनासमवायप्रतिषेधः स च ज्ञानेष्वस्ति तेषां स्वयं चेतनत्वान् तत्रापरचेतनासमवायाभावात् ततोऽचेतनत्वं साधनं न पक्षाव्यापकं ज्ञानेष्वपि सद्भावादिति न मंतव्यं । संसार्पात्मसु चेतनासमवायात् चेतनत्वप्रसिद्धेरचेतनत्वस्य हेतोरभावात् पक्षाव्यापकत्वस्य तदवस्थत्वात् । यदि तु संसार्पात्मनां स्वतोऽचेतनत्वाद्चेतनत्वस्य हेतोस्त्रसद्भावात्पक्षाव्यापकत्वमिति मतिः । तदा महेश्वरस्याप्यचेतनत्वप्रसंगाः । तस्यापि स्वतोऽचेतनत्वात् तथा च दृष्टादृष्ट कारणान्तरवदीश्वरस्यापि हेतुर्कुर्वन्नतान्तराधिष्ठितत्वं साधनीयं तथा चानवस्था सुदूरमपि गत्वा कस्यचित्स्वतश्चेतनत्वानभ्युपगमात् । महेश्वरस्य स्वतोऽचेतनस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वाभावे तन्नैव हेतोरनेकांतिकत्वमिति कुतः सकलकारकाणां चेतनाधिष्ठितत्वसिद्धिः यत् इदं शोभते “अज्ञो जंतुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव चेति” । स्यादाकूर्तं चेतनाज्ञानं तदधिष्ठितत्वं सकलकारकांतराणामचेतनत्वेन हेतुना साध्यते तच्च ज्ञानं समस्तकारकशक्तिपरिच्छेदकं नित्यं गुणत्वादाश्रयमन्तरेणासंभावात् स्वाश्रयमात्मांतरं साधयति स नो महेश्वर इति । तदप्ययुक्तं । संसार्पात्मनां ज्ञानैरपि स्वयं चेतनास्वभावैरधिष्ठितस्य शुभाशुभकर्मफलपस्य तत्सहकारिकदेवकस्य च तन्वादिकार्योत्पत्तौ व्यापारसिद्धेरेश्वरज्ञानाधिष्ठानपरिकल्पनाव्यर्थ्यप्रसंगात् । तदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्व्यवस्थापनात् । अथ मतमेतत् संसार्पात्मनां विज्ञानानि विप्रकृष्टार्थाविषयत्वात्तद्धर्माधर्मपरमाणुकालाद्यर्त्वाद्रियकारकविशेषसाक्षात्करणसमर्थानि । न च तदसाक्षात्करणे ततः प्रयोजकत्वं तेषामवतिष्ठते तदप्रयोजकत्वे च न तदधिष्ठानामेव धर्मादीनां तन्वादिकार्यजन्मानि प्रवृत्तिः सिध्येत् ततोऽर्त्वाद्रियार्थसाक्षात्कारिणा ज्ञानेनाधिष्ठितानामेव स्वकार्ये व्यापारेण भवितव्यं तच्च महेश्वरज्ञानमिति । तदप्यनालोचितयुक्तिकं सकलार्त्वाद्रियार्थसाक्षात्कारिण एव ज्ञानस्य कारकाधिष्ठायकत्वेन प्रसिद्धस्य दृष्टान्तयोपादीयमानस्यासंभवात्तदधिष्ठितत्वसाधने हेतोरन्वयत्वप्रसक्तेः । न हि कुंभकारादेः कुंभाद्युत्पत्तौ तत्कारकसाक्षात्कारि ज्ञानं विद्यते दंडचक्रादिदृष्टकारकसंदोहस्य तेन साक्षात्कारणेऽपि तन्निमित्तादृष्टविशेषकालादेरसाक्षात्करणत् । ननु लिङ्गविशेषात्तत्परिच्छित्तिनिमित्तस्य लैंगिकस्य ज्ञानस्य सद्भावात् तथा स्वादृष्टविशेषाः कुंभकारादयः कुंभादिकार्याणि कुर्वन्ति नेतरे तेषां तथाविधादृष्टविशेषाभावादित्यागमज्ञानस्यापि तत्परिच्छेदनिवंधनस्य सद्भावान् सिद्धमेव कुंभकारादिज्ञानस्य कुंभादिकारकपरिच्छेदकत्वं तत्प्रयोक्तृत्वेन तदधिष्ठाननिवंधनत्वं ततस्तस्य दृष्टान्तयोपादानाप्रहेतोरन्वयत्वापत्तिरिति चेत् तर्हि सर्वसंसारिणां यथास्वं तन्वादिकार्यजन्मानि प्रत्यक्षतोऽनुमानादागमाच्च तन्निमित्तदृष्टादृष्टकारकविषयपरिज्ञानसिद्धेः कथमज्ञत्वं येनात्मनः सुखदुःखोत्पत्तौ हेतुत्वं न भवेत् यतश्च सर्वसंसारेश्वरप्रेरित एव स्वर्गं वा श्वभ्रं वा गच्छेदिति समंजसमालक्ष्यते । ततः किमीश्वरपरिकल्पनाया दृष्टादृष्टकारकांतराणामेव क्रमाक्रमजन्मनामन्वयव्यतिरेकानुविधातात् क्रमाक्रमजन्मानि तन्वादिकार्याणि भवंतु तदुपभोक्तृजनस्यैव ज्ञानवतः तदधिष्ठायकस्य प्रमाणोपपन्नस्य व्यवस्थापनात् । सांप्रतमभ्युपगम्यापि महेश्वरज्ञानं अस्वसंविदितं स्वसंविदितं वेति कल्पनाद्विषयसंभवे प्रथमकल्पनायां दूषणमाह—

अस्वसंविदितं ज्ञानमीश्वरस्य यदीष्यते ।

तदा सर्वज्ञता न स्यात् स्वज्ञानस्याप्रवेदनात् ॥ ३६ ॥

ज्ञानान्तरेण तद्विज्ञौ तस्याप्यन्येन वेदनं ।

वेदनेन भवेदेवमनवस्था महीयसी ॥ ३७ ॥

गत्वा सुदूरमप्येवं स्वसंविदितवेदने ।

इष्यमाणे महेशस्य प्रथमं तादृगस्तु वः ॥ ३८ ॥

महेश्वरस्य हि विद्वान् यत् किं न वेद्यते स्वात्मनि क्रियाविरोधात्तदा समस्तकारकशक्तिनिकरमपि कथं संवेद्येत् । तथा हि । नेश्वरज्ञानं सकलकारकशक्तिनिकरसंबेदकं सासंबेदकत्वात् । यद्यत्साध-
 वेदकं तद्यत् सकलकारकशक्तिनिकरसंबेदकं यथा चक्षुः, तथाचेश्वरज्ञानं तस्मान्न तदेति कृतं समस्तका-
 रकाभिष्टायकं यत्सदाभयस्त्रेश्वरस्य निश्चिन्तकार्थोत्पत्तौ मिमित्तकारणत्वं सिध्येत् । असर्वज्ञताया एव
 तस्यैव प्रसिद्धे । अत्रवा पर्येश्वरस्य ज्ञानं स्वयमीश्वरेण न संवेद्यत इत्यस्वसंविद्धितमिष्यते तथा तस्य
 सर्वज्ञता न स्यात् । अज्ञानप्रवेदनाभावात् । ननु च सर्वं ज्ञेयमेव जानन् सर्वज्ञ कथ्यते न पुनर्ज्ञानं तस्या-
 ज्ञेयत्वात् । अत्र तदज्ञाने शेषपरिच्छिन्नं भवेत् । अक्षुरपरिज्ञाने तत्परिच्छेद्यरूपापरिज्ञानप्रसंगात् ।
 करणापरिज्ञानेऽपि विषयपरिच्छिन्नरविरोधादित्यपि नाशुमतर्ह्यं । सर्वप्रज्ञेयं ज्ञानज्ञेयद्वयापेक्ष-
 णस्य तत्त्वचतुष्टयस्य प्रतिज्ञानात् 'प्रमाणं प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरिति अतस्तु पुत्रं चैवं विद्यास्तु तत्त्वं परि-
 क्षमाप्यत' इति वचनत् । तद्व्यवसायपरिज्ञानेऽपि सकलकारकपरिज्ञानानुपपत्ते कृतं सर्वज्ञेश्वरस्य
 सिध्येत् । ज्ञानांतरेण अज्ञानस्यापि वेदनाभावात्सर्वज्ञतेति चेत् तर्हि तदपि ज्ञानांतरं परेण ज्ञानेन
 ज्ञातव्यमिदंभ्युपागम्यमानेऽनवस्था महीवची स्यात् । सुदूरमप्यनुसृत्य कस्यापिद्विज्ञानस्य स्वाभावंभासन
 समावले प्रथमस्यैव सहस्रकिरणत्वं स्वार्थवभासनसमावलेत्सुदूरगतिपथाभिसंज्ञितज्ञानकल्प-
 न्या, स्वार्थव्यवसायारमकज्ञानाभ्युपगमे च पुष्पाकं तस्य महेश्वराज्ञेये पर्यनुयोगमाह—

तत्त्वार्थव्यवसायात्मज्ञानं भिन्नं महेश्वरात् ।
 कथं तस्येति निर्देश्यमाकाशादिवदंजसा ॥ ३९ ॥
 समवायेन तस्यापि तद्विन्नस्य कृतो मतिः ।
 इहेदमिति विज्ञानादवाध्याद्यभिचारि तत् ॥ ४० ॥
 इह कुंडे दधीत्यादि विज्ञानेनास्त्रविदिषा ।
 साध्ये सवधमात्रे तु परेषां सिद्धसाधनं ॥ ४१ ॥

यदि स्वार्थव्यवसायारमकं ज्ञानमीश्वरस्याभ्यनुष्ठापते तस्यास्वदादिविशिष्टत्वात् तथा तदीश्वरा-
 ज्ञानमभ्युपगतव्यं । अनेदे सिद्धांतविरोधात् । तथाचाकाशादेरिव कथं तस्यापि व्यपदेश्यमिति पर्यनु-
 युग्महे । स्वात्मत भिन्नमपि विज्ञानं महेश्वरात्तस्यैवियवपदिश्यते तत्र समवायात् नाकाशादेरिति निर्दि-
 श्यते तत्र तस्मात्समवायादिति । तद्व्यप्युक्तं । वाग्पामीश्वरज्ञानार्था भिन्नस्य समवायस्यापि कृतं प्रति-
 पत्तिरिति पर्यनुयोगस्य तद्वत्त्वत्वात् । इहेवमिति प्रत्ययविशेषाद्वापरकरदितान् समवायस्य प्रतिपत्तिः
 तथाहि, इहमिहेश्वरे ज्ञानमितीदं प्रत्ययो विशिष्टपदार्थहेतुकं सकलवाधकरदितले सतीदेदमिति प्रत्यय-
 विशेषत्वात् यौ च सकलवाधकरदितले सति प्रत्ययविशेषे स स विशिष्टपदार्थहेतुको दृष्टः यथा
 द्रव्येपु द्रव्यमिदं प्रत्ययविशेषः सामान्यपदार्थहेतुकं सकलपदार्थवाधकरदितले सति प्रत्ययविशेष-
 हेदमिति प्रत्ययविशेषः तस्माद्विशिष्टपदार्थहेतुकं इत्यनुमीयत । योऽसौ विशिष्ट पदार्थस्तदुक्तं स
 समवायः, पदार्थोत्तरस्य तदेतोरसमवायात्तदुक्तत्वायोगाच्च, न हीह तत्तुपु पट इति प्रत्ययस्तदुदहेतुकं, तत्तु
 ततश्च इति प्रत्ययस्योत्तरस्ये नापि पटहेतुकं पटास्पट इति प्रत्ययस्योदयात् । नापि वासनाविशेषहेतुकं
 तस्मा कारणरहितत्वात् समवायात्वात् । पूर्वं तथापि च ज्ञानस्य तत्कारणत्वे तदपि कृतो हेतोरिति चिन्त्य-
 मेतत् पूर्वतद्वाचनत् इति चेन्न । अत्रब्रह्माप्रसंगान् । ज्ञानवाचनयोरनाविसत्तानपरिष्पन्नतायां कृतो
 बहिरर्थाद्विद्वान्नादिवाचनात्प्रसंगेन शीघ्रादिप्रत्ययानामपि भावात् । नचैव विज्ञानसंबन्धानानास-
 सिद्धिं संतानांतरमादिष्योविज्ञानस्यापि सत्तानांतरमंतरेण वासनाविशेषादेव तथाप्रत्ययप्रसूते स्वप्न-
 संतानांतरप्रसंगत् । नानासंतानाभ्युपगमे चैकज्ञानसत्तानसिद्धिरपि कृतं स्यात् । स्वसंतानाभावेऽपि

सद्ग्राहिणः प्रत्ययस्य भावात् स्वसंतानस्याप्यनिष्टौ संविद्वैतं कुतः साधयेत् स्वतःप्रतिभासनादिति चेन्न । तथा वासनाविशेषादेव स्वतःप्रतिभासस्यापि भावात् । शक्यं हि वक्तुं स्वतःप्रतिभासवासनावशादेव स्वतःप्रतिभासः संवेदनस्य न पुनः परमार्थत इति न किञ्चित्पारमार्थिकं संवेदनं सिध्येत् । तथाच स्वरूपस्य स्वतोगतिरिति रिक्ता वाचोयुक्तिः । तदनेन कुतश्चिद्विचित्परमार्थतः साधयता दूपयता वा साधनज्ञानं दूपणज्ञानं वाऽभ्रांतं सालंबनमभ्युपगंतव्यं । तद्वत्सर्वमवाधितं ज्ञानं सालंबनमिति कथमिहेदमिति प्रत्ययस्यावाधितस्य निरालंबनता येन वासनामात्रहेतुरयं स्यात् । नापि निर्हेतुकः कदाचित्कत्वात् । ततोऽस्य विशिष्टः पदार्थो हेतुरभ्युपगंतव्य इति वैशेषिकाः तेऽप्येवं प्रष्टव्याः । कांऽसौ विशिष्टः पदार्थः समवायः संबंधमात्रं वा ! न तावत्समवायः, तद्वत्तु कत्वे साध्येऽस्येहेदमिति प्रत्ययस्येह कुण्डे दधीत्यादिना निरस्तसमस्तवाधकेन प्रत्ययेन व्यभिचारित्वात्, तदधीहेदमिति विज्ञानमबाधं भवत्येव । नच समवायहेतुकं तस्य संयोगहेतुकत्वात् । संबंधमात्रे तु तन्निबंधने साध्ये परेषां सिद्धसाधनमेव, स्याद्वादिनां सर्वत्रेहेदं प्रत्ययस्यावाधितस्य संबंधमात्रनिबंधनत्वेन सिद्धत्वात् । स्यान्मतं । वैशेषिकाणामवाधितेहेदं प्रत्ययाल्लिगात्सामान्यतः संबंधे सिद्धे विशेषणावयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोः सामान्यतद्वतोर्विशेषतद्वतोश्च यः संबंध इहेदं प्रत्ययलिङ्गः स समवाय एव भविष्यति लक्षणविशेषसंभवात् । तथा हि “अयुतसिद्धानामाधारार्थाधारभूतानामिहेदं प्रत्ययलिङ्गो यः संबंधः स समवाय इति प्रशस्तकरः” । तत्र इहेदं प्रत्ययलिङ्गः समवाय इत्युच्यमानेऽतरालाभावनिबंधनेन इह प्रामे वृक्ष इति इहेदं प्रत्ययेन, व्यभिचारात् संबंध इति वचनं । संबंधो हि इहेदं प्रत्ययलिङ्गो यः स एव समवाय इष्यते नचांतरालाभावो प्रामवृक्षाणां संबंधइति न तेन व्यभिचारः । तथापि इहाकाशे शकुनिरिति इहेदं प्रत्ययेन संयोगसंबंधमात्रनिबंधनेन व्यभिचार इत्याधाराधेयभूतानामिति निगद्यते । न हि यथाऽवयवावयव्यादीनामाधाराधेयभूतत्वमुभयोः प्रसिद्धं तथा शकुन्याकाशयोरौत्तराधर्यायोगात् आकाशस्य सर्वगतत्वेन शकुनेरुपर्यपि भावादधस्तादिवेति न तत्रेहेदंप्रत्ययेन व्यभिचारः । नन्वाकाशस्यार्तीन्द्रियत्वात्तदस्मादीनामिहेदं प्रत्ययस्यासंभवात् कथं तेन व्यभिचारचोदना साधीयसीति न मंतव्यं । कुतश्चिद्विज्ञानादनुमितेऽप्याकाशे श्रुतिप्रसिद्धेर्वा कस्यचिदिहेदमिति प्रत्ययाविराधात् तत्र, भ्रांतेन वा केषां चिदिहेदमिति प्रत्ययेन व्यभिचारचोदनायाः न्यायप्राप्तत्वात् तत्परिहारार्थमाधाराधेयभूतानामिति वचनस्योपपत्तेः । नन्वेवमपीह कुण्डे दधीति प्रत्ययेनानेकांतस्तस्य संयोगनिबंधनत्वेन समवायाहेतुत्वादिति न शकनीयमयुतसिद्धनामिति प्रतिपादनात् । नहि यथावयवावयव्यादयोऽयुतसिद्धास्तथा दधिकुण्डादयः तेषां युतसिद्धत्वात् । तद्युतसिद्धानामेवेति वक्तव्यमाधाराधेयभूतानामिति वचनस्याभावेऽपि व्यभिचाराभावादिति न चेत्सि विधेयं । वाच्यवाचकभावेनाकाशाकाशशब्दयोर्व्यभिचारात् ॥ इहाकाशे वाच्ये वाचक आकाशशब्द इति इहेदंप्रत्ययाल्लिङ्गस्यायुतसिद्धसंबंधस्य वाच्यवाचकभावप्रसिद्धेः तेन व्यभिचारोपपत्तेराधाराधेयभूतानामिति वचनस्योपपत्तेः । नन्वाधाराधेयभूतानामयुतसिद्धानामपि संबंधस्य विषयविषयिभावस्य सिद्धेः कुतः समवायसिद्धिः । नक्षात्मनि—इच्छादीनां ज्ञानमयुतसिद्धं न वमति । तथाहमितिज्ञानमाधाराधेयभावस्याप्यत्र भावात् नचाहमिति प्रत्ययस्यात्माविषयस्यायुतसिद्धस्यात्माधारस्य विषयविषयिभावोऽसिद्ध इति कुतस्तयोः समवाय एव सिध्येदिति न वक्तव्यं । आधाराधेयभूतानामेवायुतसिद्धानामेवेति चावधारणात् । वाच्यवाचकभावो हि युतसिद्धानामनाधाराधेयभूतानां च प्रतीयते विषयविषयिभाववत् । ततोऽनेनानवधारिताविषयेण न व्यभिचारः संभाव्यते । नन्वेवमयुतसिद्धानामेवेत्यवधारणाद्व्यभिचाराभावादाधाराधेयभूतानामिति वचनमनर्थकं स्यात् आधाराधेयभूतानामेवेत्यवधारणे सत्ययुतसिद्धानामिति वचनवत् ॥ विषयविषयिभावस्य वाच्यवाचकभावस्य च युतसिद्धानामप्यनाधाराधेयभूतानामिव संभवात् तेन व्यभिचाराभावादिति च

न मननीयं । पटासोक्तद्रव्यसमवायिनां रूपसत्त्वादीनामयुतसिद्धानामेव परस्परं समवायाभावादेकार्थसम-
वायेन संबन्धेन व्यभिचारान् । नह्यय युतसिद्धानामपि सम्भवति विषयविषयिभावव्याख्यायकाचक्रमाश-
वदा ततोऽयुतसिद्धानामेवेत्यवधारणेऽपि व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाचार्याचार्यभूतानामिति वचनं । तथा-
ऽऽचार्याचार्यभूतानामिति वचनेऽप्याचाराधेयभावेन अयोगादिशेषेण सर्वथाऽनाचार्याचार्यभूतानामस-
म्भवाभ्यामिषारः सम्भाव्यत एव तस्मिन्निवृत्त्यर्थमयुतसिद्धानामेवेति वचनमर्थवद्भवेति निरवयवमयुतसि-
द्धत्वाचार्याचार्यभूतवत्सङ्घर्षं संयोगादिभ्यामव्यवच्छेदकं संघघस्येहेदं प्रत्ययङ्गिनेन व्यवस्थापितस्य सम-
वायस्यमावत्वं साधयत्यत्र । अथ संघघघात्रेऽपि साध्ये न सिद्धसाधनमिति बैशेषिका संघघघे
तेषामयुतसिद्धानामिति वचनं तावद्विचार्यते । किमिदमयुतसिद्धत्वं नामविशेषणं, बैशेषिकशास्त्रापेक्षया
सोकापेक्षया वा स्यात् ॥ अथयथापि न चाप्यित्याह ॥

सत्यामयुतसिद्धौ चेत्रेदं साधुविशेषण ।

शास्त्रीयायुतसिद्धत्वविरहात्समवायिनोः ॥४२॥

द्रव्यं स्वावयवाधार गुणो द्रव्यश्रयो यत्

लौकिकययुतसिद्धिस्तु भवेद्दुग्धांसोरपि ॥४३॥

इह तदुपु पट इत्यादिरिहेदं प्रत्ययः समवायसंबन्धनिपपन्न एव, निर्बापत्वे सत्ययुतसिद्धेहेदं प्रत्य-
यत्वात् । यस्तु न समवायसंबन्धनिपपन्नः स नैव यद्येदसमवायियु समवाय इति वाच्यमानेहेदं प्रत्ययः ।
इह कुंठ इतीति युतसिद्धेहेदं प्रत्ययम् । निर्बापत्वेसत्ययुतसिद्धेहेदं प्रत्ययस्यापिहितस्तुपु पट इत्यादि, तस्या-
त्समवायसंबन्धनिपपन्न इति केवलव्यतिरेकी हेतुरासिद्धत्वादिशंपरहितत्वात् स्वसाध्यविनामाती सम-
वायसंबन्ध साधयतीति परैरभिधीयते सत्यामयुतसिद्धाविति वचनसामर्थ्यात् । अत्रेदमयुतसिद्धत्वं
यदि शास्त्रीय हेतोर्बिधायकं तथा न साधु प्रतिभासते समवायिनोरवयवावयविनेर्गुणगुणिनो क्रिया
क्रियावतोः सामान्यतद्गोविधायकत्वात् साज्जीयस्यायुताभेदत्वस्य विरहात् पेशपिकशास्त्रे हि प्रसिद्धम्-
'अपृथगात्मवृत्तित्वमयुतसिद्धत्वं' । तद्येदं नास्त्यव यत् कारणोद्भवं तदुक्तस्य सावयवांसु बर्तते कार्यद्रव्यं
य पटसंघर्षं स्वावयवेषु तदुपु बर्तते इति स्वावयवाधारमित्यननावयवावयविनो पृथगात्मवृत्तिसिद्धेर
पृथगात्मवृत्तित्वमसद्भवेति प्रतिपादितं यद्यत्र गुण कार्यद्रव्यात्मयो रूपदि । कार्यद्रव्यं तु स्वावयवाधार
प्रतीयते तेन गुणगुणिनोरपृथगात्मवृत्तित्वमसत्त्वात्पत्तान् निवेदितं । एतेन क्रियायाः कार्यद्रव्यकर्मजाकार्यं
द्रव्यस्य च स्वावयवेषु, क्रियाक्रियावतोरपृथगात्मवृत्तित्वाभावात् कथितं । तथा सामान्यस्य द्रव्यत्वादे-
र्द्रव्यादिषु दृषेर्द्रव्यादीनां च स्वावयवेषु, सामान्यतद्गोः पृथगात्मवृत्तिरव्यवयवितं तथैवापरविद्योक्तस्य
कार्यद्रव्येषु मृत्सं कार्यद्रव्याणां च स्वावयवेषु विशेषवद्गुणारपृथगात्मवृत्तित्वे निरन्तरं वेदितव्यं । ततो
न साक्षात्प्राप्तमिति समवायिनोरपि वा तु लौकिकं सोकापेक्षेकमात्रनवृत्तेः सा दुग्धांसोरपि
युतसिद्धवोरपि इति तथापि मायुतसिद्धत्वं मया समवायिना मर्थाव इति प्रतिपत्तव्यं ।

पृथगाश्रयवृत्तित्व युतसिद्धिर्नचानयो ।

सास्तीशस्य विमुत्तेन परद्रव्याश्रितिच्युतेः ॥४४॥

ज्ञानस्वार्थीश्वरादन्यद्रव्यवृत्तित्वदानितः ।

इति येऽपि समादप्युस्तांश्च पर्यनुयुंज्महे ॥४५॥

विमुद्रव्यविशेषाणामन्याश्रयविवेकतः ।

युतसिद्धिः कथं तु स्यादेतद्रव्यगुणादिषु ॥४६॥

समवायः प्रसज्येतायुतसिद्धौ परस्परं ।

तेषां तद्द्वितयासत्वे स्याद्द्व्याघातो दुरुत्तरः ॥४७॥

ननु च पृथगाश्रयवृत्तित्वं युतसिद्धिः 'पृथगाश्रयाश्रयित्वं युतसिद्धिः' इति वचनात् । पृथगाश्रयसमवायोयुतसिद्धिरिति घटां समवायस्य विवादाध्यासितत्वाल्लक्षणासिद्धिप्रसंगान् । लक्षणस्याकारकत्वेन द्वापकत्वेऽपि तेन सिद्धेन भवितव्यं । असिद्धस्य विवादाध्यासितस्य संदिग्धत्वात् तल्लक्षणत्वायोगात् । सिद्धं हि कस्याचिद्देदकं लक्षणमुपपद्यते नान्यथेति लक्ष्यलक्षणभावविदो विभावयन्ति । तत्र युतसिद्धत्वमीश्वरज्ञानयोर्नास्त्येव महेश्वरस्य विभुत्वान्नित्यत्वाद्यान्यद्रव्यवृत्तित्वाभावान्महेश्वरादन्यत्र तद्विज्ञानत्वस्याप्रवृत्तेः पृथगाश्रयवृत्तित्वाभावात् । कुंडस्य हि कुंडावयवेषु वृत्तिर्दध्नश्च दध्यवयवेष्विति कुंडावयवदध्यवयवाख्यौ पृथग्भुतावाश्रयौ तयोश्च कुंडस्य दध्नश्च वृत्तिरिति पृथगाश्रयवृत्तित्वं तयोर्भिधीयते । न चैवविधं पृथगाश्रयाश्रयित्वं समवायिनोः संभवति तंतूनां स्वावयवेष्वंशुषु यथा वृत्तिः न तथा पटस्य तंतुव्यतिरिक्ते क्वचिदाश्रये नह्यत्र चत्वारोऽर्थाः प्रतीयन्ते । द्वावाश्रयौ पृथग्भूतौ द्वौ च्चाश्रयिणाविति तंतोरेव स्वावयवापेक्षयाश्रयित्वात्पटापेक्षया चाश्रयत्वाश्रयाणामेवार्थानां प्रसिद्धेः पृथगाश्रयाश्रयित्वस्य युतसिद्धिलक्षणस्याभावादयुतसिद्धत्वं शास्त्रीयं समवायिनोः सिद्धमेव ततोऽयुतसिद्धत्वविशेषणं साध्वेवासिद्धत्वाभावात् । लौकिक्ययुतसिद्धत्वं तु प्रतीतिवाधितं नाभ्युपगम्यत एवं ततः सविशेषणाद्धेतोः समवायसिद्धिरिति येऽपि समादधते विदग्धवैशेषिकास्तांश्च पर्यनुयुंज्महे । विभुद्रव्यविशेषणात्माकाशादीनां कथं तु युतसिद्धिः परिकल्पते भवाद्भिस्तेषामन्याश्रयविरहात् । पृथगाश्रयाश्रयित्वसंभवात् । नित्यानां च पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिरित्यपि न विभुद्रव्येषु संभवति तद्वि पृथग्गतिमत्त्वं द्विधाभिधीयते कैश्चित् । अन्यतरपृथग्गतिमत्त्वं उभयपृथग्गतिमत्त्वं चेति । तत्र परमाणुविभुद्रव्ययोरन्यतरपृथग्गतिमत्त्वं परमाणोरेव गतिमत्त्वात् । विभुद्रव्यस्य तु निःक्रियत्वेन गतिमत्त्वाभावात्, परमाणूनां तु परस्परमुभयपृथग्गतिमत्त्वमुभयोरपि परमाण्वोः पृथक् पृथग्गतिमत्त्वसंभवात् । नचैतद्द्वितयमपि परस्परं विभुद्रव्यविशेषणाणां संभवति । तथैकद्रव्याश्रयाणां गुणकर्मसामान्यानां च परस्परं पृथगाश्रयवृत्तेरभावात् युतसिद्धिः कथं तु स्यादिति वितर्कयतु भवंतः । तेषां युतसिद्धभावे च युतसिद्धौ सत्यां समवायोऽन्योन्यं प्रसज्येत स च नेष्टः तेषामाश्रयाश्रयिभावाभावात् । अत्र कंचिद्विभुद्रव्यविशेषणात्मन्योन्यं नित्यसंयोगमासंचक्षते तस्य कुतश्चिदजातत्वात् । नह्ययमन्यतरकर्मजो यथा स्थाणोः श्यनेन । विभूनां च मूर्तेः, नाप्युभयकर्मजां यथा मेपयोर्मल्लयोर्वा । न च संयोगजो यथा द्विनंतुकवीरणयोः शरीरारःकाशयोर्वा । स्वावयवसंयोगपूर्वकां एवयविनः केनाचित्संयोगः प्रसिद्धः । न चाकाशादीनामवयवाः संति निरवयवत्वान् ततो न तत्संयोगपूर्वकः परस्परं संयोगो यतः संयोगजः स्यात् प्राप्तिस्तु तेषां सर्वदाऽस्तीति तल्लक्षणसंयोगः, अजएवाभ्युपगतव्यः । तस्मिद्धेऽयुतसिद्धिस्तेषां प्राप्तिस्तन्या । युतसिद्धानामेव संयोगस्य निश्चयात् । नचैवं ये ये युतसिद्धास्तेषां सहाहिमवदादीनामपि संयोगः प्रसज्यते तथाव्याप्तेरभावात् संयोगेन हि युतसिद्धत्वं व्याप्तं न युतसिद्धत्वेन संयोगः ततो यत्र यत्र संयोगस्तथा तत्र युतसिद्धिरित्यनुमीयते कुंडवदरादिवत् । एवं चैकद्रव्याश्रयाणां गुणादीनां संयोगस्यासंभवात् युतसिद्धिः तस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रयत्वात् तदभावात् युतसिद्धिः नाप्ययुतसिद्धिरस्तीति समवायः प्राप्नुयात् तस्येहेदं प्रत्ययल्लिगत्वादाधार्याधारभूतपदार्थविषयत्वाच्च । नचैते परस्परमाधार्याधारभूताः स्वाश्रयेण द्रव्येण सहाधार्याधारभावात् । नचैहेदमिति प्रत्ययस्तत्रावाधितः संभवति यल्लिगः संबन्धः समवायो व्यवस्थाप्यते । न हीहरसे रूपं कर्मेतिचाषाधितः प्रत्ययोऽस्ति नापीह सामान्ये कर्मगुणोवेति न ततः समवायः स्यात् नहि यत्र यत्रायुतसिद्धिस्तत्रतत्र समवाय इति व्याप्तिरस्ति यत्र यत्र समवायस्तत्र तत्रायुतसिद्धिरितिव्याप्तेः संप्रत्ययादिति सर्वं निरवद्यं परोक्तदूषणानवकाशात् इति त एवं वदतः शंकरादयोऽपि पर्यनुयोज्याः कथं पृथगाश्रयाश्रयित्वं युतसिद्धिः नित्यानां च पृथग्गतिमत्त्वमिति

युतसिद्धिर्लक्षणद्वयमभ्यासि न स्यात् तस्य विमुद्रभ्येऽप्यजसयोगेनाजुमितार्था युतसिद्धावभावात् । यदि पुन-
रेतल्लक्षणद्वयमभ्यासिक्रमेण संयोगो हेतुयुतसिद्धिरिति कृष्णोत्तरसुररीक्रियते तथा कुम्भबरादिषु परमाण्वा
कासादिषु परमाण्वात्मानमनस्सु विमुद्रभ्येषु च परस्परयुतसिद्धेर्भाषास्त्रक्षणस्याभ्यास्यतिभ्याप्त्यसंभववोप
परिहारेऽपि कर्मोपि युतसिद्धिं प्राप्नोति तस्यापि संयोगो हेतुत्वाद्वाद्येऽप्यत्र काळावैरिणेति ह्युक्तस्यातिव्याप्ति
परिहृत् । संयोगस्यैव हेतुरित्यत्राचारणादवोपोऽयमिति चेन्न । एवमपि हिमवद्विष्यदिनां युतसिद्धेः संयो
गाहेतोरपि प्रसिद्धेर्लक्षणस्याभ्यासिसङ्गात् । हेतुरेव संयोगस्यैव्यवधारणाद्यमपि न दोष इति चेन्न ।
एवमपि संयोगहेतोर्युतसिद्धेः प्रसङ्गात् ॥ संयोगस्यैव हेतुयुतसिद्धिरित्यवधारणेऽपि विभागहेतुयुत
सिद्धिः कथमिदं व्यवस्थाप्यते ॥ न च युतसिद्धानां संयोग एव विभागस्यापि भावात् संयोगोविभा
गाहेतुरित्यपि वाच्यं । तस्य वद्विदोभिगुणत्वात् वद्विनाशहेतुगुणत्वात् । संयुक्तविषयत्वादिभागस्य संयोगो हेतुरिति
चेन्न ताई विभक्तविषयत्वात्संयोगस्य विभागे हेतुरस्तु । कयोश्चित् विमल्योरप्युभयकर्मणोऽप्यन्तरकर्म-
णोऽन्वयवत्संयोगस्य चापाये संयोगापायात् विभाग संयोगहेतुरिति चेत् ताई संयुक्तबोरप्युभयकर्मणोऽप्य
न्तरकर्मणोऽन्वयवत्विभागस्य चापाये विभागस्याभावात्संयोगो विभागस्यापि हेतुर्माभूत् । कथं च शब्दवि
भक्तानां विमुद्रभ्यविशेषाणां संयोग सिध्यन्विभागहेतुकोऽप्यवस्थाप्यते । तत्र युतसिद्धिर्विभाग
हेतुरपि कथमवस्थाप्यते इति चेत् सर्वस्य हेतो कार्योत्पादानानियमदिति सूत्रं । समर्थो हि हेतुस्त्वकार्य
मुत्पादयति नासमर्थं सहकारिकारणानपेक्षोऽतिप्रसङ्गात् ॥ तेन यथा हिमवद्विष्यादीनां युतसिद्धि
र्विद्यमानापि न संयोगमुपलभयति सहकारिकारणस्य कर्मावैरभावात् तथा विमुद्रभ्यविशेषाणां
शास्त्रिका युतसिद्धिः सन्नपि न विभाग, सहकारिकारणस्याप्यन्तरकर्मवैरभावादि संयोगहेतुं युतसिद्धि
मप्यनुत्पन्नान्तो विभागहेतुमपि सामभ्यमुत्पन्नत्वं सर्वथाविकेपाभावात् तथा च संयोगस्यैव हेतुयुतसिद्धि
रिति युतसिध्ययुतसिद्धिर्हेतुत्वापाये व्यापारो दुरुत्तर स्यात् सर्वत्र संयोगसमवाययोरभावात् अस-
संगहाने सकळार्थहानि स्यादित्यामीमांस । संयोगापाये तावदात्मात्करणसंयोगाद् बुद्ध्यादियुगोत्प-
त्तिर्न भवेत् तद्भावे च आरम्भेनोभ्यवस्थापनोपायापायादारभतत्त्वहानि ॥ एतेन मेरीदंवायाकाशसंयोगा
भावात्संभ्यस्यानुत्पत्तेराकाशसंभ्यवस्थापनोपायासत्तादाकाशहानिरुक्ता सर्वत्रावयवसंयोगाभावात्सिद्धि
भागस्याप्यनुपपत्तेस्तन्निमित्तस्यापि शाब्दस्याभावात् । एतेन परमाणुसंयोगाभावात्पुनःकादिप्रक्रमेणा-
वयवितोऽनुत्पत्तस्तत्र परापरविप्रत्यभावायात् इदमत्र पूर्वैवेत्यादिप्रत्ययापायात् न काळो दिक् च
व्यवर्तयत इत्युक्तं । तथा समवायासत्ते सकळसमवायिनामभावात् मनःपरमाणुवोऽपि संभाव्यते
इति सकळद्रव्यपदार्थहानेत्वात्संभ्यगुणकर्मसामान्यविशेषपदार्थहानिरपीति सकळपदार्थव्यापातात्
दुरुत्तरवैशेषिकमतस्य व्यापारः स्यात् त परिजिहीर्षता युतसिद्धिः कुलविषयवस्थापनीया ॥ तत्र-

युतप्रत्ययहेतुत्वादयुतसिद्धिरितीरणे

विमुद्रव्यगुणादीनां युतसिद्धि समागता ॥४८॥

यथैव हि कुम्भबरादिषु युतमलयकल्पयते कुळादिभ्यो बरदादयोयुता इति तथा विमुद्रभ्यविशेषेषु
प्रकृतेषु गुणगुणेषु क्रियाक्रियावस्तु सामान्यतद्गत्सु विशेषतद्गत्सु चावयववयवेषु च युतप्रत्ययोभवत्येवेति
युतसिद्धिः समागता सर्वत्रायुतप्रत्ययस्याभावात् । देशमेवाभावात्तत्र च युतप्रत्यय इति चेन्न । वाताऽ-
ऽत्तपादिषु युतप्रत्ययानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ तेषां स्वावयवेषु भिन्नेषु देशेषु पृथक्च युतप्रत्यय इति चेत् कि
मेव संतुपटादिषु पट्टपादिषु च युतप्रत्ययः प्रतिपिष्यते स्वाभ्येषु भिन्नेषु वृत्तेरभिधेयात् तथा च न
तेषामयुतसिद्धिः । ततो न युतप्रत्ययहेतुत्वेन युतसिद्धिर्भवतिप्रत्ये । तदव्यवस्थाभावात् किंस्यादित्याह ॥

**यतो नायुतसिद्धिः स्यादित्यसिद्ध विशेषणं ।
हेतोर्विपक्षतस्तावद्यवच्छेदं न साधेयत् ॥४९॥**

सिद्धेऽपि समवायस्य समवायिषु दर्शनात् ।

इहेदामिति संवित्तेः साधनं व्यभिचारि तत् ५०॥

तदेवमयुतसिद्धेरसंभवे सत्यामयुतसिद्धाविति विशेषणं तावदासिद्धविषयश्रादसमवायात्संयोगा-
देर्व्यवच्छेदं न साधयेत् संयोगादिना व्यभिचारस्यावाधितेहंप्रत्ययस्य हेतोर्दुःपरिहारत्वात् केवल
मभ्युपगम्यायुतसिद्धत्वं विशेषणं हेतोरनैकातिकत्वमुच्यते । सिद्धेऽपि विशेषणे साधनस्येहसमवायिषु
समवायइत्ययुतसिद्धावाधितेहेदंप्रत्येन साधनमेतत् व्यभिचारि उच्यते । नष्टयमयुतसिद्धावाधितेहेदं
प्रत्ययः समवायहेतुक इति । नन्ववाधितत्वविशेषणमसिद्धमिति परमतमाशंक्याह ॥

समवायांतराद्गतौ समवायस्य तत्त्वतः ।

समवायिषु तस्यापि परस्मादित्यनिष्ठितिः ५१॥

तद्वाधाऽस्तीत्यवाधत्वं नाम नेह विशेषणं ।

हेतोःसिद्धमनेकांतो यतोऽनेनेति ये विदुः ॥५२॥

तेषामिहेति विज्ञानाद्विशेषणविशेष्यता ।

समवायस्य तद्वत्सु तत एव न सिध्यति ॥५३॥

विशेषणविशेष्यत्वसंबंधोऽप्यन्यतो यदि ।

स्वसंबंधिषु वर्तेत तदा वाधाऽनवस्थितिः ॥ ५४ ॥

इह समवायिषु समवाय इति समवायसमवायिनोरयुतसिद्धत्वे समवायस्य पृथगाशयाभावात्
त्रासिद्धे सतीहेदमिति संवित्तेरवाधितत्वविशेषणस्याभावात् न तथा साधनं व्यभिचरेत् तत्रान
वस्थाया बाधिकायाः सद्भावात् तथाहि समवायिषु समवायस्य वृत्तिः समवायांतराद्यदीप्यते तदा
तस्यापि समवायांतरस्य समवायसमवायिषु स्वसंबंधिषु वृत्तिरपरापरसमवायरूपपितव्या
तथाचापरापरसमवायपरिकल्पनायामनिष्ठितिःस्यात् तथैक एव समवायस्तत्त्वं भावेन व्याख्यातमिति
सिद्धांतस्य चानिष्ठितिः सैवेहेदमिति प्रत्ययस्य वाधा ततोनावाधत्वं नाम विशेषणं हेतोर्नैनाऽनेकांतःस्यादि-
ति ये वदन्ति तेषां विशेषणविशेष्यत्वसंबंधोऽपि समवायिषु समवाय इति प्रत्ययान्न सिध्येदन्नवस्थायाः
सद्भावात् विशेषणविशेष्यभावो हि समवायसमवायिनां परैरिष्टः समवायस्य विशेषणत्वात् समवा-
यिनां विशेष्यत्वात् अन्यथा समवायप्रतिनियमानुपपत्तेः ॥ सच समवायसमवायिभ्योऽर्थांतरमेव न
पुनरनर्थांतरं समवायस्यापि समवायिभ्योऽनर्थांतरापत्तेः सचार्थांतरभूतोविशेषणविशेष्यभावः संबंधः
स्वसंबंधिषु परस्मादेवं विशेषणविशेष्यभावात्प्रतिनियतःस्यात् नान्यथा तथाचापरापरविशे-
षणविशेष्यभावपरिकल्पनायामनवस्था वाधा तद्वत्सैव ततस्तथा सवाधादिहेदमिति प्रत्ययाद्विशेषण
विशेष्यभावांऽपि न सिध्येदिति कुतःसमवायप्रतिनियमः क्वचिदेव समवायिषु परेषां स्यात् ॥

विशेषणविशेष्यत्वप्रत्यायादवगम्यते ।

विशेषणविशेष्यत्वमित्यप्येतेन दूषितं ॥५५॥

यथेह समवायिषु समवाय इतीहेदंप्रत्ययादनवस्थया बाध्यमानात् समवायवाविशेषणाविशे-
ष्यभावो न सिध्येदिति तथा विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययादप्यनवस्थया बाध्यमानत्वाविशेषात् ततोऽ
नेनेहेदंप्रत्ययदूषणेन विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययोऽपि दूषित एव. तेनैव च तद्दूषणेन विशेषणविशे-
ष्यत्वं सर्वत्र दूषितमवगम्यतां ॥ अत्रानवस्थापरिहारं परेषामाशंक्य निराचष्टे ॥

तस्यानेत्यात्प्रपृणामाकाक्षाक्षयतोऽपि वा ।
 न दोष इति चेदेवं समवायादिनापि किं ॥ ५६ ॥
 गुणादिद्रव्ययोर्मिन्नद्रव्ययोश्च परस्परं ।
 विशेषणविशेष्यत्वसंबंधोऽस्तु निरंकुशः ॥ ५७ ॥
 सयोग समवायो वा तद्विशेषोऽस्त्वनेकधा ।
 स्वातंत्र्ये समवायस्य सर्वथैक्ये च दोषतः ॥ ५८ ॥

एवम् विशेषणविशेष्यभावस्यानेत्यात्समवायवदेकत्वान्म्युपगमात् मानवत्वा दोषो यदि परै
 क्यवदे प्रपृणामाकाक्षाक्षयतोऽपि वा यत्र यस्य पतिपतुर्बन्धुपरिसमाप्तेरकांक्षाक्षयः स्यात्
 तत्रापरविशेषणविशेष्यभावान्भेदप्रादानवत्त्वानुपपत्तेः तथा समवायादिनापि परिकल्पितेन न
 किंचित्कृत्तमुपकामादे समवायिनोरपि विशेषणविशेष्यभावसंबन्धोऽस्तुपगमनीयत्वात् संयोगिनोरपि
 विशेषणविशेष्यभावानधिकृत्वात् । गुणद्रव्ययोः क्रियाद्रव्ययोः द्रव्यत्वद्रव्ययोः गुणत्वगुणयोः कर्म-
 स्वकर्मयोः गुणत्वद्रव्ययोः कर्मत्वद्रव्ययोः विशेषणद्रव्ययोश्च द्रव्ययोरिव विशेषणविशेष्यत्वस्य
 साक्षात्परपरया वा प्रतीतमानस्य बाधकभावात् । यथैव हि गुणिद्रव्य क्रियावद्द्रव्य द्रव्यत्ववद्द्रव्य
 विशेषवद्द्रव्य गुणत्वकामगुणः कर्मत्ववत्कर्मैत्यत्र साक्षाद्विशेषणविशेष्यभावः प्रतिभासते क्विकृद्-
 क्षित्वा तथा परंपरया गुणत्ववद्द्रव्यमित्यत्र गुणस्य द्रव्यविशेषणत्वात् गुणत्वस्य च गुणविशेषण-
 त्वात् विशेषणविशेष्यभावोऽपि तदा कर्मत्ववद्द्रव्यमित्यत्रापि कर्मत्वस्य कर्मविशेषणत्वात् कर्मयोः
 द्रव्यविशेषणत्वात् विशेषणविशेष्यभाव एव निरंकुशोऽस्तु ॥ ननु च संबन्धुपुत्रादीनामवयवा
 नवव्यादीनां च संयोग समवायश्च विशेषणविशेष्यभावहेतुः संप्रतीयवे तस्य तत्राव एवभावादिदि
 न संतव्यः । तदभावेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य सद्भावात् धर्मचरित्त्वात् भावाभाववद्भा । नहि धर्म
 चरित्तो सयोगः तस्य द्रव्यमित्यत्रात् । नापि समवायः परैरिष्यते । समवायसद्वृत्तित्वयो समवा-
 यात्प्रसंगत् ॥ तथा च भावानावयो संयोगः समवायो वा परैरिष्टः सिद्धांतविरोधात् तयो
 विशेषणविशेष्यभावस्तु वैरिष्टो ह्युच्यते न संयोगसमवायाभ्यां विशेषणविशेष्यभावो भ्यात्, तेन
 तयो व्याप्तरसिद्धिः न हि विशेषणविशेष्यभावस्याभावे कयाश्चिदस्ययोगः समवायो वा व्यवतिष्ठ-
 ते ॥ कश्चिद्विशेषणविशेष्यभावाधिकृत्यां तु संयोगसमवायव्यवहारो न विशेषणविशेष्यभावस्या
 व्यापकत्व व्यवस्थापयितुमर्हति । सतोऽप्यनर्थित्वादेर्विबन्धानुपपत्तेर्वापकत्वप्रतिदेः । तद्यसंयोग
 समवायोश्च अन्योबाऽद्विनामावादिः सर्वथैक्यस्यैव विशेषणविशेष्यभावस्य विद्यमानस्तु ॥ ननु च
 समवायस्य स्वतंत्रत्वादेकत्वाच्च कर्ममसौ तद्विशेषः स्यात्तत्र इतिचन समवायस्य स्वतंत्रत्वे सर्वथै
 क्ये च दोष सद्भावात् ॥ तथाहि—

स्वतंत्रस्य कथं तावदाश्रितत्वं स्वयं मत ।
 तस्याश्रितत्वे वचने स्वातंत्र्य प्रतिहन्यते ॥ ५९ ॥
 समवायिषु सत्स्वेव समवायस्य वेदनात् ।
 आश्रितत्वे दिगादीनां मूर्तद्रव्याश्रितिर्न किं ॥ ६० ॥
 कथं चानाश्रित सिध्येत्संबन्धः सर्वथा क्वचित् ।
 स्वसंबन्धिषु येनातः समवेन्नियतस्थितिः ॥ ६१ ॥

एक एव च सर्वत्र समवायो यदीष्यते ।
 तदा मेहश्चरे ज्ञानं समवैति न खे कथं ॥६२॥
 इहेति प्रत्ययोऽप्येव शंकरे न तु खादिषु ।
 इति भेदः कथं सिध्येन्नियामकमपश्यतः ॥६३॥
 न चाचेतनता तत्र संभाव्येत नियामिका ।
 शंभावपि तदास्थानात् खादेस्तदविशेषतः ॥६४॥
 नेशो ज्ञाता न चाज्ञातो स्वयं ज्ञानस्य केवलं ।
 समवायात्सदा ज्ञाता यद्यात्मैव स किं स्वतः ॥६५॥
 नायमात्मा न चानात्मा स्वात्मत्वसमवायतः ।
 सदात्मैवेति चेदेवं द्रव्यमेव स्वतोऽसिधत् ॥६६॥
 नेशो द्रव्यं न चाद्रव्यं द्रव्यत्वसमवायतः ।
 सर्वदा द्रव्यमेवेति यदि सन्नेव स स्वतः ॥६७॥
 न स्वतः सन्नसन्नापि सत्त्वेन समवायतः ।
 सन्नेव शश्वदित्युक्तौ व्याघातः केन वार्यते ॥६८॥
 स्वरूपेणासतः सत्वसमवाये च खां वुजे ।
 स स्यात् किं न विशेषस्याभावात्तस्य ततोऽजसा ॥६९॥
 स्वरूपेण सतः सत्वसमवायेपि सर्वदा ।
 सामान्यादौ भवेत्सत्वसमवायोऽविशेषतः ॥७०॥
 स्वतः सतो यथा सत्त्वसमवायस्तथास्तु सः ।
 द्रव्यत्वात्मत्वबोद्धृत्वसमवायोऽपि तत्त्वतः ॥ ७१ ॥
 द्रव्यस्यैवात्मनो बोद्धुः स्वयं सिद्धस्य सर्वदा ।
 नहि स्वतो तथाभूतस्तथात्वसमवायभाक् ॥ ७२ ॥
 स्वयं ज्ञत्वे च सिद्धेऽस्य महेशस्य निरर्थकं ।
 ज्ञानस्य समवायेन ज्ञत्वस्य परिकल्पनं ॥ ७३ ॥
 तत्स्वार्थव्यवसायात्मज्ञानतादात्म्यमृच्छतः ।
 कथं चिदीश्वरस्याऽस्ति जिनेशत्वमसंशयं ॥ ७४ ॥
 स एव मोक्षमार्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठते ।
 सदेहः सर्वविघ्नमोहो धर्मविशेषभाक् ॥ ७५ ॥

ज्ञानादन्यस्तु निर्देहः सदेहो वा न युज्यते ।

शिव कर्तोपदेशस्य सोऽभेत्ता कर्मभूमृता ॥ ७६ ॥

स्वतंत्रत्वे हि समवायस्य पञ्चामाभितत्त्वम् "अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः" इति कथमाभितत्त्व स्वयं वै-
 क्षेपिकैरिष्टमिति तंत्रविरोधो योप । तस्याभितत्त्वप्रतिपादने स्वतंत्रत्वविरोधात् । पराभितत्वं हि पार-
 तन्त्र्यं तेन स्वतंत्र्यं कथं न प्रतिहस्यते । स्वाम्भर्तं न परामर्षत समवायस्याभितत्वं धर्मं कथ्यते
 यत्स्वतंत्रविरोधः स्यात् किंतूपचारत् निमित्ततूपचारस्य समवायिषु सप्तु समवायज्ञान समवायिष्टन्ये
 वेद्ये समवायज्ञानासंबन्धात् परामर्षतत्त्वाभितत्वे स्थाभयनाशात् विनाशप्रसंगात् गुणादिवदिति ।
 तदसत् । दिगादीनामप्येवमाभितत्त्वप्रसंगात् । मूर्तद्रव्येषु सत्सुपलब्धिषुप्रसंगे दिग्विद्येवमेव
 पूर्वैरेवादिप्रत्ययस्य काष्ठकिंगस्य च परत्वापरत्वादिप्रत्ययस्य सङ्गात् मूर्तद्रव्याभितत्त्वोपचारप्रसं-
 गात् । तथाचान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति व्याघातः नित्यद्रव्यत्वापि दिगादेरुपचारादाभितत्त्वसिद्धेः ।
 सामान्यस्यापि परामर्षतोऽनाभितत्त्वमनुपपद्यते स्थाभयविनाशेऽपि विनाशाभावात् समवायवत्तद्वि-
 स्वाभ्युपगमविकर्तुं वैक्षेपिकाणां, उपचारतोऽपि समवायस्याभितत्त्व स्वातन्त्र्यं वा । किंच समवायो न
 संबन्ध संबन्धाऽनाभितत्वाद् वा न संबन्धाऽनाभितत्त्व स स न संबन्धो यथा दिगादि, संबन्धाऽना-
 भितत्त्व समवायः तस्मान्न संबन्ध इति इहेदं प्रत्ययकिंगो च स समवायो न स्यात् अयुतसिद्धाना-
 भाचार्याभारभूतानामपि संबन्धातरेणाभितेन भित्तव्य स्यादादेरसंबन्धात् । समवायस्याप्यनाभितत्त्व
 संबन्धत्वविरोधात् । स्यात्कार्त्तं । समवायस्य धर्मिणोऽप्रतिपत्तौ हेतोरान्वयासिद्धत्वं । प्रतिपत्तौ धर्मि-
 प्राहकप्रमाणभाषाधितः पक्षो ह्युक्त काष्ठायपापविष्टः प्रसव्येत । समवायो हि यत् प्रमाणात्प्रतिपत्त-
 सात्तत्प्रायुतसिद्धसंबन्धत्वं प्रतिपत्तमयुतसिद्धानामेव संबन्धस्य समवायव्यपदेशसिद्धेरिति । तदपि न
 स्थायीय । समवायिमाहिषा प्रमाणेनाभितत्त्वैव समवायस्याभितत्त्वभावकस्य प्रतिपत्तेस्तस्यानु-
 भितत्वाभ्युपगमे चासंबन्धत्वस्य प्रसंगेन साधनात् । साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ परस्य
 व्याप्याभ्युपगमे तन्नातीत्यक्तस्य व्यापक्याभ्युपगमस्य प्रतिपादनात् । नञानाभितत्त्वमसंबन्धत्वेन व्याप्तं
 दिगादिपक्षिद्धं । नाप्यनैकैतिकप्रमाभितत्त्वस्य कस्यचित्संबन्धत्वाप्रसिद्धे विपक्षे दृश्यभावात् यत् एव
 न विकर्तुं । नापि स्वप्रतिपक्ष तस्यानाभितत्वापि संबन्धत्वव्यवस्थापकानुमानभावादिदि न परेषां
 समवायः संबन्धाऽस्ति यत् प्रतिनियम कस्यचित्कचित्समवायिनि व्यवस्थाप्यते । मन्तु वा सम-
 वायः किमेवेऽनेको वा । पदि सर्वत्रैकपत्र समवायोऽभ्युपगम्यते यथा महेन्द्रे ज्ञान समवैति न
 पुनरर्बं दिगादौ वेति कथमवयुष्यते । इहति प्रत्ययादिति चेन्न तस्येह संकरे ज्ञानमिति प्रत्ययस्यैक-
 समवायहेतुत्वं स्यादिव्यवच्छेदेन संकर एव ज्ञानसमवायसाधनासमर्थात् । नियामकावर्तनाङ्क-
 दस्य व्यवस्थापयितुमशक्ते । ननु च विशेषणभेद एव निवामकः सत्वावन् सत्ता हि द्रव्यादिभिश्च
 पणभेदादेकापि मिद्यमाना एता प्रतिनियतद्रव्यादिसत्त्वव्यवस्थापिका द्रव्यसत् गुण सन् कर्म
 सविति, द्रव्यादिविशेषणविक्षिप्तस्य सत्प्रत्ययस्य द्रव्यादिविक्षिप्तसत्ताव्यवस्थापकत्वात् यद्वरदमवा
 यिविशेषणविक्षिप्तहेतुं नत्वयाद्विक्षिप्तसमवायिविशेषणस्य समवायस्य व्यवस्थिते । समवायो हि
 यदुपलक्षितो विक्षिप्तप्रत्ययविसम्बन्धे तत्प्रतिनियमहेतुरेवाभिधीयत यथेह तंतुषु पट इति तंतुपटविक्षिप्ते-
 हेतुं प्रत्ययानुपपत्ते पटस्य समवायो नियम्यते न बीरणादिषु नषाय विक्षिप्तेहप्रत्ययः सर्वस्य प्रतिपत्तु-
 प्रतिनियतविषयः समनुभूयमानः पर्यनुयोगार्हः किमितिभवन् तत्रैव प्रतिनियतोऽनुभूयते न पुनर-
 न्यत्रेति । तथा तस्य पर्यनुयोग कक्षाचित्सेतत्त्वव्यवस्थानुपपत्तेः । तद्व्यवस्थापकप्रत्ययस्यापि पर्यनु-
 योग्यत्वानिदृष्टेः । सुभूरमपि गत्ता यदि कक्षाचित्प्रत्ययविक्षिप्तसामानुभूयमानस्य पर्यनुयागाविषयत्वात् ।
 तत्त्वत्त्वव्यवस्थितिरभ्युपगम्यते तदेहसंकरे ज्ञानमिति विक्षिप्तेहप्रत्ययात्प्रमाणोपपत्तात्त्रैव ज्ञान
 समवायो व्यवस्थिते न स्यादियु । विशेषणभेदात्समवायस्य भेदप्रसिद्धेरिति केचिद्भ्युत्पन्नवैशेषिकाः

समनुमन्यंतोऽपि न यथार्थवादिनः । समवायस्य सर्वथैकत्वे नानासमवायिविशेषणत्वायोगात् सत्तादृष्टांतस्यापि साध्यत्वात् नहि सर्वथैका सत्ता कुतश्चिन्प्रमाणादिसिद्धा । ननु सत्प्रत्ययाविशेषाद्विशेषलिंगाभावादेका सत्ता प्रसिद्धैवेति चेन्न । सर्वथा सत्प्रत्ययाविशेषस्यासिद्धत्वाद्विशेषलिंगाभावस्य च कथंचित्सत्प्रत्ययाविशेषस्तु कथंचिदेवैकत्वं सत्तायाः साधयेत् यथैव हि सत्सामान्यादेशात् सत्सदिति प्रत्ययस्याविशेषस्तथा सद्विशेषादेशात् सत्प्रत्ययविशेषोऽपि घटः सन् पटः सन्नित्यादिः समनुभूयते । घटादिपदार्थ एव तत्र विशिष्टो न सत्तति चेन्न । एवं घटादीनामपि सर्वथैकत्वप्रसंगात् । शक्यो हि वक्तुं घटप्रत्ययाविशेषादेकोघटः तद्धर्मा एव विशिष्टप्रत्ययहेतवो विशिष्टा इति । घटस्यैकत्वे क्वचिद्धटस्य विनाशो प्रादुर्भावे वा सर्वत्र विनाशः प्रादुर्भावो वा स्यात् । तथा च परस्परव्याघातः सकृद्धटविनाशप्रादुर्भावयोः प्रसज्यते इति चेन्न । सत्ताया अपि सर्वथैकत्वे कस्यचित्प्रागसतः सत्तायाः संबन्धे सर्वस्य सकृत्सत्तासंबन्धप्रसंगात् । तदसंबन्धे वा सर्वस्यासंबन्ध इति परस्परव्याघातः सत्तासंबन्धासंबन्धयोः सकृत्तद्दुःपरिहारः स्यात् । प्रागसतः कस्यचिदुत्पादककारणसन्निधानादुत्पद्यमानस्य संबन्धः परस्य तदभावात् संबन्धाभाव इति प्रागुक्तदोषाऽप्रसंगे घटस्यापि क्वचिदुत्पादककारणभावाद्दुत्पादस्य धर्मस्य सद्भावे घटेन संबन्धः क्वचित्तु विनाशहेतूपादानाद्विनाशस्य भावां घटस्य तेनासंबन्ध इति कुतः परोक्तदोषप्रसंगः । सर्वथैकत्वेऽपि घटस्य तद्धर्माणामुत्पादादीनां स्वकारणनियमादेशकालाकारणनियमोपपत्तेः । नह्युत्पादादयो धर्मा घटादनर्थातरभूता एव सत्ताधर्माणामपि तदनर्थातरत्वप्रसंगात् । तेषां ततोऽर्थातरत्वे घटादुत्पादादीनामर्थातरत्वं प्रतिपत्तव्यं । तथाच त एव विशिष्टा न घट इति कथं न घटैकत्वमापद्यते । ननु घटस्य नित्यत्वे कथमुत्पादादयो धर्मा नित्यस्यानुत्पादाविनाशधर्मकत्वादितिचेत् तर्हि सत्ताया नित्यत्वे कथमुत्पद्यमानैरर्थैः संबन्धः प्रभव्यमानैश्चेति चिंत्यतां । स्वकारणवशादुत्पद्यमाना भव्यमानाश्चार्थाः शश्वदवस्थितया सत्तया संबन्ध्यन्ते । न पुनः शश्वदवस्थितेन घटेन स्वकारणसामर्थ्यादुत्पादादयो धर्माः संबन्ध्यन्त इति स्वदर्शनपक्षपातमात्रं । घटस्य सर्वगतत्वे पदार्थातराणामभावापत्तेरुत्पादादिधर्मकारणानामप्यसंभवात् कथमुत्पादादयो धर्माः स्युरितिचेत् सत्तायाः सर्वगतत्वेऽपि प्रागभावादीनां क्वचिदनुपपत्तेः कथमुत्पाद्यमानैः प्रभव्यमानैश्चार्थैः संबन्धः सिध्येत् । प्रागभावाभावे हि कथं प्रागसतः प्रादुर्भवतः सत्तया संबन्धः प्रध्वंसाभावाभावे हि कथं विनश्यतः पश्चादसतः सत्तायाः संबन्धाभाव इति सर्वं दुरवबोधं । स्यान्मतं सत्तायाः स्वाश्रयवृत्तित्वात्स्वाश्रयापेक्षया सर्वगतत्वं न सकलपदार्थापेक्षया सामान्यादिषु प्रागभावादिषु च तद्व्यवभावात् तत्राघातितस्य सत्प्रत्ययस्याभावाद्द्वयादिष्वेव तदनुभवादिति । तदपि स्वगृहमान्यं । घटस्याप्येवमघातित घटप्रत्ययोत्पत्तिहेतुष्वेव स्वाश्रयेषु भावात् न सर्वपदार्थव्यापित्वं पदार्थांतरेषु घटप्रत्ययोत्पत्त्यहेतुषु तदभावादिति वक्तुं शक्यत्वात् । नन्वेको घटः कथमंतरालवार्तिपटाद्यर्थान् परिहृत्य नानाप्रदेशेषु द्विविष्टेषु भिन्नेषु वर्तते युगपदिति चेत् कथमेका सत्ता सामान्याविशेषसमवायान् प्रागभावादींश्च परिहृत्यद्वयादिपदार्थान् सकलान् सकृद्वाप्रांतीति समानः पर्यनुयोगः तस्याः स्वयममूर्तत्वात्केनाचित्प्रतिघाताभावाददोष इति चेत् तर्हि घटस्याप्यनभिव्यक्तिमूर्तेः केनचित्प्रतिबंधाभावात्सर्वगतत्वे को दोषः सर्वत्र घटप्रत्ययप्रसंग इति चेत् सत्तायाः सर्वगतत्वे सर्वत्र सत्प्रत्ययः किं न स्यात् । प्रागभावादिषु तस्यास्तु तिरोधानान्न सत्प्रत्ययहेतुत्वमिति चेत् घटस्यापि पदार्थांतरेषु तत्तिरोधानाद्घटप्रत्ययहेतुत्वं माभूत् । न चैवं सर्वं सर्वत्र विद्यते इति वदतः सांख्यस्य किंचिद्विरुद्धं बाधकाभावात् तिरोधानाविर्भावाभ्यां स्वप्रत्ययाविधानस्य क्वचित्स्वप्रत्ययविधानस्याविरोधात् । किंच घटादिसामान्यस्य घटादिव्यक्तिष्वभिव्यक्तस्य तदंतराले चानभिव्यक्तस्य घटप्रत्ययहेतुत्वाहेतुत्वे स्वयमुररीकुर्वाणः कथं न घटस्य स्वव्यंजकदेशोऽभिव्यक्तस्यान्यत्र चानभिव्यक्तस्य घटप्रत्ययहेतुत्वाहेतुत्वे नाभ्युपगच्छतीति स्वेच्छाकारी । स्यान्मतं नानाघटः सकृद्भिन्नदेशतयोपलभ्यमानत्वात् पटकटमुकुटादिपदार्थांतरवदिति तर्हि नानासत्ता युगपद्बाधकाभावे सति भिन्नदेशद्रव्यादिपूपलभ्यमानत्वात् तद्वदिति दर्शनांतरमायातं न्यायस्य

समानत्वान् । मदि विभिन्नदेशेषु पटपटादियु युगपत्सत्त्वोपलभोऽसिद्धः सतोऽमी पटादय इति प्रती-
 तरबाधितत्वात् । न्योप्रानैकाधिकोऽर्थ हेतुरिति चेन्न । तस्मिन् प्रत्यक्षसोभिन्नदेशतयाऽर्थाद्रियस्य युगपत्पु-
 ल्लभाभावात् । परेषां युगपद्भिन्नदेशाकाशाक्षिगणशब्दोपलभामभावान्नानुमानतोऽपि भिन्नदेशतया युग-
 पदुपलभोऽसिद्धः यत्सन्नानैकाधिकत्वं हेतोरभिधीयते । मानादक्षाकाशाक्षिगणशब्दानां नानादेशस्यपुत्र्यै
 भवजायाकाशस्थानुमानान् युगपद्भिन्नदेशतयोपलभस्य प्रसिद्धावपि न तेन व्यभिचारः साधनस्य तस्मिन्
 प्रत्यक्षमदाभावात्सिद्धे । भिःप्रवेशस्य युगपद्भिन्नदेशकालसकलमूर्तमद्भूतस्ययोगानामनुपपत्तेरेकपर-
 माणुवन्नचेयं सत्ता सत्तत्र पदार्थं सिद्धं पदार्थधर्मत्वेन प्रतीयमानत्वात्सत्त्ववत् । यथैव हि घटस्था-
 सत्त्व पटस्थासत्त्वमिति पदार्थधर्मतया प्रतीयमानत्वात्सत्त्वत्वं सत्तत्र पदार्थं तथा घटस्य सत्त्व पटस्य
 सत्त्वमिति पदार्थधर्मत्वोपलभ्यमानत्वात्सत्त्वत्वमपि सर्वथाविशेषाभावात्सत्त्वत्वं घट-सत्त्वं पट-सत्त्वं इति
 प्रत्ययस्याविशेषात्सत्त्वत्वं पदार्थधर्मत्वोपलभ्यते । तर्हि सर्वत्रासिद्धिः प्रत्ययस्याविशेषात्प्राक्प्रवरत्वं तस्मिन्-
 ऽप्येकमसत्त्वमभ्युपगम्यतां प्रागसत्त्वत्वात्प्राक्प्रवरत्वं सत्त्वत्वं तस्मिन् सत्त्वत्वं तस्मिन् सत्त्वत्वं तस्मिन्
 इत्यसत्त्वत्वेत्तरासत्त्वत्वात्सत्त्वत्वं सिद्धं नैकमसत्त्वमिति चेत् । नन्वेव विनाशस्युक्तं सत्त्वमद्रसत्त्व
 स्वरूपतामाहुत्तरं सत्त्वमद्रसत्त्वत्वं समानजातीययो केनचित्पदोपेत्तरत्वेत्तरत्वं सत्त्वमिदत्तरत्वं सत्त्वकालत्रय-
 ऽप्यनाघर्षतस्य सत्त्वमद्रसत्त्वत्वमिति सत्त्वमद्र-किं नानुमन्यथ सत्त्वप्रत्ययस्यापि प्राक्कालादिति वा विशेषे
 सिद्धं प्राक्कालाभावात् यथावासत्त्वत्वं सर्ववैकल्ये कश्चित्कार्योत्पत्तौ प्रागभावविनाशे सर्वत्राभावविना-
 शप्रसगात् । न किञ्चित्प्रागसिद्धिः सर्वकार्यमनादि स्यात् । न किञ्चित्प्राक्कालादिति तदर्थं स्यात् न
 कश्चित्किञ्चिदसिद्धिः सर्वे सर्वारम्भक क्त्वात् कश्चिदत्यन्तमसिद्धिः सर्वे सर्वत्र सर्वत्र प्रसङ्गोक्तिं वाचक-
 मपि तथा सत्त्वैकत्वे समानयुगपलभावे कल्पचित्त्वत्वे सत्त्वभावे सर्वत्र सत्त्वभावात्प्रसगात् न
 किञ्चित्कृतमित्याहुः सत्त्वप्राक्कालात् नापीत्तरत्वेत्तरत्वं स्यात् अत्रसत्त्वत्वेत्ति सर्वशून्यतापत्तिर्दुःशक्या-
 परिहृत् । तां परिनिर्हृयता सत्त्वस्य भेदोऽभ्युपगम्य इति नैका सत्ता सर्वथासिध्यत्सत्त्वात्सत्त्वत्वेत्
 यथायथापपत्ते । स्वान्तविशेषा ते कल्पचित्त्वत्वं प्रथमसत्त्वि न सत्ताया प्रथमसत्त्वस्यानित्यत्वान्
 पदार्थात्तरेषु सत्त्वप्रत्ययहेतुत्वान् प्राक्कालादिविशेषोपभेदेऽप्यभिन्नत्वान् सत्त्वया शून्यतां परिहरतोऽपि
 सत्तामवयवयोपलभ्यतापत्तिरिति स्यापि न साधीयसी कल्पचित्त्वत्वं सत्त्वात्सत्त्वत्वेत्ति प्रागभावस्याभावानुप-
 पत्तिप्रसंगान् तस्मिन् नित्यत्वात् । पदार्थात्तराणामुत्पत्तौ पूर्वं प्रागभावस्य स्वरूपप्रत्ययहेतुः सद्भावसिद्धे
 समुत्पन्नकार्यविशेषमवयवा विनाशस्यहेतुरेऽपि प्रागभावस्याविनाशिनो मानानुत्पन्नकायापेक्षया
 विश्वप्रथमभेदेऽपि भेदात्मकावेकत्वाविरोधान् । ननुत्पत्ते पूर्वं घटत्व प्रागभावः पटस्य प्रागभावः
 इत्यगदि विशेषणभेदेऽप्यभावाभिधत्ते घटस्य सत्ता पटस्य सत्त्वत्वादिविशेषणभेदेऽपि सत्तावत् । ननु
 प्रागभावस्य नित्यत्वे कार्योत्पत्तिर्नस्यात्तस्य तत्प्रतिबन्धत्वात्तदप्रतिबन्धकत्वे प्रागपि कार्योत्पत्ते कार्यत्वा-
 नादित्वप्रसंग इति चेत् तर्हि सत्ताया नित्यत्वे कार्यस्य प्रथमो न स्यात् तस्यात्प्रतिबन्धकत्वात्
 तदप्रतिबन्धकत्वे प्रथमसत्ता प्रागपि प्रथमप्रसगात् । कार्यस्य स्थितिरिव न स्यात् कार्यसत्ता हि प्रथ-
 मान् प्राक् प्रथमसत्त्व प्रतिधातिकेति कार्यस्य स्थितिः सिध्येन्नान्यथा । यदि पुनरकथंत्वरत्त्वसकारणस-
 म्पत्ताते कार्यस्य सत्ता न प्रथमं प्रतिबन्धनाति तत् पूर्वं तु बलवत्प्रतिनाशकारणभावात् प्रथमं प्रतिबन्धा-
 येन तथा न प्रागपि प्रथमप्रसंग इति मते तथा बलवत्तुत्यादककारणोपधानात् कार्यस्यात्प्राग् प्रागभावः
 सन्नपि न विकृतिश्चि कार्योत्पादनत्पूर्वं तदुत्पादकारणाभावात् ते विकृतिश्चि ततो न प्रागपि कार्योत्प-
 त्तियेन कावत्प्रधानादित्वप्रसंग इति प्रागभावस्य सत्त्वात् सद्भावो मन्यतां सत्तावत् । तथापैक एव सर्वत्र
 प्रागभावोभ्यतिष्ठते । प्रथमसत्तावत्त्वम न प्रागभावोपलभ्यते । स्यात् कार्यविनाशविशिष्टस्य तस्यैव
 प्र्वसत्तावत्त्वम इत्यभिधानान् तस्यैवत्तेत्तरत्वात्प्राक्प्रसिद्धिस्तस्यत्तेत्तराभावाभिधानवत् ॥ ननु च कार्यस्य
 विनाश एव प्रथमसत्तावत्त्वम न पुनरुत्ताऽप्य । येन विनाशविशिष्टः प्रथमसत्तावत्त्वम इत्यभिधीयते । नापी-
 त्तरत्वरत्वात्प्राक्प्रसिद्धिरेत्तरत्वाभावात्त्वायेन तथा विशिष्टस्यैत्तरत्वाभावात्प्रधानमिति चेत् तर्हिदानीं कार्य-

स्योरपादएव प्रागभावाभावस्ततोऽर्थांतरस्यासंभवात् कथं तेन कार्यस्यप्रतिबंधः सिध्येत् कार्योत्पादां-
 प्रागभावाभावस्यार्थांतरत्वे प्रागेव कार्योत्पादः स्यात् शश्वदभावाभावे शश्वत्सद्भाववत् । नह्यन्यदैवा-
 भावस्याभावोऽन्यदैव भावस्य सद्भाव इति अभावाभावसद्भावयोः कालभेदो युक्तः सर्वत्राभावाभा-
 वस्यैव भावसद्भावप्रसिद्धेः भावाभावस्याभावप्रसिद्धिवत् तथा च कार्यसद्भाव एव तदभावाभावः
 कार्यभाव एव च तद्भावस्याभाव इत्यभावविनाशवद्भावविनाशप्रसिद्धेः न भावाभावौ परस्परमतिश-
 याते यतस्तयोरन्यतरस्यैवैकत्वमित्यत्वे नानात्वमित्यत्वे वा व्यवतिष्ठेते ॥ तद्वेदनासत्वस्य नानात्वम-
 नित्यत्वं च प्रतिजानता सत्त्वस्यापि तत्प्रतिज्ञातव्यमिति कथंचित्तमत्तैका सदिति प्रत्ययाविशेषात् ।
 कथंचिदनेकीं प्राक्सदित्यादि सत्प्रत्ययभेदात् । कथंचिन्नित्या सैवंयसत्ततिप्रत्यभिज्ञानान् कथंचिदनित्या
 कालभेदात् पूर्वसत्ता पश्चात्सत्तेति सत्प्रत्ययभेदात् सकलवाधकाभावाद्गुणमंतव्या तत्प्रतिपक्षभूताऽस-
 त्तावत् । ततः समवायिविशेषणविशिष्टेहेदं प्रत्ययहेतुत्वात् समवायः समवायिविशेषप्रतिनियमहेतु
 द्रव्यादिविशेषणविशिष्टसत्प्रत्ययहेतुत्वाद्द्रव्यादिविशेषप्रतिनियमहेतुः सत्तावादेतिविषमउपन्यासः
 सत्ताया नानास्वसाधनात् तद्वत्समवायस्य नानात्वसिद्धेः साऽपि हि कथंचिदंश एव इहेदंप्रत्यया-
 विशेषात् । कथंचिदनेक एव नानासमवायिविशेषेहेदंप्रत्ययभेदात् । कथंचिन्नित्य एव प्रत्यभिज्ञाय-
 मानत्वात् । कथंचिदनित्य एव कालभेदेन प्रतीयमानत्वात् । नचैकत्राधिकरणे परस्परमेकत्वानंकत्वे
 नित्यत्वानित्यत्वे वा विरुद्धे सकलवाधकरहितत्वे सत्युपलभ्यमानत्वान् कथंचित्सत्वासत्त्ववत् । यदप्य-
 भ्यधायि सत्त्वासत्त्वे नैकत्र वस्तुनि सकृत्संभवतस्तयोः विधिप्रतिषेधरूपत्वात् । ययोर्विधिप्रतिषेधरू-
 पत्वं ते नैकत्र वस्तुनि सकृत्संभवतो यथा शांतत्वाशांतत्वं । विधिप्रतिषेधरूपं च सत्त्वासत्त्वे तस्मात्नैकत्र
 वस्तुनि सकृत्संभवत इति । तदप्यनुपपन्नं वस्तुन्येकत्राभिधेयत्वानभिधेयत्वाभ्यां सकृत्संभवद्भ्यां
 व्याभिचारात् कस्याचित्स्वाभिधायकाभिधानापेक्षया अभिधेयत्वमन्याभिधायकामिधानापेक्षया चानभि-
 धेयत्वं सकृदुपलभ्यमानमवाधितमेकत्राभिधेयत्वानभिधेयत्वयोः सकृत्संभवं साधयतीत्यभ्यनुज्ञाने स्वरू-
 पाद्यपेक्षया सत्त्वं पररूपाद्यपेक्षया चासत्त्वं निर्वाधमनुभूयमानमेकत्र वस्तुनि सत्त्वासत्वयोः सकृत्संभवं
 किं न साधयेत् विधिप्रतिषेधरूपत्वाविशेषात् । कथंचिदुपलभ्यमानयोर्विरोधानवकाशात् येनैव स्वरूपेण
 सत्त्वं तेनैवासत्वमिति सर्वथाऽर्पितयोरैव सत्त्वासत्वयो युगपदेकत्र विरोधासिद्धेः । कथंचित्सत्वानत्व-
 योरेकत्र वस्तुनि सकृत्प्रसिद्धौ च तद्वदेकत्वानेकत्वयोरनित्यत्वानित्यत्वयोश्च सकृदेकत्र निर्णयान्न किं-
 चिद्विप्रतिपिद्धं समवायस्यापि तथा प्रतीतेरवाधितत्वात् । सर्वथैकत्वं महेश्वर एव ज्ञानस्य समवाया-
 द्बृत्तिर्न पुनराकाशादिस्त्विति प्रतिनियमस्य नियामकमपश्यतो निश्चयासंभवात् । न चाकाशादीना-
 मचेतनता नियामिका चेतनात्मगुणस्य ज्ञानस्य चेतनात्मन्येव महेश्वरे ममवायोपपत्तेरचेतनद्रव्यगगना-
 दौ तदयोगात् ज्ञानस्य तद्गुणत्वाभावादिति वक्तुं युक्तं । शंभोरपि स्वतोऽचेतनत्वप्रतिज्ञानान् स्वादि-
 भ्यस्तस्य विशेषासिद्धेः । स्यादाकृतं नेश्वरः स्वतश्चेतनोऽचेतनो वा चेतनसमवायास्तु चेतयिता स्वाह-
 यस्तु न चेतनासमवायाश्चेतयितारः कदाचिदतोऽस्ति तेभ्यस्तस्य विशेष इति । तदप्यसत् । स्वतोमहेश-
 वरस्य स्वरूपानवधारणान्निःस्वरूपतापत्तेः । स्वयं तस्यात्मरूपत्वात् स्वरूपहानिरितित्तिचेन्न । आत्मनाऽप्या
 रमत्वयोगादात्मत्वेन व्यवहारापगमात् स्वतोऽनात्मत्वादात्मरूपस्याप्यासिद्धेः । यदि पुनः स्वयं नात्मा-
 महेशो नाप्यनात्मा केवलमात्मत्वयोदात्तेति मतं । तदा स्वतः किमसौ स्यात् ? द्रव्यामिति चेन्न । द्रव्य-
 त्वयोगाद्द्रव्यव्यवहारवचनात् । सतो द्रव्यस्वरूपेणापि महेश्वरस्याव्यवस्थितेः । यदि तु न स्वतोऽसौ
 द्रव्यं नाप्यद्रव्यं द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यामिति प्रतिपाद्यते । तदा न स्वयं द्रव्यं स्वरूपस्याप्यभावात् किंस्वरूपः
 शंभुर्भवेदिति वक्तव्यं । सन्नेव स्वयमसाविति चेन्न । सत्वयोगात्सन्निति व्यवहारसाधनात् स्वतः
 सन्नूपस्याप्रसिद्धेः । अथ न स्वतः सन्नचासन् सत्वसमवायास्तु सन्नित्याभिधीयते तदा व्याघातो दुरु-
 प्त्तरः स्यात् सत्त्वासत्वयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपयोरैकतरस्य प्रतिषेधेऽन्यतरस्य विधानप्रसंगात् उभय-
 प्रतिषेधस्यासंभवात् । कथमेवं सर्वथा सत्वोसत्वयाः स्याद्वादीभिः प्रतिषेधे तेषां व्यवघातो न भवेदिति चेन्न

सत्तासंबंधस्य प्रत्ययस्य प्रसंगात् ॥ न पुनः सद्व्यं सन् गुणः सत्कर्मैति प्रत्ययः स्यात् । नहि घंटा संबंधाद्गवि घटेति ज्ञानमनुभूयते घंटावान्निति ज्ञानस्य तत्र प्रतीतिः । यष्टिसंबंधात्पुरुषोयष्टिरिति प्रत्ययदर्शनात्तु सत्तासंबंधाद्द्रव्यादिषु सत्ततिप्रत्ययः स्यात् अभेदे भेदैपचारात् । न पुनः सदिदि प्रत्ययस्तथाचोपचारात् द्रव्यादीनां सत्ताव्यपदेशो न पुनः परमार्थतः सिध्येत् । स्यान्मतं सत्तामामान्यवाचकस्यासत्ताशब्दस्यैव सच्छब्दस्यापि सद्भावात्संबंधात्संति द्रव्यगुणकर्माणीति व्यपदिश्यंते भावस्य भाववदभिधायिनापि शब्दनाभिधानप्रसिद्धेः । विपाणी ककुद्यान् प्रांतेवालधिरिति गोत्वलिङ्गमित्यादिवत् विपाण्यादिवाचिना शब्देन विपाणित्वादेर्भावस्याभिधानादिति । तदप्यनुपपन्नं । तथोपचारादेव सत्प्रत्ययप्रसंगात् ॥ पुरुषे यष्टिसंबंधाद्यष्टिरिति प्रत्ययवत् ॥ यदि पुनर्यष्टिपुरुषयोः संयोगात्पुरुषो यष्टिरिति ज्ञानमुपचरितं युक्तं । न पुनर्द्रव्यादौ सदिति ज्ञानं तत्र सत्वस्य समवायादिति मतं तदव्यवेक्यविनः समवायादवयविव्यपदेशः स्यात् न पुनरवयविव्यपदेशः । द्रव्ये च गुणस्य समवायाद्गुणव्यपदेशोऽस्तु क्रियासमवायात्क्रियाव्यपदेशस्तथा च न कदाचिदवयविव्यवयवप्रत्ययः गुणिनि गुणिप्रत्ययः क्रियावतिक्रियावत्प्रत्ययश्चोपपद्येतेति महान् व्याघातः पदार्थांतरभूतसत्तासमवायादिनामनुपपद्येत तदेवं स्वतः सत एवेश्वरस्य स्वसमवायोऽभ्युपगंतव्यः कथंचित्सदात्मतया परिणतस्यैव सत्वसमवायस्योपपत्तेः । अन्यथा प्रमाणेन बाधनात् स्वयं सतः सत्वसमवायेऽस्य च प्रमाणप्रसिद्धेः । स्वयं द्रव्यात्मना परिणतस्य द्रव्यत्वसमवायः । स्वयं ज्ञानात्मना परिणतस्य महेश्वरस्य ज्ञानसमवाय इति युक्तमुत्पश्यामः स्वयं नीलात्मनीलसमवायवत् ॥ न हि काश्चिदतथापरिणतस्तथात्वसमवायभागुपलभ्येतेऽतिप्रसंगात् । ततः प्रमाणबलान्महेश्वरस्य सत्वद्रव्यत्वात्मत्ववत् स्वयं ज्ञत्वप्रसिद्धेर्ज्ञानस्य समवायात् तस्य ज्ञत्वपरिकल्पनं न कंचिदर्थं पुष्पाति । ज्ञव्यवहारं पुष्पातीति चेन्न । ज्ञे प्रसिद्धे ज्ञव्यवहारस्यापि स्वतः प्रसिद्धेः । यस्य हि योऽर्थः प्रसिद्धः स तत्र तद्व्यवहारं प्रवर्तयन्नुपलब्धो यथा प्रसिद्धाकाशःत्मा । आकाशे तद्व्यवहारप्रसिद्धे ज्ञश्चः कश्चित्तस्मात् ज्ञे तद्व्यवहारं प्रवर्तयति । यदि तु प्रसिद्धेऽपि ज्ञे ज्ञत्वसमवायपरिकल्पनमज्ञव्यवच्छेदार्थमिष्यते तदाप्रसिद्धेऽप्याकाशेऽनाकाशव्यवच्छेदार्थमाकाशत्वसमवायपरिकल्पनमिष्यतां तस्यैकत्वादाकाशत्वासंभवात्स्वरूपनिश्चयादेवाकाशव्यवहारप्रवृत्तौ ज्ञेऽपीश्वरे स्वरूपनिश्चयादेव ज्ञव्यवहारोऽस्तु किं तत्र ज्ञानसमवायपरिकल्पनतया ज्ञान परिणामपरिणतो हि ज्ञः प्रतिपादयितुं शक्यो नार्थांतरभूतः ज्ञानसमवायेन ततो ज्ञानसमवायवानेवेह सिध्येत् न पुनर्ज्ञाता । नह्यर्थांतरभूते ज्ञाने समुत्पन्ने ज्ञता, स्मरणे स्मर्ता, भोगे च भोक्तेति तत्प्रतीतिकं दर्शनं तदात्मना परिणतस्यैव तथाव्यपदेशप्रसिद्धेः । प्रतीतिबलाद्धि तत्त्वं व्यवस्थापयंतो यद्यथा निर्वाधं प्रतीतियंति तथैव व्यवहरंतीति प्रेक्षापूर्वकारिणः स्युर्नान्यथा । ततो महेश्वरोऽपि ज्ञाता व्यवहर्तव्यो ज्ञातृस्वरूपेण प्रमाणतः प्रतीयमानत्वात् । यद्येन स्वरूपेण प्रमाणतः प्रतीयमानं तत्तथा व्यवहर्तव्यं यथा सामान्यादिस्वरूपतया ज्ञातृस्वरूपेण प्रमाणतः प्रतीयमानश्च महेश्वरस्ततो ज्ञातेति व्यवहर्तव्य इति । तदर्थमर्थांतरभूतज्ञानसमवायपरिकल्पनमनर्थकमेव तदेवं प्रमाणबलात्स्वार्थव्यवसायात्मके ज्ञाने प्रसिद्धे महेश्वरस्य ततो भेदैकांतनिराकरणे च कथंचित्स्वार्थव्यवसायात्मकज्ञानादाभेदाऽभ्युपगंतव्यः कथंचित्तादात्म्यस्यैव समवायस्य व्यवस्थापनात् । तथाच नाग्निविवादां नार्थे जिनेश्वरस्यैव महेश्वर इति नामकरणात्कथंचित्स्वार्थव्यवसायात्मज्ञानं तादात्म्यमृच्छतः पुरुषविशेषस्य जिनेश्वरत्वनिश्चयान् । तथा च स एव हि मोक्षमार्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठते सदेहत्वे धर्मविशेषत्वे च सति सर्वविन्नष्टमोहत्वात् यस्तु न मोक्षमार्गस्य मुख्यः प्रणेता स न सदेहो यथा मुक्तात्मा धर्मविशेषभाग्वा यथाऽतकृत्केवली । नापि सर्वविन्नष्टमोहो यथा रथ्यापुरुषः । सदेहत्वे धर्मविशेषत्वे च सति सर्वविन्नष्टमोहश्च जिनेश्वरस्तस्मान्मोक्षमार्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठत एव स्वार्थव्यवसायात्मकज्ञानान् । सर्वथाऽर्थांतरभूतस्तु शिवः सदेहो निर्देहो वा न मोक्षमार्गोपदेशस्य कर्ता युज्यते कर्मभूतासभेदत्वात् । यो यः कर्मभूतामभेत्ता स स न सर्वविन्नष्टमोहो यथा ऽऽकाशादिरभ्यव्यो-

या संसारी पारमा, कर्मभूयतामभेषा च शिव परेहपेयते तस्याञ्च सर्वविभ्रष्टमोह इति साक्षान्मो-
क्षमार्गोपदेशस्य कर्ता न भवेत् निरस्त च पूर्वं विस्तारतत्त्वस्यस्यस्कर्माभिरसृष्टस्य पुरुषपिक्षेपरयेत्यर्थं
विस्तरेण प्रागुक्तार्थस्यैवात्रोपसहारात् । यथा चेश्वरस्य मोक्षमार्गोपदेशित्व न प्रतिष्ठाभिपार्थि तथा
कपिलस्थापीत्यतिदिश्यते ।

एतेनैव प्रतिब्यूढः कपिलोऽप्युपदेशकः ।

ज्ञानादर्थान्तरत्वस्याऽविशेषात्सर्वथा स्वतः ॥ ७७ ॥

ज्ञानसंसर्गतो ज्ञत्वमज्ञस्यापि न तत्त्वतः ।

न्योमवच्चेतनस्यापि नोपपद्येत मुक्तवत् ॥ ७८ ॥

कपिल एव मोक्षमार्गस्योपदेशक इति कर्मविपाकाशयामां मेसा रमस्यमसोक्षिरस्करणात् । सम-
स्ततत्त्वज्ञानवैराग्यसंपन्नो धर्मविशेषैश्वर्ययोगी च प्रकृष्टसत्त्वस्वाधिसामाधात् विशिष्टवेदत्वात् । न पुन-
रीश्वर, तस्याकाशस्यबाऽऽसीरस्य ह्यनेच्छाक्रियाक्षयसंभवात् मुक्तारमणत् । संवेदस्यापि सदा
इन्द्रकर्मविपाकाशयैरपरासृष्टस्वविरोधात् । धर्मविशेषसङ्काशे च तस्य तत्साधनसमाधिपिक्षेपस्या-
वश्यंभावात् तन्निमित्तस्यापि ध्यानधारणाप्रत्ययाद्वाप्राणायामासनयमनियमलक्षणस्य धोर्गांगत्या-
भ्युपगमनीयत्वात् । अन्यथा समाधिपिक्षेपासिद्धेर्धर्मविशेषानुसृष्टेर्ज्ञानापातिस्यपक्षगणेश्वर्ययोगाद्-
भीश्वरत्वप्रसगात् । सत्त्वप्रकर्षयोगित्से च कस्यचित्सदासृष्ट्यानुपाधासिद्धस्य साधकप्रमाणामाहादिति
निरीश्वरसांख्यवादिनः प्रचक्षते । तेषां कपिलोऽपि तीर्थीकरत्वेनाभिप्रेतः प्रकृतेनैवेश्वरस्य मोक्षमार्गो-
पदेशित्वनिराकरणेनैव प्रतिब्यूढ प्रतिपत्तव्य सत्त्वस्यापि ज्ञानादर्थान्तरत्वाविशेषपरमज्ञत्वायोगात्
सर्वायंज्ञानससर्गात्स्यसर्बज्ञत्वपरिकल्पनमपि न मुक्तमाकाशादरपि सर्वज्ञत्वप्रसगात् । तथाविध
ज्ञानपरिणामाभयप्रधानससर्गस्याविशेषात् । त्वविशेषेऽपि कपिल एव सर्वज्ञत्ववन्त्वाम पुनराका-
शादिरित्यपि न मुच्यते । तेषां (कपिलानामवे) मुक्तारमणत्वेतन्त्वेऽपि ज्ञानसंसर्गत सर्वज्ञत्वानभ्यु-
पगमात् । भर्षासमाधिसंप्रज्ञातयोगकाळेऽपि सर्वज्ञत्वविरोधात् । त्याम्भत, न मुक्तस्य ज्ञानसंसर्ग
समवति तस्य संप्रज्ञातयोगकाळे एव विनाशात् । "तथा इप्सु (पुरुषस्य) स्वरूपेऽवस्थानमिति" बच-
नात् । मुक्तस्य तु संस्कारविशेषस्योपि विनाशात् । असंप्रज्ञातस्यैव संस्कारविशेषवताश्चनात् । चरित्वा-
त्तैव ज्ञानादिपरिणामशून्येन प्रधानेन ससर्गमात्रेऽपि तन्मुक्तारमान प्रति तस्य नष्टत्वात् । ससर्वात्म-
ममेव प्रत्यनष्टत्वश्चनात् न कपिलस्य चेतनस्य स्वरूपस्य ज्ञानसंसर्गोत्सर्बज्ञत्वाभावसाधनेन मुक्तारमो-
दाहरण तत्र ज्ञानससर्गोत्सर्बज्ञादिति । त्वप्यसार । प्रधानस्य सर्वगतत्वानंदस्य ससर्गविशेषानुप-
पत्ते । कपिलेन सह तस्य संसर्गो सर्वात्मना ससगप्रसगात् । कस्वचित्मुक्तिविरोधान्मुक्तारमणो वा
प्रधानेनाससर्गो कपिलस्यापि तेनाससर्गप्रसक्तः । अन्यथा विरुद्धधर्माध्यामत्प्रधानमेतोपपत्ते । न्तु
च प्रधानमेक निरवयव सर्वगतं न केनचिद्धारमना ससृष्टमपरेणाससृष्टमिति विरुद्धधर्माऽध्यासीष्यते
येन सङ्गेषापपत्ते । किं ताई ! सर्वदा सर्वतमसंसर्ग केवल मुक्तारमाने प्रतिनष्टमपीतरात्मानं प्रत्यनष्ट
निवृत्ताधिकारत्वात् प्रवृत्ताधिकारत्वाच्चेति त्वेव विरुद्धधर्माध्यासस्य त्वदवस्थात् । प्रधानस्यमेहानिबृत्ते-
महात्मैव निवृत्ताधिकारित्वप्रवृत्ताधिकाररवयुगपदाधिकरणयुक्तं नष्टत्वानष्टत्वयोरिदं विरोधात् ।
विषयमेनाम तयार्बिरोधः कश्चित्कथितं पितृत्वपुत्रत्वधर्मवत् तयोरेकविषययोरेव विरोधात् । निवृत्ताधि-
कारत्वं हि मुक्तपुरुषविषयं प्रवृत्ताधिकारस्य पुनरुक्तपुरुषविषयमिति । मिश्र पुरुषापेक्षया मिश्रविषयत्वं ।
नष्टत्वानष्टत्वधर्मयोरपि मुक्तारमानमेव प्रैति विरोधः स्यात्मुक्तारमान प्रत्येव वा । न चैव मुक्तारमापेक्ष-
या प्रधानस्य नष्टधर्मत्वश्चनात् अमुक्तपेक्षया चानष्टत्वप्रतिष्ठानादिति कश्चित्सोऽपि न विरुद्धधर्मा-
ध्यासान्मुच्यते प्रधानस्यैकरूपत्वात् येनैव हि रूपेण प्रधानं मुक्तारमानं प्रतिचरित्वाधिकार नष्ट च

प्रतिज्ञायते तेनैवानवसिताधिकारमनष्टममुक्तात्मानं प्रतीति कथं न विरोधः प्रसिध्येत् । यदि पुनारूपांतरेण तथेप्यते तदा न प्रधानमेकरूपं स्यात् रूपद्वयस्य सिद्धेः । तथाचैकमनेकरूपं प्रधानं सिध्येत् सर्वमनेकांतात्मकं वस्तु साधयेत् । स्यादाकूतं न परमार्थतः प्रधानं विरुद्धयोर्धर्मयोरधिकरणं तयोः शब्दज्ञानानुपातिना वस्तुशून्येन विकल्पेनाध्यारोपितत्वात्पारमार्थिकत्वे धर्मयोरपि धर्मांतरपरिकल्पनायामनवस्थानात् । सुदूरमपि गत्वा कस्यचिद्वारोपितधर्माभ्युपगमे प्रधानस्याप्यारोपितान्वेव नष्टत्वानष्टत्वधर्मो स्यातामवसितानवसिताधिकारत्वधर्मो च तदपेशानिमित्तं स्वरूपद्वयं च ततो नैकमनेकरूपं प्रधानं सिध्येत् । यतः सर्वं वस्त्वेकानेकात्मकं साधयंति । तदपि न विचारसहं । मुक्तामुक्तत्वयोरपि पुंशामपारमार्थिकत्वप्रसंगात् । सत्यमेतत् । न तत्त्वतः पुरुषस्य मुक्तत्वं संसारित्वं वा धर्मोऽस्ति प्रधानस्यैव संसारित्वप्रसिद्धेः । तस्यैव च मुक्तिकारणतत्त्वज्ञानत्रैराग्यपरिणामान्मुक्तिर्वापपत्तेः । तदेवं मुक्तेः पूर्वं निःश्रेयसमार्गस्योपदेशकं प्रधानमिति परमतमनूद्य दूषयन्नाह ।

प्रधानं ज्ञत्वतो मोक्षमार्गस्याऽस्तूपदेशकं ।

तस्यैव विश्ववेदित्वाद्भेदतृत्वात्कर्मभूभृतां ॥ ७९ ॥

इत्यसंभाव्यमेवास्याज्चेतनत्वात्पटादिवत् ।

तदसंभवतो नूनमन्यथानिष्फलः पुमान् ॥ ८० ॥

भोक्ताऽऽत्मा चेत्स एवास्तु कर्ता तदविरोधतः ।

विरोधे तु तयोर्भोक्तुः स्याद्भुजो कर्तृता कथं ॥ ८१ ॥

प्रधानं मोक्षमार्गस्य प्रणेतृ स्तूयते पुमान् ।

मुमुक्षुभिरिति त्रूयात्कोऽन्योऽकिंचित्करात्मनः ॥ ८२ ॥

प्रधानमेवास्तु मोक्षमार्गस्योपदेशकं ज्ञत्वात् । यन्तु न मोक्षमार्गस्योपदेशकः स न हो दृष्टो यथा घटादिः मुक्तात्मा च, ज्ञं च प्रधानं तस्मान्मोक्षमार्गस्योपदेशकं । न च कपिलादिपुरुषसंसर्गभाजः प्रधानस्य ज्ञत्वमसिद्धं विश्ववेदित्वात् । यस्तु न ज्ञः स न विश्ववेदी यथा घटादिः । विश्ववेदि च प्रधानं ततो ज्ञमेव च विश्ववेदि च तस्मिद्धं सकलकर्मभूभृद्भेदतृत्वात् । तथा हि—कपिलात्मना संस्पृष्टं प्रधानं विश्ववेदि कर्मराशिविनाशित्वात् । यत्तु न विश्ववेदि तत्र कर्मराशिविनाशीष्टं दृष्टं वा यथा व्योमादि । कर्मराशिविनाशि च प्रधानं तस्माद्विश्ववेदि । न वाऽस्य कर्मराशिविनाशित्वमसिद्धं रजस्तमोत्रिवर्ताशुद्धकर्मनिकरस्य संप्रज्ञातयोगवलात्प्रध्वंससिद्धेः सत्त्वप्रकर्षाच्च संप्रज्ञातयोगघटनान् । तत्र सर्वज्ञवादिनां विवादाभावात् इति सांख्यानां दर्शनं । तदप्यसंभाव्यमेव । स्वयमेव प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । तथा हि न प्रधानं कर्मराशिविनाशि स्वयमचेतनत्वात् । यत्स्वयमचेतनं तत्र कर्मराशिविनाशि दृष्टं यथा ब्रह्मादि । स्वयमचेतनं च प्रधानं तस्मान्न कर्मराशिविनाशि । चेतनसंसर्गात्प्रधानस्य चेतनत्वोपगमादसिद्धसाधनमिति चेन्न । स्वयमिति विशेषणात् । स्वयं हि प्रधानमचेतनमेव चेतनसंसर्गात्पुनरुपचारादेव तच्चेतनमुच्यते स्वरूपतः पुरुषस्यैव चेतनत्वोपगमान् “चेतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति” वचनात् । ततः सिद्धमेवेदं साधनं कर्मराशिविनाशित्वाभावं साधयति तस्माच्च विश्ववेदित्वाभावं कर्मराशिविनाशित्वाभावे कस्यचिद्विश्ववेदित्वविरोधात् । तत्र न प्रधानस्य ज्ञत्वं स्वयमचेतनस्य ज्ञत्वानुपलब्धेः । नचाज्ञस्य मोक्षमार्गस्योपदेशकत्वं संभाव्यत इति । प्रधानस्य सर्वमसंभाव्यमेव स्वयमचेतनस्य संप्रज्ञातसमाधेरपि दुर्घटत्वात् । बुद्धिसत्त्वप्रकर्षस्यासंभवाद्भ्रजस्तमोमलावरणविगमस्यापि दुरुपपादत्वात् । यदि पुनरचेतनस्यापि प्रधानस्य विपर्ययाद्भ्रंससिद्धेः संसारित्वं तत्त्व-

ज्ञानात्कर्ममलावरणविगमेतति समाधिबिम्बपाद्भिरेकस्याते सर्वज्ञत्व मोक्षमार्गोपदेशित्वे जीवन्मुक्त-
 वक्ष्यामी विवेकरूप हेरपि निरोध निर्धीजसमाधर्मुक्तलाभमिति कापिषा मन्यन्ते तथाऽप्य पुरुष परिक्-
 ल्पमानो निष्कल एव स्यात् प्रधानेनैव संसारमोक्षतरकारणपरिणामसाध्याप्रत्यात् । ननु च भिन्ने-
 ऽपि प्रधाने समारादिपरिणामानां कर्तारि मोग्ये, भोक्ता पुरुष कल्पनीय एव मांग्यस्य भोक्तरातरणा-
 नुपपत्तेरिति न महद्य । तस्यैव भोक्तारमन कर्तृत्वसिद्धेः प्रधानस्य कर्तुं परिकल्पमानधर्मेत्यात् ।
 नहि कर्तृत्वमाकृत्यो कश्चिद्विरोधाऽस्ति भोक्तुमुज्जिक्विद्यायामपि कर्तृत्वविरोधाऽनुपगमात् । तथाच
 कर्तारि याकृत्यानुपपत्तयोक्तं न व्यपदिश्यते । स्थान्मत् भोक्तेरिति कर्तारि शब्दमामात्पुरुषस्य न वाक्य
 कर्तृत्व शब्दज्ञानानुपादिन कर्तृत्वविकल्पस्य वस्तुशून्यत्वादिति । तदप्यसंबन्धं । भाक्तृत्व विद्यमाना-
 मपि पुरुषस्यावास्तवसापत्ते । तद्योपगमात्तदवयव इति अत्र पुरुषो न ज्ञातुं सिद्धेत् । अतन
 शब्दज्ञानानुपादितो विकल्पस्य वस्तुशून्यत्वान् कर्तृत्वमाकृत्यादिसम्प्रज्ञानानुपासिविकल्पवत् । सकल-
 शब्दविकल्पगोचरादिकोऽप्यवाचितेऽस्यैः पुरुषस्यावच्छिन्नत्वमिति चेत् । तस्यावच्छिन्नत्वानाप्यव-
 नविरोधात् । तथाप्यवच्छेदक्य पदप्रत्याबन्धमिति संप्रधान्यं कायप्रज्ञेरेपि शब्दाविषयत्वेन प्रवृत्त्य
 योगात् । अथ च अवाचितं पुरुष सकलवाग्योचरादीवमकिंचित्कर कुत प्रतिपद्येत् । सर्ववदन-
 दिति चेत् । तस्य ज्ञानशून्ये पुण्यसंभवात् स्वरूपस्य च सर्व संभवनायां पुरुषेण प्रतिज्ञायमानायां
 बुद्ध्यावधिवन्धं पुरुषश्रेतयते इति ज्ञानशून्यत्वं स्वरूपस्य बुद्ध्यावधिवत्स्यापि तेन संवेदनात् । यथा
 च बुद्ध्यावधिसम्प्रमानमात्रा सचेतयते तथा चिद्विर्यमपि संवेद्यतां किमनया बुद्ध्या निष्कारण-
 मुपकल्पितया । स्वयंसंवेदकेन पुरुषेण तत्कल्पस्य कृत्वत्वात् । यदि पुनरयंसंवेदनस्य कादाचित्कत्वा-
 द्बुद्ध्यावसापत्तापेक्ष्यते तस्य कारणमुक्तिकावाचितकत्वा कादाचित्कत्वायंसंवेदनस्य कादाचित्क-
 ताहेतुत्वसिद्धे । बुद्ध्यावच्छिन्नत्वानुपगमात् पुण्योऽसंवेदन शब्दसंबन्धेदमप्रसंगादिति मन्थ्य तदा-
 र्थसंबन्धेन पुरुषस्यापि संभवना कादाचित्कता किमपेक्ष्यत्वात् न च संवेदनापेक्ष्यति चेत् किमिदानीम-
 र्थसंवेदनं पुरुषादन्यद्विधीयते ? तथाभिधाने स्वरूपसंवेदनमपि पुंसोऽन्वयत्वात् तस्य कादाचित्कत्वा
 ज्ञानविकल्पमात्रात् तादृशस्वरूपसंवेदनावारमनोऽनन्यत्वं ज्ञानादेवानन्यत्वमिष्यतां । ज्ञानस्यानि-
 त्यत्वात् ततोऽनन्यत्वे पुरुषस्यानित्यत्वसंपत्ते इति चेत् । स्वरूपसंवेदनादप्यनित्यत्वाकारमनोऽनन्यत्वे
 च चिद्विर्यत्वप्रसंगो दुःपरिहार एव । स्वरूपसंवेदनस्य नित्यत्वेऽयंसंवेदनस्यापि नित्यता आदेश
 पदापेक्षातस्मान्नित्यत्वे स्वरूपसंवेदनस्याप्यनित्यत्वमस्तु न चारमन कर्मचिदनित्यत्वमुक्तं ।
 सर्वथा नित्यत्वे प्रमाणविरोधात् सोप मांश्यं पुरुषं कादाचित्कार्थसंचेतनात्मकमपि निराविज्ञं नित्य
 मांश्यायो ज्ञानात्कादाचित्कार्थमन्यत्वमनित्यत्वमयात्र प्रतिपद्यते इति किमपि महानुते । प्रधा-
 नस्य चानित्यत्वात्कादाचित्करमूत्स्य नित्यतां प्रतीयन् पुरुषस्यापि ज्ञानादज्ञानात्कादाचित्करमूत्स्य
 नित्यत्वमुपेतुं सर्वथा विशिष्टाभावात् केवलं ज्ञानपरिणामावयस्य प्रधानस्यादृष्टस्यापि परिकल्पनायां
 ज्ञानारमकस्य च पुरुषस्य स्वार्थम्यवसायिनो दृष्टस्य हामि पार्षीयसी स्यात् । दृष्टहानिरदृष्टपरिकल्पना
 च पार्षीयसीति सकलपेक्षावतामनुपगममयावत्वात् । तदस्तां परिनिधीयतां पुरुषएव ज्ञानवैज्ञानो
 पयोगकश्चन कश्चित्कर्तृत्वकर्मा सकलत्वस्वसाक्षात्कारी मोक्षमार्गीस्य प्रणेता पुण्यशरीर पुण्यादि
 श्रयोदये सति सांभ्राह्मिणोऽपि प्राहकश्चित्पुण्यं प्रतिपत्तम्यस्यैव मुमुक्षुधिं प्रेक्षावक्ति स्तुत्य-
 तोपपत्तेः । प्रधानं तु मोक्षमार्गीस्य प्रजेत् ततोऽर्थात्तरमूत् एवात्मा मुमुक्षुधिं स्तुयने इत्यकिंचित्करा-
 त्मवाद्येव मूपात् ततोऽप्य इत्यत्र प्रसंगेन । योऽप्याह माभूत्कपिळो निर्वाणस्य प्रणेता महेश्वरवत्
 तस्य विचार्यमाणस्य तथा व्यवसायपितृमहात्ते. मुगवस्तु निर्वाणमार्गोपदेशकोऽस्तु सक्त्वामक-
 पनाजामादिति तमपि निराकर्तृमुपकल्पते ॥

सुगतोऽपि न निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादकः ।

विश्वतत्त्वज्ञतापायात्तत्त्वतः कपिलादिवत् ॥ ७४ ॥

योयस्तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञताऽपेतः स स न निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादको यथाकपिलादिस्तथा च सुगत इत्येवं नासिद्धं साधनं तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञतापेतत्वस्य सुगते धर्मिणि सद्भावात् । स हि विश्वतत्त्वान्यतीतानागतवर्तमानानि साक्षात्कुर्वस्तद्धेतुकोऽभ्युपगंतव्यः तेषां सुगतज्ञानहेतुत्वाभावं सुगतज्ञानविषयत्वविरोधात् । नाकारणं विषय इति स्वयमभिधानात् । तथाऽतीतानां तत्कारणत्वेऽपि न वर्तमानानामर्थानां सुगतज्ञानकारणत्वं समसमयभाविनां कार्यकारणभावाभावादन्यव्यतिरेकानुविधानायोगत् । नह्यननुकृतान्वयव्यतिरेकोऽर्थः कस्यचित्कारणमिति युक्तं वक्तुं । नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणमिति प्रतीतेः । तथा भविष्यतां चार्थानां न सुगतज्ञानकरणता युक्ता यतस्तद्विषयं सुगतज्ञानं स्यादिति विश्वतत्त्वज्ञतापेतत्वं सुगतस्य सिद्धमेव तथा परमार्थतः स्वरूपमात्रावलंबित्वात् सर्वविज्ञानानां सुगतज्ञानस्यापि स्वरूपमात्रविषयत्वमेवोपकारीकर्तव्यं तस्य बहिरर्थविषयत्वे स्वार्थसंवेदकत्वात् सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमिति वचनं विरोधमध्यासीत् । बहिरर्थाकारतयोत्पद्यमानत्वात् सुगतज्ञानस्य बहिरर्थविषयत्वोपचारकल्पनायां न परमार्थतो बहिरर्थविषयं सुगतज्ञानमतस्तत्त्वत इति विशेषणमपि नासिद्धं साधनस्य । नापि विरुद्धं विपक्षएव वृत्तरभावात् कपिलादौ सपक्षेऽपि सद्भावात् । ननु तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञतापेतेन मोक्षमार्गस्य प्रतिपादकेन दिग्गागाचार्यादिना साधनस्य व्यभिचार इति चेन्न । तस्यापि पक्षीकृतत्वात् । सुगतग्रहणेन सुगतमतानुसारिणां सर्वेषां गृहीतत्वात् । तर्हि स्याद्वादिनाऽनुत्पन्नकेवलज्ञानेन तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञतापेतेन सूत्रकारादिना निर्वाणमार्गस्योपदेशकेनानैकांतिकं साधनमिति चेन्न । तस्यापि सर्वज्ञप्रतिपादितनिर्वाणमार्गोपदेशित्वेन तदनुवादकत्वात् प्रतिपादकत्वसिद्धेः । साक्षात्तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञ एव हि निर्वाणमार्गस्य प्रवक्ता, गणधरदेवादयस्तु सूत्रकारपर्यतास्तदनुवक्तरएव गुरुपूर्वक्रमाविच्छेदादिति स्याद्वादिनां दर्शनं ततो न तैरनेकांतिको हेतुर्यतः सुगतस्य निर्वाणमार्गस्योपदेशित्वाभावं न साधयेत् । स्यान्मतं न सुगतज्ञानं विश्वतत्त्वेभ्यः समुत्पन्नं तदाकारतां चापन्नं तदध्यवसायि च तत्सक्षात्कारि सौगतैरभिधीयते । “ भिन्नकालं कथं प्राह्यमितिचेद्प्राह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव युक्तिज्ञास्तदाकारणक्षम ” मित्यनेन तदुत्पत्तिताद्रूपयोर्प्राह्यत्वलक्षणत्वेन व्यवहारिणः प्रत्यभिधानात् “यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणते” त्यनेनच तदध्यवसायित्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वेन वचनमपि न सुगतप्रत्यक्षापेक्षया व्यवहारजनापेक्षयैः तस्य व्याख्यानात् सुगतप्रत्यक्षे स्वसंवेदनप्रत्यक्ष इव तल्लक्षणस्यासंभवात् । यथैव हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षं स्वस्मादनुत्पद्यमानमपि स्वाकारमननुकुर्वाणं स्वस्मिन् व्यवसायमजनयत् प्रत्यक्षमिष्यते कल्पनापे ढाभ्रांतत्वलक्षणसद्भावात् तथा योगिप्रत्यक्षमपि वर्तमानातीतानागततत्त्वेभ्यः स्वयमनुत्पद्यमानं तदाकारमननुकुर्वत् तदव्यवसायमजनयत् प्रत्यक्षं तल्लक्षणयोगित्वात्प्रतिपद्यतं । कथमन्यथा सकलार्थविषयं विधूतकल्पनाजालं च सुगतप्रत्यक्षं सिद्धयेत् तस्य भावनाप्रकर्षपर्यंतजत्वाच्च । न समस्तार्थजत्वं युक्तं ‘भावना प्रकर्षपर्यंतजं च योगिज्ञान’ मिति वचनात् । भावना हि द्विविधा श्रुतमयी चिंतामयी च । तत्र श्रुतमयी श्रूयमाणेभ्यः परार्थानुमानवाक्येभ्यः समुत्पद्यमानेन श्रुतशब्दवाच्यतामास्कंदता निर्वृत्ता, परं प्रकर्षं प्रतिपद्यमाना स्वार्थानुमानलक्षणया चिंतया निर्वृत्तां चिंतामयीं भावनामारभते सा च प्रकृष्यमाणा परं प्रकर्षपर्यंतं संप्राप्ता योगिप्रत्यक्षं जनयति ततस्तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञतासिद्धेः सुगतस्य न तदपेतत्वं सिद्धयति यतो निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादकः सुगतो न भवेदिति । तदपि न विचारक्षमं । भावनाया विकल्पात्मिकायाः श्रुतमय्याश्चिंतामय्याश्चावस्तुविषयाया वस्तुविषयस्य योगिज्ञानस्य जन्मविरोधात् कुतश्चिदतत्त्व

विषयादधिकरूपज्ञानात्तत्त्वविषयस्य ज्ञानस्यानुपपन्नये । कामशोकभयोन्मादधोरस्रप्राप्त्यनुपपत्तुतज्ञानेभ्य
 कामिनीभूतेऽजन्तस्रमुसंधातानियताधंगोश्रणा पुरतोऽवस्थितानामिव वर्तनस्याप्यमृतार्थविषयतया
 तस्वविषयत्वाभावात् । तथा चाप्यथापि “ कामशोकभयोन्मादधोरस्रप्राप्त्यनुपपत्तुता ” अमृतानपि
 पश्यति पुरतोऽवस्थितानि च ” इति ॥ मनु च कामादिभावनाज्ञानाद्भूतानामपि कामिन्यादीनां पुरतो-
 ऽवस्थितनामिव स्पष्ट साक्षाद्दर्शनमुपलभ्यते किमग पुन श्रुतानुमानभाषनाज्ञानात्परमप्रकल्पप्राप्ता-
 र्थतुरार्यसत्त्वानां परमार्थसत्तां वु-खसमुत्पन्ननिरोधमार्गाणां योगिनः साक्षाद्दर्शनं न भवतीत्यवभयोऽस्य
 श्लोकस्य खोगतैर्विबक्षितम् । स्पष्टज्ञानस्य भावनाप्रकल्पोत्पत्तौ कामिन्यादिषु भावनाप्रकल्पस्य तद्विषय-
 स्पष्टज्ञानजनकस्य दृष्टांततया प्रतिपादनात् । न च श्रुतानुमानभाषना ज्ञानमतस्वविषय तत्त्वज्ञानस्य
 प्राप्यत्वात् । श्रुत हि परार्थानुमान त्रिरूपरुद्धिगप्रकाशकं वचनं विंता च श्रुतार्थानुमाने साध्यादिनाभावि
 त्रिरूपरुद्धिगज्ञान तस्य विषयो ह्यथा प्राप्यत्वात्तद्वचनं तत्रावलम्बमानस्य साध्यसामान्यस्य साध्यवत्त्वा-
 वस्तुत्वावत्त्वविषयत्वेऽपि प्राप्यत्वात्तद्वचनं तत्त्वविषयस्य व्यवस्थाप्यते वस्तुविषय प्रामाण्य-
 ह्येवोऽपि प्रत्यक्षानुमानयारिषि वचनान् । यथैव हि प्रत्यक्षादर्थं परिच्छिद्य भवतमानोऽर्थाक्रियायां न
 विसंवाद्यत इत्यर्थक्रियाकारि स्वस्वक्षणवस्तुविषयं प्रत्यक्षं प्रतीयते तथा परार्थानुमानात्कार्यं तुमाना
 चार्थं परिच्छिद्य भवतमानोऽर्थक्रियायां न विसंवाद्यत इत्यर्थक्रियाकारि चतुरार्यसत्त्ववस्तुविषयमनुमान
 मारुचीयत इत्युभयोः प्राप्यवस्तुविषयं प्रमाणं सिद्धं प्राप्यत्वेवानुमानस्यायांसमवे संभवाभाव
 साधनात् । तदुक्तं । “ भवत्यासमवेऽन्मात्स्यत्वात्तदपि प्रमाणता । प्रतिषेद्धस्यभावरय तदेतत्त्वे
 सम इव ” इति ॥ तदेव श्रुतानुमानभाषनाज्ञानात्प्रकल्पपर्यंतप्राप्ताश्चतुरार्यसत्त्वज्ञानस्य स्पष्टतम-
 स्योत्पत्तेरविरोधात् । सुगतस्य विश्वतत्त्वज्ञता मसिद्धेव परमवैतृप्यवत् । संपूर्णं गतं सुगत इति नि
 बंधनात् सुकलशावत् । सुशब्दस्य संपूर्णं वाचित्वात् संपूर्णं हि साक्षाच्चतुरार्यसत्त्वज्ञानं संप्राप्तं सुगत
 इत्येते । तथा क्षोभनं गतं सुगत इति सुशब्दस्य क्षोभनार्थत्वात् सुकल्पकन्यावत् निरुच्यते । क्षोभने
 ह्यविद्यातृष्णादुःखो ज्ञानसंतानस्यसाक्षात्प्रामाण्यमविद्यातृष्णाभ्यां व्यावृत्तत्वात्संप्राप्तं सुगत इति
 निराश्रयचिच्छतानस्य सुगतत्ववर्णनात् । तथा सुप्तं गतं सुगत इति पुनरनादृश्यागत इत्युच्यते ।
 सुशब्दस्य पुनरनादृश्यागतं सुनदृश्रवत् । पुनरविद्यातृष्णाकांतचिच्छतानादृश्रवत्भावात् निराश्रय
 चिच्छतानस्यसाक्षात्त्वात् “ तिष्ठत्येव पराधीना येयां नु महीति कृतेति ” वचनान् ॥ कृपा हि त्रिविधा
 सत्त्वात्तद्वचना पुत्रकलत्रादिषु । भर्मात्तद्वचना संधादिषु । निराश्रवना सपुत्रसंवेष्टमङ्कोदरणादिषु ।
 तत्र महीति निराश्रवना कृपा सुगतानां सत्त्वभर्मानपेक्षत्वादिति ते तिष्ठत्येव न कदाचित्तिर्भाति धर्मवेदानया
 अगदुपकारनिरतत्वात्तद्वचनं तस्मात् ‘ सुतो भवेय अगत हिताये ’ इति भावनाया बुद्ध्या संवेष्टकस्य धर्म-
 विज्ञेयस्योत्पत्तेर्येमेदशाभिविरोधाभावाद्भवत्तद्वचनं तरेणापि विधूतकल्पमात्रात्तस्य बुद्धस्य मोक्षमार्गोपदे शिष्या
 वाचो धर्मविशेषादेव प्रभृतेः स एव निषाणमार्गस्य प्रतिपादकः समवतिष्ठते विश्वतत्त्वज्ञत्वात् कास्त्वेता
 वितृष्णत्वाच्चेति । केचिदाचक्षते सौत्रांतिकमत्तासुसारिण खोगतास्तेषां तस्वव्यवस्थायेन न सभावयाम ।
 किं पुनर्विश्वतस्वज्ञं सुगतं स च निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादक इत्यसमाभ्यमान प्रमाणविरुद्धं प्रतिषेधेन
 हि । तथाहि प्रतिषेधविनश्रय बहिरर्था परमाणव प्रत्यक्षतो भानुभूता जानुभूयते स्थिरस्थूलसाधारण-
 कारस्य प्रत्यक्षमुदा घटावर्यस्य प्रतिभासनात् यदि पुनरस्यासमाऽसंस्पष्टरूपां परमाणव प्रत्यक्षमुदा
 प्रतिभासतं प्रत्यक्षमुदाभाविनां तु कल्पना सञ्चरितं स्थिरस्थूलमाधारणाकारमात्मन्वाविद्यमानमारोपयतीति
 सांभूतात्तद्वचना पच विज्ञानकाया इति निगद्यते । तथा निरक्षानां क्षणिकपरमाणुत्वं का नामाऽप्या-
 सन्नतेति विचार्य । व्यवह नामाश्च इति चैत्रं ताई सजातीयस्य विजातीयस्य च व्यवहायकस्याभावात्तयां
 व्यवधानाभावात् संसर्ग एवोक्त स्यात् स च सर्वात्मना न सभवत्येवैकपरमाणुमात्रप्रथमप्रसंगान् ।

१ अयं, वेदना, तद्वचनं, तदा संस्कार इति च. इत्युक्तं सुकलशं सुकलशम्, कृपा च इति च. इत्युक्तं इत्युक्तं । इति चतुरार्यसत्त्वज्ञानम् ।

नाप्येकदेशेन दिग्भागभेदेन पद्भिः परमाणुभिरेकस्य परमाणोः संसृष्टमानस्य पदंशतापत्तेः ततएवा संसृष्टाः परमाणवः प्रत्यक्षेणालंब्यन्ते इति चेन्न कथमत्यासन्नास्ते विरोधाद्विष्टदेशव्यवधानाभावाद्-
त्यासन्नास्त इति चेन्न । समीपदेशव्यवधानोपगमप्रसंगात् । तथा च समीपदेशव्यवधायकं वस्तु व्यवधी-
यमानपरमाणुभ्यां संसृष्टं व्यवहितं वा स्यात् गत्यंतराभावात् । न तावत्संसृष्टं तत्संसर्गस्य सर्वात्मने
कदेशेन वा विरोधात् । नापि व्यवहितं व्यवधायकांतरपरिक्लपनानुपगमात् व्यवधायकांतरमपि
व्यवधीयमानाभ्यां संसृष्टं व्यवहितं चेति पुनः पर्यनुयोगेऽनवस्थानादिति कालासन्नाऽसंसृष्टरूपाः
परमाणवो वहिः संभवेयुः । ये प्रत्यक्षविषयाः स्युस्तेषां प्रत्यक्षविषयत्वे न कार्यलिङ्गं स्वभावलिङ्गं वा
परमाण्वात्मकं प्रत्यक्षतः सिध्येत परमाण्वात्मकमाध्यवत् क्वचित्तदसिद्धौ च न कार्यकारणयोर्व्याप्य-
व्यापकयोर्वा तद्भावः सिध्येत प्रत्यक्षानुपलंभव्यतिरेकेण तत्माघनाभंभवात् तदसिद्धौ च न स्वार्थानुमान-
मुदियात् । तस्य लिङ्गदर्शनसंबन्धस्मरणाभ्यामेवादयप्रसिद्धेः । तदभावे तदनुपपत्तेः । स्वार्थानुमानानुपपत्तौ
च न परार्थानुमानरूपं श्रुतमिति क्व श्रुतमर्थी चिंतामर्थी च भावना स्यात् यत्तत्प्रकर्षपर्यंतं यांगिप्रत्यक्ष
मुररीक्रियते ततो न विश्वतत्त्वज्ञता सुगतस्य तत्त्वतोऽस्ति येन संपूर्णं गतः सुगतः शोभने गतः सुगतः
सुष्ठु गत इति सुशब्दस्य संपूर्णाद्यर्थत्रयमुदाहृत्य सुगतशब्दस्य निर्वचनत्रयमुपवर्ष्यते । सकलाविद्यातृष्णा
प्रहाणाश्च सर्वार्थज्ञानवैतृष्णयसिद्धेः सुगतस्य जगद्धितपिणः प्रमाणभूतस्य सर्वदावास्थितस्य विधूत
कल्पनाजालस्यापि धर्मविशेषाद्विनेयजनसंमततत्त्वोपदेशप्रणयने संभाव्यते सौत्रांतिकमते विचार्य
माणस्य परमार्थतोऽर्थस्य व्यवस्थापनायांगादिति सूक्तं सुगतोऽपि निर्वाणमार्गस्य न प्रतिपादक
स्तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञतापायात्कपिलादिवदिति । येऽपि ज्ञानपरमाणव एव प्रतिक्षणविशारदवः परमार्थ
संतो न वहिरर्थपरमाणवः प्रमाणाभावादव्यव्यादिवदिति योगाचारमतानुसारिणः प्रतिपद्यते तेषा-
मपि न संवित्परमाणवः स्वसंबन्धनप्रत्यक्षतः प्रसिद्धास्तत्र तेषामनवभासनादंतरात्मन एव सुख
दुःखाद्यनेकविवर्तव्यापिनः प्रतिभासनात् तथा परप्रतिभासाऽनाद्यविद्यावासनाबलात्समुपजायमानो
भ्रांतएवेति चेन्न । बाधकप्रमाणाभावात् । नन्वेकः पुरुषः क्रमभुवः सुखादिपर्यायान् सहभुवश्च गुणान्
किमेकेन स्वभावेन व्याप्रात्यनेकेन वा । न तावदेकेन तेषामेकरूपतापत्तेः । नाप्यनेकेन तस्याप्यनेक-
स्वभावत्वात् भेदप्रसंगादेकत्वविरोधादित्यपि न बाधकं वेद्यवेदकाकारैकज्ञानेन तस्यापसारितत्वात्
संबन्धनं ह्येकं वेद्यवेदकाकारौ स्वसंवित्स्वभावेनेकेन व्याप्राति न च तयोरैकरूपता, संविद्रूपैकरूपतै-
वेति चेन् तर्हात्मा सुखदुःखज्ञानार्दान् स्वभावेनैकनात्मत्वेन व्याप्राति तेषामात्मरूपतयैकत्वाविरोधात्
कथमेवं सुखादिभिन्नाकारः प्रतिभास इतिचद्वेद्यादिभिन्नाकारः प्रतिभासः कथमेकत्र संबन्धने स्यादिति
समः पर्यनुयागः । वेद्यादिवासनाभेदादितिचेत् सुखादिपर्यायपरिणामभेदादेकत्रात्मनि सुखादिभिन्ना-
कारः प्रतिभासः किं न भवेत् । वेद्याद्याकारप्रतिभासभेदेऽप्येकं संबन्धनमशक्यविवेचनत्वादिति वदन्न-
पि सुखाद्यनेकाकारप्रतिभासेऽप्येक एवात्मा शश्वदशक्यविवेचनात्त्वादिति वदंतं कथं प्रत्याचक्षीत
यथैव हि संबन्धनस्यैकस्य वेद्याद्याकाराः संबन्धानंतरं नेतुमशक्यत्वाद्दशक्यविवेचनाः संबन्धनमेकं तथा
त्मनः सुखाद्याकाराः शश्वदात्मांतरं नेतुमशक्यत्वाद्दशक्यविवेचनाः कथमेक एवात्मा न भवेत् । यद्यथा
प्रतिभासते तत्तथैव व्यवहर्तव्यं यथा वेद्याद्याकारात्मकैकसंबन्धनरूपतया प्रतिभासमानं संबन्धनं
तथा च सुखज्ञानाद्यनेकाकारैकात्मरूपतया प्रतिभासमानश्चात्मा तस्मात्तथा व्यवहर्तव्य इति नातः
सुखाद्यनेकाकारात्मा प्रतिभासमानो निराकर्तुं शक्यते । यदि तु वेद्यवेदकाकारयोर्भ्रांतत्वात्तद्विविक्त
मेव संबन्धनमात्रं परमार्थसदिति निगद्यते तदा तत्प्रचयरूपमेकरूपपरमाणुरूपं वा । न तावत्प्रचय
रूपं वहिरर्थपरमाणूनामिव संबन्धनपरमाणूनामपि प्रचयस्य विचार्यमाणस्यासंभवात् ॥ नाप्येक
परमाणुरूपं सकृदपि तस्य प्रतिभासाभावाद्द्वहिरर्थैकपरमाणुवत् । ततोऽपि न संवित्परमाणुरूपोऽपि
सुगतः सकलसंतानसंवित्परमाणुरूपाणि चतुरार्यसत्यानि दुःखादीनि परमार्थतः संबन्धयते वेद्य
वेदकभावप्रसंगादिति न तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञः स्यात्, येनासौ निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादकः समनुम-

न्यते ॥ स्वान्मते संवृत्त्या वेद्यवेदकभावस्य सद्भावात्सुगमो विश्वतस्त्वानां ज्ञाता मेयोमार्गस्य
 चोपवेष्टा स्तूपय तस्वतस्त्वत्समवायिनि तदप्यङ्गचेष्टितमिति निवेदयति—

“संवृत्त्या विश्वतत्त्वज्ञः श्रेयोमार्गोपदेश्यपि ।

युद्धो वन्द्यो न तु स्वप्नस्तादृगित्यज्ञचेष्टित” ॥ ७५ ॥

ननु च संवृत्त्याविशेषोऽपि सुगतस्वप्नसंवेदनयोः सुगतएव यद्यस्य भूतस्वभावत्वादिपर्ययैर
 बाध्यमानत्वादर्शकियाहेतुत्वाच्च । मनुष्यप्रसवेदेवं यद्य तस्य संवृत्त्यापि बाध्यमानत्वात् भूतार्थ
 स्वाभावादर्शकियाहेतुत्वाभावाच्चेति चेन्न भूतत्वसाधुतत्वयोर्वप्रतिपत्त्यात् । भूतं हि सत्यं सांवृतमसत्ये
 तयो कथमेकत्र सङ्घटसम्भवं । सधृति सत्यं भूतमिति चेन्न । तस्य विपर्ययैरबाध्यमानत्वायोगात्
 स्वप्नसंवेदनाद्विज्ञेयात् । ननु च सधृतिरपि ह्यवा सादिरभादिच्च । सादि स्वप्नसंवेदनादि ।
 सा बाध्यते सुगतसंबन्धनाऽनादि मा न बाध्यते सधृतिस्त्वाविशेषोऽपीति चेन्न । संसारस्याबाध्यत्वप्रस-
 ङ्गात् सद्भावनादिरवानाद्यविद्यावाधनाहेतुत्वात् प्रबाध्यते मुक्तिकारणसामर्थ्यात् । अन्यथा कस्यचित्
 संसाराभावाप्रसिद्धे । सधृत्त्या सुगतस्य वेद्यत्वे च परमार्थत्वं किं नाम यद्य स्वात् संवेदनाद्वैतमिति
 चेन्न तस्य स्वतोऽन्यतोवा प्रतिपन्नभावादित्याह—

यत्तु संवेदनाद्वैतं पुरुषाद्वैतवन्न तत् ।

सिद्धयेत्स्वतोऽन्यतोवापि प्रमाणात्स्वेष्टहानित” ॥ ८६ ॥

तद्वि संवेदनाद्वैत न तावत्सर्व सिद्धयति पुरुषाद्वैतवत् । स्वरूपस्य स्वतोऽवेदनाभावात् । अन्य-
 या कस्यापि च प्रतिपत्तिरयोगात् पुरुषाद्वैतस्यापि प्रसिद्धेरिष्टहानिप्रसगाच्च । ननु च पुरुषाद्वैत
 न स्वतोऽवर्त्तयत तस्य नित्यस्य सकलकालकलापव्यापितया सर्वगतस्य च सकलदेशप्रतीष्टत
 तथा बाऽनुभवामावादिनि चेन्न । संवेदनाद्वैतस्यापि क्षणिकस्यैकक्षणव्यापितया निरंशास्यैकपर
 माणुरूपतया सकलव्यनुभवामावाविज्ञेयात् । यदि पुनरन्यत् प्रमाणात्संवेदनाद्वैतसिद्धिं स्वान्
 तदापि स्वेष्टहानिरवश्यमभिनी साध्यसाधनयोरभ्युपगम इति सिद्धिप्रसगात् । यथा ज्ञानुमाना
 रसंवेदनाद्वैत साध्यते । यत्संवेद्यते तत्संबन्धनेन । यथा संवेदनस्वरूपं संबन्धन्ते च मीलमुखादीनि ।
 तथा पुरुषाद्वैतमपि वेदांतवादिभिः साध्यते । प्रतिभासएवेदं सर्वं प्रतिभासमानत्वात्, यद्यत्-
 तिभासमानं तत्प्रतिभासएव यथा प्रतिभासस्वरूपं प्रतिभासमानं चैव जगत्समत्प्रतिभास एव
 त्यनुमानात् । ननु च जगत् प्रतिभासमानत्वमसिद्धं साक्षात्साक्षाच्च तस्याऽप्रतिभासमानत्वे सकल
 शब्दविश्वव्याप्यत्वात्तन्निर्वाततया चकनुमसात् प्रतिभासश्च विदूषणं भविदूषणं प्रतिभासत्वं
 विद्येयात् । चिन्मात्रं च पुरुषाद्वैत तस्य च वृत्ताकारतो विच्छेदानुपलभ्यमानत्वात् । नित्यत्वं
 सर्वगतस्य निराकारत्वं च व्यक्तिसिद्धे । नदि स कश्चित्काळ उरिति यच्चिन्मात्रप्रतिभासशून्यं प्रतिभास
 विभयसंबन्धं विच्छेदात्तन्मसुगदिप्रतिभासविशेषणम् । सङ्घेकश्च प्रतिभासमानोऽन्यथा न प्रतिभासते
 प्रतिभासोत्तरेण विच्छेदात्प्रतिभासमात्रं तु सकलप्रतिभासविशेषकामेऽप्यस्तीति न काळताविच्छेदं
 नापि वेदानं कपिद्वे प्रतीभासविभयस्य वेदांतरप्रतिभासविशेषणं विच्छेदोऽपि प्रतिभासमात्रस्या
 विच्छेदादिति न वेद्यविच्छेदं प्रतिभासमात्रं नाप्यकारविच्छेदं कनविद्याकारेण प्रतिभासविशेषणं
 वाकारांतरप्रतिभासविशेषणं विच्छेदोपलभ्य प्रतिभासमात्रस्य नकारप्रतिभासविशेषणं सद्भावादा-
 कारेणाप्यविच्छेदं तन्, प्रतिभासविशेषात्वं वृत्ताकाराकारैर्विच्छेद्यमानां यदि न प्रतिभासते तथा न
 तत्रावस्थानाऽतिप्रसंगान् प्रतिभासस्ये चरतिप्रतिभासमात्रात्प्रविष्टा एव प्रतिभासम्बन्धनम् । नहि
 प्रतिभासमानं किंचित्प्रतिभासमात्रात्प्रविष्टं शोषणं यथासौक्यं प्रतिभासमानत्वं स्यात्
 तथा वृत्ताकाराकारमत्वात् परैरभ्युपगम्यमाना यदि न प्रतिभासते कथमभ्युपगमाहं स्वयमप्रति

भासमानस्यापि कस्यचिद्भ्युपगमेऽतिप्रसंगानिवृत्तेः प्रतिभासमानास्तु तेऽपि प्रतिभासमात्रांतःप्रविष्टा एवेति कथं तैः प्रतिभासमात्रस्य विच्छेदः स्वरूपेणास्वरूपेण स्वस्य विच्छेदानुपपत्तेः सन्नपि देशकालाकारैर्विच्छेदः प्रतिभासमात्रस्य प्रतिभासते न वा ? प्रतिभासते चेत्प्रतिभासस्वरूपमेव तस्य च विच्छेद इति नामकरणे न किञ्चिदनिष्टं । न प्रतिभासतेचेत्कथमस्ति न प्रतिभासते चास्तिवेतिवि-
 प्रतिषेधात् । ननु च देशकालस्वभावविप्रकृष्टाः कथंचिदप्रतिभासमाना अपि संतः साद्भिर्वाधका-
 भावादिष्यंत एवेति चेन्न । तेषामपि शब्दज्ञानेनानुमानज्ञानेन वा प्रतिभासमानत्वात् । तत्राप्यप्रति
 भासमानानां सर्वथाऽस्तित्वव्यवस्थानुपपत्तेः ॥ नन्वेवं शब्दविकल्पज्ञाने प्रतिभासमानाः परस्परविरु-
 द्धार्थप्रवादाः शशविषाणाद्यश्च नष्टानुत्पनाश्च रावणशंखचक्रवर्त्यादयः कथमपाक्रियंते तेषामनपाकरणं
 कथं पुरुषाद्वैतसिद्धिरिति चेन्न । तेषामपि प्रतिभासमात्रांतःप्रविष्टत्वसाधनात् । एतेन यदुच्यते
 कैश्चित् “अद्वैतैकांतपक्षेऽपि दृष्टोभेदो विरुध्यते । कारकाणां क्रियायाश्च नैकं स्वस्मात्प्रजायते । कर्मद्वैतं
 फलद्वैतं लोकद्वैतं च नो भवेत् । विद्याविद्याद्वयं न स्याद्व्यमोक्षद्वयं तथेति ” । तदपि प्रत्याख्यातं
 क्रियाणां कारकाणां च दृष्टस्य भेदस्य प्रतिभासमानस्य पुण्यपापकर्मद्वैतस्य तत्फलद्वैतस्य च सुखदुःख
 लक्षणस्य लोकद्वैतस्येह परलोकविकल्पस्य विद्याविद्याद्वैतस्य च सत्यंतरज्ञानभेदस्य बंधमोक्षद्वयस्य
 च पारतंत्र्यस्वभावस्य प्रतिभासमात्रांतःप्रविष्टत्वाद्विरोधकत्वासिद्धेः स्वयमप्रतिभासमानस्य च
 विरोधकत्वं दुरुपपादं स्वैष्टतत्त्वस्यापि सर्वेषामप्रतिभाममानेन विरोधकेन विरोधापत्तेर्न किञ्चित्त
 त्वमाविरुद्धं स्यात् । यदप्यभ्यधायि “ हेतोरद्वैतसिद्धिर्द्वैतं स्याद्वैतुसाध्ययोः । हेतुना चे द्विना
 सिद्धिर्द्वैतं बाह्यमात्रतो न किं ” इति । नदपि न पुरुषाद्वैतवादिनः प्रतिषेधकं (प्रतिभासमानत्वस्य हेतोः
 सर्वस्य प्रतिभासमात्रांतःप्रविष्टत्वसाधनस्य स्वयं प्रतिभासप्रतिभासमात्रांतः प्रविष्टत्वसिद्धेर्द्वैतसिद्धि
 निबंधनत्वाभावान् । हेतुना विना चोपनिषद्वाक्यमात्रात्पुरुषाद्वैतसिद्धौ न बाह्यमात्रादद्वैतसिद्धिः
 प्रसज्यते न चोपनिषद्वाक्यमपि परमपुरुषादन्यदेव तस्य प्रतिभासमानस्य परमपुरुषस्वभावत्वसिद्धेः)
 यदपि कैश्चिन्निगद्यते पुरुषाद्वैतस्यानुमानात्प्रसिद्धौ पक्षहेतुदृष्टांतानामवश्यंभावात् तैर्विनाऽनुमान-
 स्यानुदयात्कृतः पुरुषाद्वैतं सिध्येत् ? पक्षादिभेदस्य सिद्धेरिति तदपि न युक्तिमत् । पक्षादीनामपि
 प्रतिभासमानानां प्रतिभासांतःप्रतिष्ठानां प्रतिभासमात्रावाधकत्वादनुमानवत् । तेषामप्रतिभास
 मानानां तु सद्भावाप्रसिद्धेः कृतः पुरुषाद्वैतविरोधित्वं । यदप्युच्यते कैश्चित्पुरुषाद्वैतं तत्त्वं परेण प्रमा
 णेन प्रतीयमानं प्रमेयं तत्त्वं तत्परिच्छित्तिश्च प्रमितिः प्रमाता च यदि विद्यते तदा कथं पुरुषाद्वैतं
 प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितीनां तात्त्विकीनां सद्भावात्तत्त्वचतुष्टयप्रसिद्धिरिति । तदपि न विचारक्षमं ।
 प्रमाणादिचतुष्टयस्यापि प्रतिभासमानस्य प्रतिभासमात्रात्मनः परमब्रह्मणो बहिर्भावाभावान् ।
 तद्बहिर्भूतस्य द्वितीयत्वायोगान् । एतेन षोडशपदार्थप्रतीत्या प्रागभावादिप्रतीत्या च पुरुषा-
 द्वैतं बाध्यत इति वदन्निवारितः । तैरपि प्रतिभासमानैर्द्रव्यादिपदार्थैरिव प्रतिभासमात्रादबहिर्भूतैः
 पुरुषाद्वैतस्य बाधनायोगान् । स्वयमप्रतिभासमानैस्तु सद्भावव्यवस्थामप्रतिपद्यमानैस्तस्य बाधने
 शशविषाणादिभिरपि स्वैष्टपदार्थनियमस्य बाधनप्रसंगान् ॥ एतेन सांख्यादिपरिकल्पितैरपि
 प्रकृत्यादितत्त्वं पुरुषाद्वैतं न बाध्यते इति निगदितं बोद्धव्यं । न चात्र पुरुषाद्वैते यमनियमासनप्राणा-
 यामप्रत्याहारधारण ध्यानसमाधयोऽष्टौ योगांगानि योगो वा संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च योगफलं च
 विभूतिकैवल्यलक्षणं विरुध्यते प्रतिभासमात्रात्तद्बहिर्भावाभावात् प्रतिभासमानत्वेन तथा भाव
 प्रसिद्धेः । यदप्याहुः प्रतिभासमानस्यापि वस्तुनः प्रतिभासाद्वेदप्रसिद्धेः न प्रतिभासांतःप्रविष्टत्वं
 प्रतिभासां हि ज्ञानं स्वयं न प्रतिभासते स्वात्मनि क्रियाविरोधात्तरय ज्ञानांतरवेद्यत्वसिद्धेर्नापि
 तद्विषयभूतं वस्तु स्वयं प्रतिभासमानं तस्य ज्ञेयत्वात् । ज्ञानेनैव प्रतिभासत्वसिद्धेरिति स्वयं प्रतिभास
 मानत्वं साधनमसिद्धं न कस्याचित्प्रतिभासांतःप्रविष्टत्वं साधयेत् । परतः प्रतिभासमानत्वं तु विरुद्धं
 प्रतिभासबहिर्भावसाधनत्वादिति तेऽपि स्वदर्शनपक्षपातिन एव ज्ञानस्य स्वयमप्रतिभासने ज्ञानांत

राक्षसि प्रतिभासमविरोधान् प्रतिभासत इति प्रतिभामैकतया स्वातन्त्र्य प्रतीतिविरोधान् प्रतिभासत इत्येव प्रत्ययप्रसगात् ॥ अस्य परेण ज्ञानेन प्रतिभासमानत्वात् परस्य ज्ञानस्य च ज्ञानांतरप्रतिभासने प्रतिभासतइति सप्रत्ययो न स्यात् ॥ संभेदनांतरेण प्रतिभास्यत्वात् । तथा ज्ञानवस्थानाम् किञ्चित्संभेदने व्यक्तित्वे ॥ न च ज्ञान प्रतिभासत इति प्रतीतिर्भावा वाचकाभावात् । स्वात्मनि क्रिया विरोधो वाचक इति चेत्का पुन स्वात्मनि क्रिया विरुध्यते इतिरुत्पत्तिर्वा ? न तावत्प्रथमकल्पना स्वात्मनि शोभेविरोधाभावात् स्वयं प्रकाशानं हि ज्ञप्ति । तत्र सूर्यालोकादी स्वामनि प्रतीयत एव, सूर्यालोका प्रकाशते 'प्रदीप प्रकाशते' इति प्रतीते । द्वितीयकल्पना तु न वाचकारिणी, स्वामन्युत्पासिद्ध-प्राया क्रियाया परैरनभ्युपगमात् । न हि किञ्चित्स्वभावात्प्रकाशते इति प्रेक्षावताऽनुमन्यत । संभेदने स्वभावात्प्रकाशते इति तु दूरात्सारितमेव । तत्र कथं स्वात्मनि क्रियाविरोधो वाचक स्यात् ? न च सर्वा क्रिया वस्तुन स्वात्मनि विरुध्यते इति प्रतीतिरस्ति विद्यतरयास्तमवतीति चास्वयं चक्षणाया क्रियाया स्वात्मन्येव प्रतीते । तिस्रस्त्यादेर्वाचोरकमकत्वात्कर्माणि क्रियानुत्पत्त । स्वात्मन्येव कर्तारि स्थानादि क्रियेति चेत्साई भासते तद्वाचोरकमकत्वात्कर्माणि क्रियाविरोधान् कर्तव्येव प्रतिभासनाक्रियाऽस्तु ज्ञानं प्रतिभासत इति प्रतीते । सिद्धे च ज्ञानस्य स्वयं प्रतिभासमानत्वे सकलस्य वस्तुन स्वत प्रतिभासमानत्वं सिद्धमेव । सुख प्रतिभासते रूप प्रतिभासत इत्यतर्थाईवस्तुन स्वातन्त्र्य कर्तव्यमनु भवत प्रतिभासनाक्रियाधिकरणस्य प्रतिभासमानस्य निराकर्तुमशक्ते ॥ ततो नासिद्ध साधन यत् पुरुषाद्वैत न साधयेत् । नापि विद्वत् परत प्रतिभासमानत्वप्रतीते, कल्पयित्वातिभासादूर्थाभावात् साधनात् । एतेन परोक्षज्ञानवादिन संभेदनस्य स्वयं प्रतिभासमानत्वमसिद्धमाचक्षणा सकल ज्ञेयस्य ज्ञानस्य च ज्ञानात्मविभासमानत्वासाधनस्य विद्वत्त्वामभिधाना प्रतिभ्रस्ता ज्ञान प्रकाशते इति वस्तु प्रकाशत इति प्रतीत्या स्वयं प्रतिभासमानत्वस्य साधनस्य व्यवस्थापनात् । यत्स्वामि स्वयं प्रकाशत फलज्ञान चेत्याद्येद्यति तेषामात्मनि फलज्ञान वा स्वयं प्रतिभासमानत्वं सिद्धं सर्वस्य वस्तुन प्रतिभासमानत्वं साधयत्येव । तथाहि विवादाभ्यासित वस्तु स्वयं प्रतिभासते प्रतिभास मानत्वात् । यद्यत्प्रतिभासमानं तत्तत्स्वयं प्रतिभासते यथा भट्टमतानुसारिणामात्मा प्रमाकरमतानु सारिणां वा फलज्ञान । प्रतिभासमान चातर्थाईवस्तु ज्ञानज्ञेयत्वं विवादाभ्यासित तस्मात्स्वयं प्रतिभा- सते । न तावद्द्व प्रतिभासमानत्वमसिद्ध सर्वस्य वस्तुन सर्वथाऽप्यप्रतिभासमानस्य सद्भावविरो- धात् । माहादद्यात्वा प्रतिभासमानस्य तु सिद्ध प्रतिभासमानत्वं ततो भवत्येव साध्यसिद्धि । साध्याविभासाभनियमनिष्पत्तिरिति निरवयं पुरुषाद्वैतसाधने संभेदनाद्वैतवादिनोऽभीष्टज्ञानये भवत्येव नहि कार्यकारणमाहादकवाच्यवाचकसाध्यसाधकवाच्यवाचकविभ्रसत्प्रतीतिवैशेष्यमाध- निराकरणत्वं संभेदनाद्वैतं व्यवस्थापयितुं शक्यं कार्यकारणभावादीनां प्रतिभासमानत्वात् । प्रतिभासमात्रात् प्रविष्टानां निराकर्तुमशक्ते स्वयं प्रतिभासमानानां तु धनवाभावात्सप्तुत्यापि व्यवहारविरोधान् सकलविकल्पवागोचरविक्रान्ततापत्ते । संभेदनमात्रं चक्षणायायि यदि किञ्चित्कार्यं न कुर्यात्तदा वस्तुव न स्यात् । वस्तुनोऽप्यक्रियाकारित्वे चक्षणात्वात् । कराति चेत्कार्य कारणभाव सिध्येत् । तस्य इत्युमत्वे च एवकार्यकारणभाव कारणरहितत्वे तु नित्यतापत्ति । संभेदनस्य सर्वोऽकारणकतो नित्यत्वप्रसिद्धेरिति प्रतिभासमानात्मन पुरुषतत्त्वस्यैव सिद्धि स्यात् ॥ किञ्च क्षणिकसंभेदनमात्रस्य शास्त्रमाहादकैर्पुत्र्ये यदि केनचित्प्रमाणेन गृह्यते । तदा माहादकभाव कथं निराकियेत । न गृह्यते चेत्कतो माहादकैर्पुत्र्ये सिद्धि ? स्वल्पसंभेदनादेवेति चेत्साई संभे- दनाद्वैतस्य स्वल्पसंभेदन माहक माहादकैर्पुत्र्ये तु माहादकमिति च एव माहादकभाव ॥ स्या- न्मतं " नान्योऽनुभाष्यांशुप्याऽस्ति तस्यानाशुभवोऽपरं माहादकैर्पुत्र्यांस्त्वयं सैव प्रकाशत " इति वचनात् बुद्धे किञ्चिद्माहादकमिति नापि बुद्धे कल्पयित्वात्मा स्वल्पेऽपि माहादकमात्राभावात् 'स्वरूपस्य वरजोगति' इत्येतस्यापि संश्लेष्याभिधानात् परमार्थवस्तु बुद्धि स्वयं प्रकाशते प्रकाशी

त्येवोच्यते न पुनः स्वरूपं गृह्णाति ग्राह्यग्राहकवैधुर्यं च स्वरूपादव्यतिरिक्तं गृह्णाति जानानीत्य-
भिधीयते । निरंशमंवेदनाद्वैते तथाभिवानविरोधादिति । तत्रपि न पुरुपाद्रतवादिनः प्रतिकूलं
स्वयं प्रकाशमानस्य संवेदनस्यैव परमपुरुषत्वात् ॥ नहि तत्संवेदनं पूर्वापरकालव्यवच्छिन्नं संता-
नांतरवहिरर्थव्यावृत्तं च प्रतिभामते यतः पूर्वापरक्षणमंतानांतरवाहिरर्थानामभावः सिध्येत् तेषां
संवेदनेनाग्रहणादभाव इतिचेत् स्वसंवेदनस्यापि संवेदनांतरणाग्रहणादभावोऽस्तु तस्य स्वयं प्रकाश-
नाभाव इतिचेत् पूर्वोत्तरस्वसंविक्षणानां संतानांतरसंवेदनानांच वाहिरर्थानामिव स्वयं प्रकाश-
मानानां कथमभावः साध्यते कथंतेषां स्वयं प्रकाशमानत्वं ज्ञायत इतिचेत् स्वयमप्रकाशमानत्वं तेषां
कथं साध्यत इति समानः पर्यनुयोगः ॥ स्वसंवेदनस्वरूपस्य प्रकाशमानत्वमेव तेषामप्रकाशमानत्व-
मितिचेत्तार्हि तेषां प्रकाशमानत्वमेव स्वसंवेदनस्यैवाप्रकाशमानत्वं किं न स्यात् ? स्वसंवेदनस्य स्वय-
मप्रकाशमानत्वे परैः प्रकाशमानत्वाभावः साध्ययितुमशक्यः प्रतिषेधस्य विधेर्विषयत्वात् सर्वत्र सर्वथा
सर्वथाऽप्यसतः प्रतिषेधविरोधात् इतिचेत्तार्हि स्वसंवेदनात्परं तेषां प्रकाशमानत्वाभावे कथं तत्प्रति-
षेधः साध्यत इति समानश्चर्चः । विकल्पप्रतिभाषिणां तेषां स्वसंवेदनावभासित्वं प्रतिषिध्यत इतिचेन्न
विकल्पावभासित्वादेव स्वयं प्रकाशमानत्वासिद्धेः । तथाहि यद्यद्विकल्पप्रतिभासि तत्तत्स्वयं प्रकाशते
यथा विकल्पस्वरूपं तथा च स्वसंवेदनपूर्वोत्तरक्षणाः संतानांतरसंवेदनानि वाहिरर्थानिश्चेति स्वयं प्रकाश-
मानत्वसिद्धिः शशविषाणादिभिर्विनष्टानुत्पन्नैश्च भावैर्विकल्पावभासिभिर्व्याभिचार इति चेन्न तेषामपि
प्रतिभासमात्रांतर्भूतानां स्वयं प्रकाशमानत्वसिद्धेः अन्यथा विकल्पावभासित्वायोगात् । सोऽयं
सौगतः सकलदशकालविकृष्टानुत्पन्नान् विकल्पबुद्धौ प्रतिभासमानान् स्वयमभ्युपगमयन् स्वयं-
प्रकाशमानत्वं नाभ्युपैतीति किमपि महाद्भुतं ? तथाभ्युपगमे च सर्वस्य प्रतिभासमात्रांतः प्रविष्टत्व-
सिद्धेः पुरुषाद्वैतसिद्धिरेव स्यात् न पुनस्तद्वाहिभूतसंवेदनाद्वैतसिद्धिः । माभून्नरंशसंवेदनाद्वैतं चित्राद्वैतं
चित्राद्वैतस्य व्यवस्थापनात् । कालत्रयत्रिलोकवर्ति पदार्थाकारासंविच्चित्राप्येका शश्वदशक्यविवेच-
नत्वात् सर्वस्य वादिनस्तत एवकचिदेकत्वव्यवस्थापनात् अन्यथा कस्यचिदेकत्वेनाभिमतस्याप्येकत्वा-
सिद्धिरितिचेन्न एवमपि परमब्रह्मण एव प्रसिद्धः सकलदेशकालाकारव्यापिनः संविन्मात्रस्यैव परम-
ब्रह्मत्ववचनत् । नचकक्षणस्थायिनी चित्रासंवित् चित्राद्वैतमिति साध्ययितुं शक्यते तस्याः कार्यकार-
णभूताचित्रसंवित्रांतरैर्यत्वाच्चित्राद्वैतप्रसंगात्- तत्कार्यकारणचित्रसंविदां ऽनभ्युपगमे सदहेतुकत्वा
न्नित्यत्वसिद्धेः कथं न चित्राद्वैतमेव ब्रह्माद्वैतमिति न संवेदनाद्वैतवच्चित्राद्वैतमपि सौगतस्य व्यवतिष्ठते
सर्वथा शून्यं तु तत्त्वमसंवेद्यमानं न व्यवतिष्ठते ॥ संवेद्यमानं तु सर्वत्र सर्वथा सर्वदा परमब्रह्मणो
नातिरिच्यते तत्राक्षेपसमाधानानां परमब्रह्मसाधनानुकूलत्वात् । ततो न सुगतस्तत्त्वतः संवृत्त्या वा
विश्वतत्त्वज्ञः संभवतीति न निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादकः स्यात् ॥

परमपुरुष एव विश्वतत्त्वज्ञः श्रेयोमार्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठतां तस्योक्तन्यायेन साधनात् इत्य-
परः सोऽपि न विचारसहः । पुरुषोत्तमस्यापि यथा प्रतिपादनं विचार्यमाणस्यायोगात् । प्रतिभास-
मात्रं चिद्रूपं परमब्रह्माक्तं तच्च यथा परमार्थिकं देशकालाकाराणां भेदेऽपि व्यभिचाराभावात् तत्प्र-
तिभासाविशेषाणामेव व्यभिचारादव्यभिचारित्वलक्षणत्वात्तस्येति तच्च विचार्यते । यदेतत्प्रतिभासमात्रं
तन् सकलप्रतिभासविशेषरहितं तत्सहितं वा स्यात् ? प्रथमपश्चे तदसिद्धमेव सकलप्रतिभासाविशेष-
रहितस्य प्रतिभासमात्रस्यानुभवाभावान् । केनचित्प्रतिभासविशेषेण सहितस्यैव तस्य प्रतिभासना-
त्कचित्प्रतिभासविशेषस्याभावेऽपि पुनरन्यत्र भावात्कदाचिदभावेऽपि भ्रान्त्यादा सद्भावात्केनाचिदाकार
विशेषेण तदसंभवेऽपि चाकारांतरं संभवादेशकालाकारविशेषापेक्षत्वात् तत्प्रतिभासविशेषाणां तथा
व्यभिचाराभावादव्यभिचारित्वासिद्धेः तत्त्वलक्षणानतिक्रमात् तत्त्ववाहिर्भावो युक्तः । तथाहि यद्य-
थैवाव्यभिचारि तत्तथैव तत्त्वं यथा प्रतिभासमात्रं प्रतिभासमात्रतथैव व्यभिचारि तथैव तत्त्वं ।
अनियतदेशकालाकारतथैवाव्यभिचारी च प्रतिभासविशेष इति प्रतिभासमात्रवत्प्रतिभासविशेष-

स्यापि वस्तुत्वसिद्धे । नहि यो यदेकतया प्रतिभासविशेषः स तदेकता व्यभिचरति । भव्यया
 भ्रातृत्वप्रसगात् । झालादेशतया चंद्रप्रतिभासवत् ॥ नापि यो यत्कालतया प्रतिभासविशेषः स
 तत्कालता व्यभिचरति । तज्यभिचारिणाऽऽसन्नत्वव्यवस्थानाभिधि मय्यदिमतया सप्रतिभासविशेष-
 वत् । नापि यो यदाकारतया प्रतिभासविशेषः स तदाकारता विषयवति ताद्विषयवादिनो मिथ्याज्ञानत्व-
 सिद्धे । कामलाद्युपवृत्तबहुपुं दृष्टे घाले पीताकारतःप्रतिभासविशेषवत् ॥ न च वितथैर्देसकाला-
 कारव्यभिचारिभिः प्रतिभासविशेषे सदृशा एव देशकालाकाराव्यभिचारिण प्रतिभासविशेषा-
 प्रतिषेधयितुं युज्यते यत् इह वेदादवादिनां वचन शोभत “भावावैते च यथास्ति वर्तमानेऽपि सत्तथा ।
 वितथैः सदृशा संतोऽवितथा एव छक्षिता ” इति ठेयामवितथानामादावैते चासत्तेऽपि वर्तमाने
 सत्त्वमसिद्धेर्भावकप्रमाणभावात् ॥ नहि यथा सप्रतिभासप्रतिभासविशेषेषु तरकालेऽपि बाधकं
 प्रमाणमुदेति तथा आप्रदेशायामभ्रातृप्रतिभासविशेषेषु तत्र सावकप्रमाणस्यैव सद्भावात् । सन्ध-
 क्तमया तदा दृष्टोऽर्थाऽर्थक्रियाकारिणात् तस्य मिथ्यात्वेऽर्थकवाकारित्वविरोधात् इन्द्रजालादिपरि-
 दृष्टार्थवदिति न च भ्रतितरव्यवस्थार्था चांशकालयोऽपि विप्रातिपद्यते तथा चोक्तमकलंकदेवै “इन्द्र-
 जालादिषु भ्रातृमीरयति न चापर । अपि चांशकालोपाकालाच्छोकाविकोचनाना ” इति ॥ किंच
 तत्प्रतिभासमात्र सामान्यरूपं द्रव्यरूप वा ? प्रथमपक्षे सत्तामात्रमेव स्यात् तस्यैव परसामान्यरूप
 तथा प्रतिष्ठामात् तस्य स्य प्रतिभासमानत्वे प्रतिभासमात्रमेव तद्व्यवस्थितेरिति चेन्न
 सत्सद्विद्वन्व्यवज्ञानविषयत्वात् सत्तासामान्यस्य व्यवस्थितं स्य प्रतिभासमानत्वासिद्धे । सत्ता
 प्रतिभासत इति तु विषये विषयिधर्मस्योपचारात् प्रतिभासमार्तं हि विषयिणो ज्ञानस्य धर्मं स विषये
 सत्तासामान्येऽप्यारोप्यते तद्व्यारोपनिमित्तं तु प्रतिभासमार्तं क्रियाधिकरणत्वं । यथैव हि सदि-
 स्प्रतिभासते इति कर्तृत्वा प्रतिभासनक्रिया तथा तद्विषयस्याप्युपचर्यते सकर्मकस्य घातो कर्तृकर्मस्य
 क्रियार्थत्वात् यद्येव पचतीति पचनक्रिया पाचकत्वा पाच्यमानत्वा च प्रतीयते तद्वदकर्मकस्य चतो
 कर्तृत्वक्रियामात्रार्थत्वात् परमाद्यत् कर्मस्यक्रियाऽसमवात्कर्तृत्वा क्रिया कर्मप्युपचर्यते ॥ ननु च
 सति सुख्य स्य प्रतिभासमाने कस्याचित् प्रमाणत सिद्धे परत्र तद्विषये तदुपचारकल्पना युक्ता यथा-
 ऽप्रा दाहपाकाद्यर्थक्रियाकारिणि तद्वर्तमानान्माणकत्वे तदुपचारकल्पनाऽप्रिर्माणवक इति । न च
 किंचित्संबन्धं स्वयं प्रतिभासन सिद्धं संबन्धोत्तरसंबन्धत्वात् । संबन्धस्य कश्चिद्व्यवस्थानामावात् ।
 सुदूरमपि भ्रजा कस्याचित्संबन्धस्य स्वयं प्रतिभासमानत्वानभ्युपगमात् कथं तद्वर्तमानोपचारकल्पिये
 ष्टेतेति कश्चित् । सोऽपि ज्ञानोत्तरवेद्यज्ञानवादिनमुपाह्वयतां परोक्षज्ञानवादिन वा ॥ ननु च परोक्ष
 ज्ञानवादी भट्टस्तावन्नोपलब्धाई स्वयंप्रतिभासमानत्वात्मनोनाभ्युपगमात् तद्वर्तमानं प्रतिभासमानस्य
 विषयेपुपचारपटनात् ॥ षट् प्रतिभासत्वे, अदाद्य प्रतिभासत इति षटपदादिप्रतिभासमान्यथासुप
 पद्या च करणभूतस्य परोक्षस्यापि ज्ञानस्य प्रतिषेधविरोधात् रूपप्रतिभासनाद्यस्तु प्रतिषेधवत् ॥
 तथा करणज्ञानमात्रमानं चाप्रत्यक्षं तद्वत् प्रामाकरोऽपि नोपाकलंभमर्हति फलज्ञानस्य स्वयं प्रतिभासमानस्य
 तं प्रतिज्ञानं त् तद्वर्तमानं विषयेपुपचारस्य सिद्धे । फलज्ञानं च कर्तृकरणाभ्यां विना नोपपद्यत इति ।
 तदेव कर्तार करणज्ञानं च प्रत्यक्षमपि व्यवस्थापयति यथा रूपे प्रतिभासनक्रिया फलरूपा चतुर्धर्म
 चतुष्टय प्रत्यापयतीति केचित्मन्यन्ते तेषामपि भट्टमतानुसारिणामात्मन स्वरूपपरिच्छेदेऽर्थपरिच्छेद-
 स्मापि सिद्ध । स्वार्थपरिच्छेदकपुरुषप्रसिद्धौ ततोऽन्यस्य परोक्षज्ञानस्य कल्पना न किंचिदर्थं पुज्याति ।
 ममाकरमतामुसारिणां फलज्ञानस्य स्वार्थपरिच्छेदिरूपस्य प्रसिद्धौ करणज्ञानकल्पनावत् । कर्तुं करणमंत-
 रेण क्रियायां व्यापारानुपपत्तेः परोक्षज्ञानस्य करणस्य कल्पनानाभावेकेति चेन्न मनसामुत्तरादेर्भातर्ह-
 परिच्छेदौ करणस्य सद्भावात् ततो वदिर्भूतस्य करणोत्तरस्य कल्पनायामनवस्थाप्रसगात् एतत्स्वार्थ
 परिच्छेदकस्य पुसं फलज्ञानस्य वा स्वार्थपरिच्छेदित्वसमावस्य प्रसिद्धौ स्माद्द्विर्दृष्टमस्यैव प्रसिद्धे ।
 स्वयं प्रतिभासमानत्वात्मनो ज्ञानस्य वा धर्मं कश्चित्द्विषये कथयितुपचर्यते इति सत्तासामान्यं प्रति

भासते प्रतिभासविषयो भवतीत्युच्यते न चैवं प्रतिभासमात्रे तस्थानुप्रवेशः सिध्येत् परमार्थतः संवेदनस्यैव स्वयं प्रतिभासमानत्वात् ॥ स्यान्मतं न सत्तासामान्यं प्रतिभासमात्रं तस्य द्रव्यादिमात्रव्यापकत्वात् सामान्यादिषु प्रागभावादिषु चाभावात् किं तर्हि सकलभावाभावव्यापकं प्रतिभाससामान्यं प्रतिभासमात्रमभिधीयते इति । तदपि न सम्यक् प्रतिभाससामान्यस्य प्रतिभासविशेषान्तरीयकत्वात्प्रतिभासाद्वैतविरोधात् संतोऽपि प्रतिभासविशेषाः सत्यतां न प्रतिपद्यंतं संवादकत्वाभावात्स्वप्नादिप्रतिभासविशेषवदिति चेन्न प्रतिभाससामान्यस्याप्यसत्यत्वप्रसंगात् शक्यं हि वक्तुं प्रतिभाससामान्यमसत्यं त्रिसंवादकत्वात् स्वप्नादिप्रतिभाससामान्यवदिति ॥ न हि स्वप्नादिप्रतिभासविशेषाएव त्रिसंवादिनो न पुनः प्रतिभाससामान्यं तद्व्यापकमिति वक्तुं युक्तं शशविषाणगगनकुसुमकूर्मरोमादीनामसत्त्वंऽपि तद्व्यापकसामान्यस्य सत्त्वप्रसंगात् । कथमसतां व्यापकं किञ्चित्सत्स्यादिति चेत्यथमसत्यानां प्रतिभासविशेषाणां व्यापकं प्रतिभाससामान्यं सत्यमिति समो वितर्कः । तस्य सर्वत्र सर्वदा सर्वथा वा विच्छेदान् सत्यं तादिति चेन्न एवं देशकालाकारविशिष्टस्यैव तस्य सत्यत्वसिद्धेः । सर्वदेशविशेषरहितस्य सर्वकालविशेषरहितस्य च सर्वाकारविशेषरहितस्यैव सर्वत्र सर्वथा सर्वदेति विशेषयितुमशक्तेः । तथा च प्रतिभाससामान्यं सकलदेशकालाकारविशेषविशिष्टमभ्युपगच्छन्नेव वेदान्तवादी स्वयमेकद्रव्यमनंतपर्यायं पारमार्थिकमिति प्रतिपत्तुमर्हति प्रमाणवलायातत्वात् तदेवास्तु परमपुरुषस्यैव बोधमयप्रकाशविशदस्य मोहान्धकारापहस्यांतर्यामिनः सुनिर्णीतत्वात् तत्र संशयानां प्रतिघातात्सकललोकोद्योतनसमर्थस्य तेजोनिधेरंशुमालिनोऽपि तस्मिन् सत्येव प्रतिभासनात्, असति चाप्रतिभासनादिति कश्चित् तदुक्तं “ यो लोकान् ज्वलयत्यनल्पमाहिमा सोऽप्येव तेजोनिधिर्धस्मिन्सत्यवभाति नासति पुनर्देवोऽंशुमाली स्वयं । तस्मिन्बोधमयप्रकाशविशदे मोहांधकारापहे योऽंतर्यामिनि पुरुषे प्रतिहताः संशरते ते हताः ” इति । तदपि न पुरुषाद्वैतव्यवस्थापनपरमाभासते तस्यांऽंतर्यामिनः पुरुषस्य बोधमयप्रकाशविशदस्यैव बोध्यमयप्रकाशस्य संभवानुपपत्तेः । यदि पुनः सर्वं बोध्यं बोधमयमेव प्रकाशमानत्वाद्बोधस्वात्मवदिति मन्यते तदा बोधस्यापि बोध्यमयत्वापात्तिरिति पुरुषाद्वैताभिच्छतो बोध्याद्वैतसिद्धिः । बोधाभावे कथं बोध्यसिद्धिरिति चेद्बोधाभावेऽपि बोधसिद्धिः कथं ? बोध्यनांतरीयकत्वाद्बोधस्य । स्वप्नेद्रजालादिषु बोध्याभावेऽपि बोधसिद्धेर्न बोध्यनांतरीयकोबोध इति चेन्न तत्रापि बोध्यसामान्यसद्भावे एव बोधोपपत्तेः । न हि संशयस्वप्नादिबोधोऽपि बोध्यसामान्यं व्यभिचरति बोध्यविशेषस्त्वेव तस्य व्यभिचाराद्भ्रान्तत्वसिद्धेः ॥ न च सर्वस्य बोध्यस्य स्वयंप्रकाशमात्रं सिद्धं स्वयं प्रकाशमानबोधविषयतया तस्य तथोपचारात्स्वयं प्रकाशमानांशुमालिप्रभाभारविषयभूतानां लोकानां प्रकाशमानोपचारवत् ततो यथा लोकानां प्रकाशानामभावे न तानंशुमाली ज्वलयितुमलं तथा बोध्यानां नीलसुखादीनामभावे न बोधमयप्रकाशविशदोऽंतर्यामी तान् प्रकाशयितुमीश इति प्रतिपत्तव्यं । तथाचांतः प्रकाशमानानंतपर्यायैकपुरुषद्रव्यवत्, वहिःप्रकाशानंतपर्यायैकाचेतनद्रव्यमपि प्रतिज्ञातव्यमिति चेतनाचेतनद्रव्यद्वैतासिद्धिः । न पुरुषाद्वैतसिद्धिः संवेदनाद्वैतसिद्धिवत् । चेतनद्रव्यस्य च सामान्यादेशादेकत्वेऽपि विशेषादेशानेकत्वं संसारिसुक्तविकल्पात् । सर्वथैकत्वे सकृत्तद्विरोधात् । अचेतनद्रव्यस्य सर्वथैकत्वे मूर्तामूर्तद्रव्यविरोधवत् । मूर्तिमदचेतनद्रव्यं हि पुद्गलद्रव्यमनेकभेदं परमाणुस्कंधाविकल्पात् पृथिव्यादिविकल्पाच्च धर्माधर्माकाशकालविकल्पममूर्तिमद्द्रव्यं चतुर्था चतुर्विधकार्यविशेषानुमेयमिति द्रव्यस्य पहविधस्य प्रमाणवलात्तत्त्वार्थालंकारैः समर्थेनात् । तत्पर्यायाणां चातीतानागतवर्तमानानंतार्थव्यंजनविकल्पानां सामान्यतः सुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाणात्परमागमात्प्रसिद्धेः । साक्षात्केवलज्ञानविषयत्वाच्च न द्रव्यैकांतसिद्धिः पर्यायैकांतसिद्धिर्वा । नचैतेषां सर्वद्रव्यपर्यायाणां केवलज्ञाने प्रतिभासमानानामपि प्रतिभासमात्रांतः प्रवेशः सिध्येत् विषयविषयिभेदाभावे सर्वाभावप्रसंगात् निर्विषयस्य प्रतिभासस्यासंभवान्निःप्रतिभासस्य विषयस्य वाऽऽव्यवस्थानात् । ततश्चाद्वैतैकांते कारकाणां कर्मादीनां क्रियाणां परिस्पंदलक्षणानां धात्वर्थलक्षणानां च दृष्टो भेदो विरुध्यत एव तस्य प्रतिभासमानस्यापि

प्रतिभासमात्रात् प्रवेशामावात् । स्य प्रतिभासमानज्ञानविषयतया प्रतिभासमानतोपचारात् स्वय-
प्रतिभास्यमानत्वेन व्यवस्थानात् । न च प्रतिभासमात्रमेव तद्देव प्रतिभास जनयति तस्य तद्वत्
प्रविष्टस्य जन्मत्वविरोधात् । प्रतिभासमात्रस्य च जनकत्वाद्योगात् । नैक स्वस्मात्प्रजायत इत्यपि
सूक्त । तथा कर्मद्वैतस्य फलद्वैतस्य शोकद्वैतस्य च विद्याविद्याद्वयवद्रूपमोक्षद्वयवच प्रतिभासमान-
प्रमाणविषयतया व्यवस्थिते प्रतिभासमानस्यापि प्रमेयतया व्यवस्थिते प्रतिभासमात्रात् प्रवेशानु-
पपत्तेरभावापादनं यदांतवाचिनामनिष्ट । सूक्तमेव समंतमद्रक्षाभिधिं तथा, हेतोरद्वैतसिद्धिं यदि
प्रतिभासमात्रप्रवृत्तिरेकेण प्रतिभासमानावपि यदीष्यते तथा हेतुसाध्ययोर्द्वैतं स्यादित्यपि सूक्तमेव
पक्षहेतुदृष्टांतानां कृतद्वैतप्रतिभासमानानामपि प्रतिभासमात्राणुप्रवेशासम्भवात् । एतेन हेतुना विनो-
पनिपद्राक्यविद्येपास्तुतपाद्वैतसिद्धौ बाह्यात्रात्कर्मकांडप्रतिपादकवाक्याद्वैतसिद्धिरपि किं न भवेत् ।
उस्योपनिषद्वाक्यस्य परमब्रह्मणोऽव-प्रवेशासिद्धे । एतेन यैद्येपिकादिभिः प्रतिज्ञातपदाभिर्भद्रप्रतीत्या
पुरुषाद्वैतं वाच्यत एव तद्देवस्य प्रत्ययविद्येपात्प्रतिभासमानस्यापि प्रतिभासमात्रात्मकत्वासिद्धे । कृत
परमपुरुष एव विश्वतत्त्वानां ज्ञाता मोक्षमार्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठते । तदेवमीश्वरकविलुप्तगतब्रह्मणो
विश्वतत्त्वज्ञतापायाभिर्वाच्यमार्गप्रणयनानुपपत्तेर्यस्य विश्वतत्त्वज्ञता कर्ममूसृता भेदज्ञा मोक्षमार्गप्रणेतृता
च प्रमायवशास्तिद्धा ।

सोऽर्हन्नेव मुनीन्द्राणां वंद्य समवतिष्ठते ।

तत्सद्भावे प्रमाणस्य निर्वाच्यस्य विनिश्चयात् ॥८७॥

किं पुनस्तत्प्रमाणमिन्द्राह—

ततोऽतरिततत्त्वानि प्रत्यक्षाप्यर्हतोऽजसा ।

प्रमेयत्वाद्यथास्मादृक् प्रत्यक्षार्थाः सुनिश्चिताः ॥ ८८ ॥

कानि पुनरतरिततत्त्वानि देशाद्यतरिततत्त्वानां सत्त्वे प्रमाणाभावात् ॥ नद्यात्मदादिप्रत्यक्षं तत्र
प्रमाण देशकालव्यमावाक्यवहितवस्तुविषयत्वान् । सत्संप्रयोग पुरुषस्योद्भिदाणां यदुपुद्भिज्जन्म तत्र-
त्यक्षमिति वचनात् ॥ नाप्यनुमानं तत्र प्रमाणं तद्विनाभाविनो किंगस्याभावात् ॥ नाप्यागमस्तद्वि-
त्वे प्रमाण तस्यापौरुषेयस्य स्वरूपे प्रामाण्यसम्भवात् । पौरुषेयस्यासर्वज्ञप्रणीतस्य प्रामाण्यासम्भवात् ।
पौरुषेयस्य सर्वज्ञप्रणीतस्य तु सर्वज्ञसाधनात्पूर्वमासिद्धे ॥ नाप्यर्थापत्ति देशाद्यतरितत्वैर्विनाऽनुपपद्यमा-
मस्य कस्यचिदर्थस्य प्रमाणपदकप्रसिद्धत्वासम्भवात् ॥ नचोपमानमतरिततत्त्वास्तित्त्वे प्रमाणं तत्सदृशस्य
कस्यचिदुपमानमूतस्यार्थस्यासिद्धेरुपमेयमूलातरितत्ववचनम् । तदुपलभकप्रमाणपंचकामात्रे च कुतोऽत-
रिततत्त्वानि सिध्येयुर्वतो धर्म्यसिद्धिर्न भवेत् ? धर्मिण्यभासिद्धौ हेतुराभयासिद्ध इति केचित् तदत्र न
परीक्षकाः । केचंचित्सफटिकार्थतरितार्थानामम्मादादिप्रत्याक्षतोऽस्त्वत्वमिद्धे परेषां कुख्यादिदेशाभ्यवहि-
तानामन्यादीनां तद्विनाभाविनो धूमादिभिर्गणानुमानात् काळांतरितानामपि भविष्यतां दृष्ट्यादीनां-
विद्येष्टमेपोभविद्वर्तमानादक्षित्यसिद्धे । भवीतानां पाषाणादीनां भस्मादिभिरुपदर्शनात्मसिद्धे । स्वमा-
नांतरितानां तु करणशक्यत्वादीनामर्थापत्त्यास्तित्वासिद्धे । धर्मिणां तरिततत्त्वानां प्रसिद्धत्वादेतो
भ्राम्यासिद्धत्वाणुपपत्ते । मन्वेवं धर्मिसिद्धावपि इतोऽभयासिद्धत्वाभावेऽपि पक्षोऽप्रसिद्धविद्ये-
वचनं स्यात् ॥ अर्हन्तत्त्वस्य साधपदमेव कश्चिद्व्यसिद्धेरिति न संतस्य पुरुषविद्येष्टमेवार्हतं संवद-
तं मानोपेय प्रत्याक्षत्वमनुपपत्तेरविरोधात्प्रत्याक्षस्य विशेषणस्य सिद्धौ विरोधाभावात् । तद्विराधे कश्चि-
दैमिण्यादिप्रत्याक्षविरोधापत्ते ॥ ननु च मनुष्यांतरिततत्त्वान्यर्हतं प्रत्याक्षणीति साधने सिद्धसाधन-
मेव निपुणप्रज्ञ तयोपचारमनुपपत्तेरनिवारणादित्यपि मार्शकन्द्यवर्मजसिद्धे वचनात् । परमार्यतोऽतरित-

तत्त्वानि प्रत्यक्षाण्यर्हतः साध्यंते न पुनरुपचारतो यतः सिद्धसाधनमनुमन्यते ॥ तथापि हर्तावैपक्ष-
वृत्तेरनैकांतिकत्वमित्याशंकायामिदमाह —

हेतोर्न व्यभिचारोऽत्र दूरार्थैर्मदरादिभिः ।

सूक्ष्मैर्वा परमाण्वाद्यैस्तेषां पक्षीकृतत्वतः ॥ ८९ ॥

नाहि कानिचिद्देशांतरितानि कालांतरितानि वा तत्त्वानि पक्षवद्भिर्भूतानि संति यतस्तत्र वर्तमानः
प्रमेयत्वादिति हेतुर्व्यभिचारी स्यात् तादृशां सर्वेषां पक्षाकरणात् । तथाहि—

तत्त्वान्यंतरितानीह देशकालस्वभावतः ।

धर्मादीनि हि साध्यंते प्रत्यक्षाणि जिनेशिनः ॥ ९० ॥

यथैवहि धर्माधर्मतत्त्वानि कानिचिद्देशांतरितानि देशांतरितपुरुपाश्रयत्वात् । कानिचित्कालां-
तरितानि कालांतरितप्राणिगणाधिकरणत्वात् । कानिचित्त्वभावांतरितानि देशकालाव्यवहितानामपि
तेषां स्वभावात्तोऽर्तीन्द्रियत्वात् । तथा हिमवन्मंदरमकराकरादीन्यपि देशांतरितानि नष्टानुत्पन्नानंतपर्याय-
तत्त्वानि च कालांतरितानि, स्वभावांतरितानि च परमाण्वादीनि, जिनेश्वरस्य प्रत्यक्षाणि साध्यंते न च
पक्षीकृतैरेव व्यभिचारोद्भावनं युक्तं सर्वस्यानुमानस्य व्यभिचारित्वप्रसंगात् ॥ ननु साभूद्व्यभिचारी
हेतुः दृष्टांतस्तु साध्यविकल इत्याशंकापहर्तुमाह—

न चास्मादृक्समक्षाणामेवमर्हत्समक्षता ।

न सिध्येदिति मंतव्यमविवादाद्द्वयोरपि ॥ ९१ ॥

येह्यस्मादृशां प्रत्यक्षाः संवद्धा वर्तमानाश्चार्थास्ते कथमर्हतः पुरुपविशेषस्य प्रत्यक्षाः न स्युस्तद्देश-
कालवर्तिनः पुरुषांतरस्यापि तदप्रत्यक्षत्वप्रसंगात् ततो न स्याद्वादिन इव सर्वज्ञाभाववादिनाऽप्यत्रवि-
वदंते । वादिप्रतिवादिनोरविवादाच्च साध्यसाधनधर्मयोर्दृष्टांतं च न साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यं
वा यतोऽनन्वयहेतुः स्यात् ॥ नन्वर्तीन्द्रियप्रत्यक्षतोऽंतरिततत्त्वानि प्रत्यक्षाण्यर्हतः साध्यंते किंचेन्द्रिय-
प्रत्यक्षत इति संप्रधार्य । प्रथमपक्षे साध्यविकलो दृष्टांतः स्यात् । अस्मादृक्समक्षाणामर्थानामर्तीन्द्रिय-
प्रत्यक्षतोऽर्हत्प्रत्यक्षत्वासिद्धेः । द्वितीयपक्षे प्रमाणवाधितः पक्षः, इन्द्रियप्रत्यक्षतो धर्माधर्मादीनामंतरित-
तत्त्वानामर्हत्प्रत्यक्षत्वस्य प्रमाणवाधितत्वात् । तथाहि नाहंदिन्द्रियप्रत्यक्षं धर्मादीन्यंतरिततत्त्वानि
साक्षात्कर्तुं समर्थमिन्द्रियप्रत्यक्षत्वादस्मादादीन्द्रियप्रत्यक्षवत् इत्यनुमानं पक्षस्य बाधकं न चात्र हेतोः
सांजनचक्षुःप्रत्यक्षेणानैकांतिकत्वं । तस्यापि धर्माधर्मादिसाक्षात्कारित्वाभावात् नापीश्वरोन्द्रियप्रत्यक्षेण
तस्यासिद्धत्वात्स्याद्वादिनामिव मीमांसकानामपि तदप्रसिद्धेरिति च न चोद्यं । प्रत्यक्षसामान्यतोऽर्हत्प्र-
त्यक्षत्वसाधनान् । सिद्धेवांतरितत्वानां सामान्यतोऽर्हत्प्रत्यक्षत्वे धर्मादिसाक्षात्कारिणः प्रत्यक्षस्य साम-
र्थ्यादर्तीन्द्रियप्रत्यक्षत्वसिद्धेः । तथा दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यदोषानवकाशात् कथमन्यथाभिप्रेतानुमानेऽ-
प्ययं दोषो न भवेत् । तथाहि नित्यःशब्दःप्रत्यभिज्ञायमानत्वात्पुरुपवदिति । अत्र कूटस्थनित्यत्वं साध्यते
कालांतरस्थानित्यत्वं वा ? प्रथमकल्पनायामप्रसिद्धविशेषणः पक्षः कूटस्थनित्यत्वस्य कचिदन्यत्राप्र-
सिद्धेस्तत्र प्रत्यभिज्ञानस्यैवासंभवात् पूर्वापरपरिणामशून्यत्वात्प्रत्यभिज्ञानस्य पूर्वोत्तरपरिणामव्यापिन्येक-
त्र वस्तुनि सद्भावात् । पुरुषे च कूटस्थनित्यत्वस्य साध्यस्याभावात्तस्य सात्तिशयत्वात् साध्यशून्योदृष्टांतः
द्वितीयकल्पनायां तु स्वमतविरोधः । शब्दे कालांतरस्थानित्यत्वस्यानभ्युपगमात् । यदि पुनर्नित्यत्व-
सामान्यं साध्यते सात्तिशयेतरनित्यत्वाविशेषस्य साधयितुमनुपक्रांतत्वादिति मतं तदांतरिततत्त्वानां
प्रत्यक्षसामान्यतोऽर्हत्प्रत्यक्षतायां साध्यायां न किंचिद्दोषमुत्पश्यामः इति नाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः
साध्यशून्यो वा दृष्टांतः प्रसज्यते । सांप्रतं हेतोः स्वरूपासिद्धत्वं प्रतिषेधयन्नाह—

त्वाद्यदित्यं तदित्यं यथास्मदादिप्रत्यक्षं प्रत्यक्षशब्दवाच्यं च विवदाध्यासितं तत्प्रत्यक्षं तस्मात्त धर्माद्यर्थ-
विषयं इत्यनुमानेन धर्माद्यर्थविषयस्य प्रत्यक्षस्य निराकरणान् न चेदमस्मदादिप्रत्यक्षागोचरविप्रकृतार्थ-
ग्राहि गृह्यवराहपिपीलिकादिचक्षुःश्रोत्रघ्राणप्रत्यक्षैर्व्यभिचारि साधने तेषामपि धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थविषय-
त्वादस्मदादिप्रत्यक्षविषयसजातीयार्थग्रहणानतिक्रमात्स्वविषयस्यैवेन्द्रियेण ग्रहणाद्विद्विषयान्तरविषयस्यापरि-
च्छिद्यते । ननु च प्रज्ञामेधास्मृतिश्रुत्युद्गापोहप्रबोधशक्तीनां प्रतिपुरुषमतिशयदर्शनात्कस्याचित्सातिशयं
प्रत्यक्षं सिध्यत्परां काष्ठाभापद्यमानं धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्कारि संभाव्यतएव । इत्यपि न मंतव्यं ।
प्रज्ञामेधादिभिः पुरुषाणां स्तोकस्तोकांतरत्वेन सातिशयत्वदर्शनात् । कस्याचिदतीन्द्रियार्थदर्शानुपलब्धेः ।
तदुक्तं भट्टेन “ येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधादिभिर्नराः । स्तोकस्तोकांतरत्वेन न त्वतीन्द्रियदर्शना-
दिति ” । ननु च कश्चित्प्रज्ञावान्पुरुषः शास्त्रविषयान् सूक्ष्मान्तर्यानुपलब्धुं प्रभुरूपलभ्यते तद्वत्प्रत्यक्ष-
तांऽपि धर्मादिसूक्ष्मानर्थान् साक्षात्कर्तुं क्षमः किमिति न संभाव्यत ? ज्ञानातिशयानां नियमयितुम-
शक्तेरित्यपि न चेत्सि निधेयं । तस्य स्वजात्यनतिक्रमेणैव निरतिशयोपपत्तेः । नहि सातिशयं व्याक-
रणमति दूरमपि जानानो नक्षत्रग्रहचक्रातिचारादिनिर्णयेन ज्योतिःशास्त्रविदोऽतिशेते तद्बुद्धेः शब्दाप-
शब्दयोरेव प्रकर्षोपपत्तेः । वैयाकरणांतरातिशयानस्यैव संभवात् । ज्योतिर्विदोऽपि चंद्रार्कग्रहणादिषु
निर्णयेन प्रकर्षं प्रतिपद्यमानस्यापि न भवत्यादिशब्दसाधुत्वज्ञानातिशयेन वैयाकरणातिशयित्वमुत्प्रेक्षते
तथा वेदेतिहासादिज्ञानातिशयवतोऽपि कस्यचिन्न स्वर्गदेवताधर्माधर्मसाक्षात्करणमुपपद्यते एतदभ्य-
धायि “ एकशास्त्रपरिज्ञाने दृश्यतेऽतिशयो महान् । ननु शास्त्रांतरज्ञानं तन्मात्रेणैव लभ्यते । ज्ञात्वा
व्याकरणं दूरं बुद्धिः शब्दापशब्दयोः । प्रकृष्यते न नक्षत्रतिथिग्रहणनिर्णये । ज्योतिर्विद्वि प्रकृतोऽपि
चंद्रार्कग्रहणादिषु । न भवत्यादिशब्दानां साधुत्वं ज्ञानुमर्हति । तथावेदेतिहासादिज्ञानातिशयवानपि ।
न स्वर्गदेवताऽपूर्वप्रत्यक्षीकरणे क्षमः ” इति । एतेन यदुक्तं सर्वज्ञवादिना ज्ञानं क्वचित्परं काष्ठां प्रति-
पद्यते प्रकृष्यमाणत्वात् यद्यत्प्रकृष्यमाणं तत्तत्कचित्परांकाष्ठां प्रतिपद्यमानं दृष्टं यथा परिमाणभापर-
माणोः प्रकृष्यमाणं नभासि, प्रकृष्यमाणं च ज्ञानं तस्मात्कचित्परां काष्ठां प्रतिपद्यत इति । तदपि प्रत्या-
ख्यातं ज्ञानं हि धर्मित्वेनोपादीयमानं प्रत्यक्षज्ञानं, शास्त्रार्थज्ञानमनुमानादिज्ञानं, वा भवेद्द्रव्यंतराभावात्
तत्रेन्द्रियप्रत्यक्षं प्रतिप्राणिविशेषं प्रकृष्यमाणमपि स्वविषयानतिक्रमेणैव परां काष्ठां प्रतिपद्यते गृह्यवराह-
दीन्द्रियप्रत्यक्षज्ञानवत् । न पुनरतीन्द्रियार्थविषयत्वेनेति प्रातिपादनात् । शास्त्रार्थज्ञानमपि व्याकरणादि
विषयं प्रकृष्यमाणं परां काष्ठांमुपत्रजत्र शास्त्रांतरविषयतया धर्मादिसाक्षात्कारितया वा तामास्तिभ्युते
तथाऽनुमानादिज्ञानमपि प्रकृष्यमाणमनुमेयादिविषयतया परांकाष्ठांमास्केदेत् । न पुनस्तद्विषयसक्षा-
त्कारितया । एतेन ज्ञानसामान्यं धर्मं क्वचित्परमप्रकर्षमियति प्रकृष्यमाणत्वात् परमाणुवादिति
वदन्नपि निरस्तः । प्रत्यक्षादिज्ञानव्यक्तिष्वन्यतमज्ञानव्यक्तेरेव परमप्रकर्षगमनसिद्धेस्तद्व्यतिरेकेण ज्ञान-
सामान्यस्य प्रकर्षगमनानुपपत्तेस्तस्य निरतिशयत्वात् । यद्यपि केनचिदभिधीयते श्रुतज्ञानमनुमान-
ज्ञानं वाऽभ्यस्यमानमभ्याससात्मीभावे तदर्थसाक्षात्कारितया परां दशामासद्यति तदपि स्वकीयमनोरथ-
मात्रं क्वचिदभ्याससहस्रेणापि ज्ञानस्य स्वाविषयपारोच्छिद्यते विषयांतरपरोच्छिद्यतेरनुपपत्तेर्नहि गगन-
तलोत्प्लवनमभ्यस्यतोऽपि कस्यचित्पुरुषस्य योजनशतसहस्रोत्प्लवनं लोकांतोत्प्लवनं वा संभाव्यते तस्य
दशहस्तांतरोत्प्लवनमात्रदर्शनात्तदप्युक्तं “ दशहस्तांतरं व्योम्नि योनामोऽस्तुत्य गच्छति न योजनमसौ
गन्तुं शक्तोऽभ्यासशतैरपि ” इत्यत्राभिधीयते यत्तावदुक्तं विवादाध्यासितं च प्रत्यक्षं न धर्मादि-
सूक्ष्माद्यर्थविषयं प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदिति तत्र किमेदं प्रत्यक्षं, सत्संप्रयोगे पुरुष-
स्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्मप्रत्यक्षमिति चेत्तर्हि विवादाध्यासितस्य प्रत्यक्षस्यैतत्प्रत्यक्षविलक्षणत्वात् प्रत्यक्ष-
शब्दवाच्यत्वेऽपि न धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थविषयत्वाभावः सिध्यति यादृशं हीन्द्रियप्रत्यक्षं प्रत्यक्षशब्दवाच्यं
धर्माद्यर्थसाक्षात्कारि दृष्टं तादृशमेव देशांतरे कालांतरे च विवादाध्यासितं प्रत्यक्षं तथा साधयितुं युक्तं
तथाविधप्रत्यक्षस्यैव धर्माद्यविषयत्वस्य साधने प्रत्यक्षशब्दवाच्यस्य हेतोरगमकत्वोपपत्तेः । तस्य

तेनाविनाभावनिवमनिश्चयात् न पुनस्तद्विच्छिन्नस्वाहृत्यस्य चर्मादिसूक्ष्माद्यर्थाविषयत्वाभावात् ।
 धामपितृं शक्यत्वात् तद्वगमकत्वाद्दिविनाभावनिवमनिश्चयानुपपत्तेः सृष्ट्यास्येऽप्यर्थभेदात्, कथम-
 न्यथा विवाणिनी वाग् ग्राह्यत्वात्प्राप्त्याप्युक्त्यादिवानुमानं गमकं न स्यात् । यदि पुनर्गोशब्दाध्यत्व-
 स्याद्विज्ञापेऽपि पशोरेव विवाणित्व एव सिध्यति तत्रैव वरसाधने तस्य गमकत्वात् पुनर्वागदौ तस्य
 तद्विच्छिन्नस्वादिदमित्तं तथा प्रत्यक्षस्यैवाध्यत्वाविज्ञापेऽपि नाहृत्यस्य सूक्ष्माद्यर्थाविषयत्वासिद्धि-
 रर्थभेदात् । अह्णोपि व्याप्तौति ज्ञानादीनाञ्च आत्मा तमेव प्रतिगतं प्रत्यक्षमिति हि मित्रार्थमेवैत्रिय-
 प्रत्यक्षात् तस्याज्ञापार्थगोचरत्वात् मुस्यप्रत्यक्षस्येति । तथाहि विवावाप्यासिद्धमहृत्यस्य मुख्यं
 तिज्ञापेऽप्यपार्थाविषयत्वात् यत् न मुख्यं तन्न तथा यथाऽस्माद्विप्रत्यक्षं सर्वद्रव्यपार्थाविषय
 आहृत्यस्यैव तस्मान्मुख्यं । नचैवमसिद्धं साधनम् । तथाहि सर्वद्रव्यपार्थाविषयमहृत्यस्यैव क्रमादिकोत्-
 त्वात् क्रमादिकोत्तं तन्मनोक्षानपेक्षत्वात् मनोक्षानपेक्षं तत्सकलकलकविकलत्वात् सकलाप्रशमाज्ञाना-
 वृद्धमादीर्यस्यैवसकलकविकलं तत्, प्रक्षीणकारणमोहज्ञानवृद्धेनावरणशीयांतरायत्वात् । यमेत्यं तमेव
 यथाऽस्माद्विप्रत्यक्षं । इत्येव तत्तस्मादेवमिते हेतुसिद्धिः । ननु च प्रक्षीणमाहाद्विचतुष्टयत्वं कुर्वो-
 ऽहृत्यं सिद्धं । तत्कारणप्रतिपक्षप्रकर्षदर्शनात् । तथाहि मोहाद्विचतुष्टयं कश्चिद्व्यत प्रक्षीयते तत्का-
 रणप्रतिपक्षप्रकर्षसंज्ञात्वात् । यत्र तत्कारणप्रतिपक्षप्रकर्षसंज्ञावत्तत्र तद्व्यतं प्रक्षीयमाणं इष्टं यथा
 चक्षुषि विमिरं तथाच केचिन्मि मोहाद्विचतुष्टयस्य कारणप्रतिपक्षप्रकर्षसंज्ञावत् तस्माद्व्यतं प्रक्षीयते ।
 किं पुनः कारणं मोहाद्विचतुष्टयस्येति चेत्तुच्छते । मिथ्यादर्शनमिथ्याज्ञानमिथ्याचारित्र्यं तस्य
 संज्ञावत् यव नात्वात् यस्य संज्ञावत् यव भावस्तस्य तत्कारणं यथा श्लेषमिज्ञापेऽपि तस्य, मिथ्यादर्शना-
 दित्रयसंज्ञावत् यव भावश्च मोहाद्विचतुष्टयस्य तस्मात्तत्कारणम् । कः पुनस्तस्य प्रतिपक्ष इति चेत् सन्ध-
 ग्दर्शनादित्रयं तत्प्रकर्षं तद्व्यतं दर्शनात् । यत्र प्रकर्षं तद्व्यतं तस्य स प्रतिपक्षो यथा शीतस्याग्निः ।
 सन्धग्दर्शनादित्रयप्रकर्षेऽप्यप्रकर्षं मिथ्यादर्शनादित्रयस्य तस्मात्तस्य प्रतिपक्षम् । कुत पुनस्तत्रप्रतिपक्षस्य
 सन्धग्दर्शनादित्रयस्य प्रकर्षपर्यवगमनं प्रकृत्यमाणत्वात् यत्प्रकृत्यमाणं तत्कश्चित्प्रकर्षपर्यंतं गच्छति
 यथा परिमाणमापरमाथोः प्रकृत्यमाणं नमसि, प्रकृत्यमाणं च सन्धग्दर्शनादित्रयं तस्मात्कश्चित्प्रकर्ष-
 पर्यंतं गच्छति यत्र तद्व्यतं प्रकर्षगमनं तत्र तत्रप्रतिपक्षमिथ्यादर्शनादित्रयप्रकर्षं प्रक्षीयते यत्र वस्त्रस्य,
 यत्र तत्कार्यस्य मोहाद्विकर्मचतुष्टयात्प्रतिकर्षं इति तत् कार्याप्रशमादिकलकचतुष्टयवैकल्यासिद्धं
 सकलकलकविकलत्वमहृत्यस्य मनोक्षानिरपेक्षत्वं साधयति । तथाकमवत् तदपि सर्वद्रव्यपार्थावि-
 षयत्वत् तद्विमुखं तद्व्यतं प्रसिद्धं । सांख्यवहारिकं तु मनोक्षापेक्षं वैज्ञान्यं वैज्ञान्यं संज्ञात्वात् इति
 न प्रत्यक्षस्यैवाध्यत्वसाधन्यंमात्रात् चर्मादिसूक्ष्माद्यर्थाविषयत्वं विवावाप्यासिद्धत्वं प्रत्यक्षस्य
 सिध्यति यत् प्रत्यक्षानुमानव्यापित्वात्प्रत्यक्षात्प्राप्त्यापिदिशष्टो हेतुः स्यात् तदेव निरवद्याज्ञेयोर्द्वयवत्त्वानां
 ज्ञाताऽहृत्येवावपिद्वयोः सकलभाषकप्रमाणरहितत्वात् तथाहि ।

प्रत्यक्षमपरिच्छिदत्त्रिकालं भुवनत्रयं ।
 रहित विश्वत्वज्ञैर्नहि तद्वाघकं भवेत् ॥ ९७ ॥
 नानुमानोपमानार्थापत्यागमबलादपि ।
 विश्वज्ञाभावसंसिद्धिस्तेषां सद्धिपयत्वत् ॥ ९८ ॥
 नार्हन्नि शेषतत्वज्ञोवचूत्वपुरुपत्वत् ।
 ब्रह्मादिवदिति प्रोक्तमनुमानं न वाघकं ॥ ९९ ॥

हेतोरस्य विपक्षेण विरोधाभावनिश्रयात् ।
 वक्तृत्वादेः प्रकर्षेऽपि ज्ञानानिर्हाससिद्धितः ॥ १०० ॥
 नोपमानमशेषाणां नृणामनुपलंभतः ।
 उपमानोपमेयानां तद्वाधकमसंभवात् ॥ १०१ ॥
 नार्थापत्तिरसर्वज्ञं जगत्साधयितुं क्षमा ।
 क्षीणत्वादन्यथाभावाभावात्तत्तदवाधिका ॥ १०२ ॥
 नागमोऽपौरुषेयोऽस्ति सर्वज्ञाभावसाधनः ।
 तस्य कार्ये प्रमाणत्वादन्यथाऽनिष्टसिद्धितः ॥ १०३ ॥
 पौरुषेयोऽप्यसर्वज्ञप्रणीतो नास्य वाधकः ।
 तत्र तस्याप्रमाणत्वाद्धर्मादाविव तत्त्वतः ॥ १०४ ॥
 अभावोऽपि प्रमाणं ते निषेध्याधारवेदने ।
 निषेध्यस्मरणे च स्यान्नास्तिता ज्ञानमंजसा ॥ १०५ ॥
 नचाशेषजगज्ज्ञानं कुतश्चिदुपपद्यते ।
 नापि सर्वज्ञसंवित्तिः पूर्वं तत्स्मरणं कुतः ॥ १०६ ॥
 येनाशेषजगत्यस्य सर्वज्ञस्य निषेधनं ।
 परोपगतस्तस्य निषेधे स्वेष्टवाधनं ॥ १०७ ॥
 मिथ्यैकांतनिषेधस्तु युक्तोऽनेकांतसिद्धितः ।
 नासर्वज्ञजगत्सिद्धेः सर्वज्ञप्रतिषेधनं ॥ १०८ ॥
 एवं सिद्धः सुनिर्णैतासंभवद्वाधकत्वतः ।
 सुखवद्विश्वतत्त्वज्ञः सोऽर्हन्नेव भवानिह ॥ १०९ ॥
 स कर्मभूभृतां भेत्ता तद्विपक्षप्रकर्षतः ।
 यथा शीतस्य भेत्तेहकश्चिदुष्णप्रकर्षतः ॥ ११० ॥

यस्य धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थाः प्रत्यक्षा भगवतोऽर्हतः सर्वज्ञस्यानुमानसामर्थ्यात्तस्य वाधकं प्रमाणं प्रत्यक्षादीनामन्यतमं भवेत् गत्यंतराभावात् तत्र न तावदस्मदादिभिः प्रत्यक्षं सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञस्य वाधकं तेन त्रिकालभुवनत्रयस्य सर्वज्ञरहितस्यापरिच्छेदात् तत्परिच्छेदे तस्यास्मदादिप्रत्यक्षत्वविरोधात् नापि योगिप्रत्यक्षं तद्वाधकं तस्य तत्साधकत्वात्सर्वज्ञाभाववादिनां तदनभ्युपगमाच्च । नाप्यनुमानोपमानार्थापत्त्यागमानां सामर्थ्यात्सर्वज्ञस्याभावसिद्धिः तेषां सद्भिपयत्वात् प्रत्यक्षवत् । स्यान्मतं नार्हन्निःशेषतत्त्ववेदी वक्तृत्वात्पुरुषत्वात् ब्रह्मादिवदित्याद्यनुमानात्सर्वज्ञत्वनिराकृतिः सिध्यत्येव सर्वज्ञविरुद्धस्यासर्वज्ञस्य कार्यं वचनं हि तदभ्युपगम्यमानं स्वकारणं किञ्चिज्ज्ञत्वं साधयति तच्च सिध्यत्स्वविरुद्धं निःशेषज्ञानं निवर्तयतीति विरुद्धकार्योपलब्धिः शीताभावे साध्ये धूमवद्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्वा सर्व-

अन्तेन हि विरुद्धमसर्वज्ञत्वं तेन च व्याप्तं बभूवत्वमिति । एतेन पुरुषत्वोपलब्धिर्विरुद्धव्याप्तोपलब्धि-
रुक्ता सर्वज्ञत्वेन हि विरुद्धमसर्वज्ञत्वं तेन च व्याप्तं पुरुषत्वमिति । तथाच सर्वज्ञो यदि वक्तुः इत्युप-
राम्यते यदि वा पुरुषत्वस्यापि बभूवत्वपुरुषत्वाभ्यां तदभाव सिध्यतीति कश्चिदाचक्षते । तदेतत्पुन्युमा
मद्वितय त्रितयं वा पठेत् श्लोक न सर्वज्ञस्य बाधकमभिनान्भावनियमनिश्चयस्यासम्भवात् । हेतोर्विषये-
बाधकप्रमाणाभावात्सर्वज्ञे हि साम्ये तद्विषयसर्वज्ञ एव तत्र च प्रकृतस्य हेतोर्न बाधकमस्ति ।
विरोधो बाधक इति चेन्न सर्वज्ञस्य बभूवत्त्वेन विरोधासिद्धः । तस्य तेन विरोधो हि सामान्यतो विशेष-
पतो वा स्यात् । न तावत्सामान्यतो बभूवत्त्वेन सर्वज्ञस्य विरुध्यते, ज्ञानप्रकर्षे बभूवत्त्वापकर्षप्रसंगात् ।
यदि तेन विरुद्धं तत्रप्रकर्षे तस्यापकर्षो दृष्टो यथा पावकस्य प्रकर्षे तद्विरोधिनो द्विमस्य । नच ज्ञान-
प्रकर्षे बभूवत्त्वापकर्षो दृष्टस्तथापि तत्राद्विरुद्धं यथा च स्यात्सर्वज्ञस्य स्वादिति सदिग्धविषयज्ञव्या
द्विचिको हेतुर्न सर्वज्ञाभाव साधयेत् । यदि पुनर्बभूवत्वविशेषेण सर्वज्ञस्य विरोधोऽभिधीयते, तदा
हेतुरसिद्ध एव नहि परमात्मनो युक्तिशास्त्रविरुद्धो बभूवत्वविशेषः सम्भवति य सर्वज्ञविरोधी तस्य
युक्तिशास्त्रविरुद्धार्थबभूवत्वनिश्चयात् । नच युक्तिशास्त्रविरोधि बभूवत्त्वं ज्ञानाविशयमवरेण दृष्टं तत्र
सकलार्थविषय बभूवत्त्वं युक्तिशास्त्रविरोधि सिद्धत्वात्सकलार्थबाधत्वमेव साधयेत् इति बभूवत्वविशेषो
विरुद्धो हेतुः साम्यविपरीतसाधनात् । तथा पुरुषत्वमपि सामान्यतः सर्वज्ञाभावसाधनायोपादीय-
मानं संदिग्धविषयज्ञव्याप्तिरुक्तमेव साध्यं न साधयेत् विषयेण विरोधासिद्धेः पुरुषस्य स्यात्कश्चित्स-
र्वज्ञत्वमिति । नहि ज्ञानाविशयेन तत्पुरुषत्वं विरुध्यते कस्यचित्साविज्ञपज्ञानस्य महापुरुषत्वसिद्धेः । पुरुषत्व-
विशेषो हेतुश्चेत् स यथाज्ञानाविद्योपपत्तिपुरुषत्वमुच्यते तदा हेतुरसिद्धः परमेश्वरिणि तथाविचपुरुष
त्वासम्भवात् । अथ निर्दोषपुरुषत्वविशेषो हेतुस्तथा विरुद्धः साम्यविषयसाधनात् सकलज्ञानाविद्योप-
विकल्पपुरुषत्व हि परमात्मनि सिध्यन् सकलज्ञानादिगुणप्रकर्षपर्यन्तगमनमेव साधयेत् तस्य तेन
व्याप्तत्वाविति नानुमान सर्वज्ञस्य बाधकं नुप्यामेह । नाप्युपमान तस्योपमानोपमेयमहणपूर्वकत्वात्
प्रमिते हि गोगवयोरुपमानोपमेयभूतयो सादृश्ये दृश्यमानान्तोर्गण्ये विज्ञानमुपमानं सादृश्योपा-
भ्युपमेयविषयत्वात् । तथोक्तम् । “ दृश्यमानाद्यदृश्यं विज्ञानमुपजायते । सादृश्योपाधित कैश्चि-
दुपमानमिति सूत्र ” । न उपमानभूतानामस्मदादीनामुपमेयभूतानां चासर्वज्ञत्वेन साम्यानां पुरुष-
विशेषाणां साक्षात्करण सम्भवति । नच तेष्वसाक्षात्करणेषु तत्सादृश्यं प्रसिध्यति । न चाप्रसिद्धत्वं
सादृश्य सर्वज्ञाभाववादी सर्वेऽप्यसर्वज्ञाः पुरुषाः काळांतरवैसांतरवर्तिनो यथास्मदावप इत्युपमान
कर्तुमुत्सहते ज्ञानं इव दुर्गमस्य वकोपमानं तस्मात्साक्षात्करणे वा स एव मयंज्ञ इति । कथमुपमानं
तदभावसाधनायात् । तद्यार्थोपचिन्तये न सर्वज्ञरहितं जगत्सर्वज्ञं साधयितुं क्षमा क्षीणत्वात्तस्या
साम्याविनाभावनियमामावात् सर्वज्ञेन रहितं जगत्सकलधर्माद्युपदेशासंभवात्तन्नुपपत्तिरित्यर्थापचिन्तये
न सार्थावसी सर्वज्ञकृतधर्माद्युपदेशामभवत्सार्थापत्त्यापकर्षत्वात्सर्वस्य प्रत्यक्षाद्यन्यतमप्रमाणेन विज्ञानमु-
ज्ञात्ते । मन्वपौरुषाद्वेदेषु धर्माद्युपदेशसिद्धेः । धर्मो बोधैव प्रमाणमिति वचनान्न धर्मादिसाक्षात्कारी
कश्चित्पुरुषः सम्भवति यतोऽसौ धर्माद्युपदेशकारी स्यात् । तत्र सिद्ध एव सर्वज्ञकृतधर्माद्युपदेशासम्भवं इति
चेन्न । वेदापौरुषेयाद्यर्थाद्युपदेशनिश्चयायोगात् सति वेद केनचित्स्यास्यातो धर्मस्य प्रतिपादक-
स्यादव्याख्यातो वा ? प्रथमपक्षे तज्याख्याता रागादिमान् विरानो वा ? रागादिमांश्च तज्याख्यातान-
द्वेदार्थनिश्चयश्च तस्यैवस्य सम्भवात् । व्याख्याता हि रागाद्वेदादज्ञानाद्वा वितयार्थमपि व्याचक्षणात्
एव इति वेदार्थं वितयमपि व्याचक्षीत्, अद्वितयमपि व्याचक्षीत् नियामकमावात् । गुरुपर्वकामायात्
वेदार्थवेदी महाजनो नियामक इति चेन्न तस्यापि रागादिमत्त्वे यथासंभवेदित्वनिर्णयात्तुपपत्तेः गुरुपर्वक-
मायात्स्य वितयार्थस्यापि वेदे समाख्यानमत्त्वात्तुपनिष्ठाक्यायवर्तव्यत्वाद्यर्थवत्त्वा नहि स गुरुपर्वकमा-
यातो न भवति वेदार्थो वा न चावितयः प्रतिपद्यते मीमांसकैस्तद्विप्रिष्टोमेन यजेत् स्वर्गकाम इत्यादि
वेदाव्याख्यातार्थः कथं वितय पुरुषव्याख्यानात्तं शक्येत वक्तुं । यदि पुनर्वीतरागद्वेषमोहो वेदस्य व्या

ख्याता प्रतिज्ञायते तदा स एव पुरुषविशेषः सर्वज्ञः किमिति न क्षम्यते वेदार्थानुष्ठानपरायण एव
वीतरागद्वेषः पुरुषोऽभ्युपगम्यते वेदार्थव्याख्यानविषय एव रागद्वेषाभावात् न पुनर्वीतसकलविषय
रागद्वेषः कश्चित् कस्यचित्कचिद्विषयवीतरागद्वेषस्यापि विषयांतरे रागद्वेषदर्शनात्तथावेदार्थविषय एव
वीतमोहपुरपस्तव्याख्याताऽभ्यनुज्ञायते न सकलविषये कस्यचित्कचित्सातिशयज्ञानसद्भावंऽपि विष-
यांतरेषु भ्रजानदर्शनात् न च सकलविषयरागद्वेषप्रक्षयो ज्ञानप्रकर्षो वा वेदार्थ व्याचक्षाणस्योपयोगी
यो हि यद्याचष्टे तस्य तद्विषयरागद्वेषाज्ञानाभावः प्रेक्षावद्भिरन्विष्यते रागादिमतोविप्रलंभसंभवात् न
पुनः सर्वविषये कस्यच्छिन्नात्तरे यदार्थव्याख्याननिर्णयविरोधात् तथापि तदन्वेषणे च सर्वज्ञवीतराग
एव सर्वस्य शास्त्रस्य व्याख्याताभ्युपगतव्य इत्यसर्वज्ञशास्त्रव्याख्यानव्यवहारो निश्चिज्जनेप्रसिद्धोऽपि
न भवेत् । नचैदं युगीनशास्त्रव्याख्याता कश्चित्प्रक्षीणाशेपरागद्वेषः सर्वज्ञः प्रतीयते इति नियतविषय
शास्त्रार्थपरिज्ञानं तद्विषयरागद्वेषरहितत्वं च यदार्थव्याख्याननिबंधनं तद्व्याख्यातुरभ्युपगतव्यं तत्र-
वेदार्थव्याचक्षाणस्यापि ब्रह्मप्रजापतिमनुप्रमुखजैमिन्यादेर्विद्यते एव तस्य वेदार्थविषयाज्ञानरागद्वेष-
विकलत्वादन्यथा तद्व्याख्यानस्य शिष्टपरम्परया परिग्रहविरोधात्ततोवेदस्य व्याख्याता तदर्थज्ञ एव
न पुनः सर्वज्ञः तद्विषयरागद्वेषरहित एव न पुनः सकलविषयरागद्वेषशून्यो यतः सर्वज्ञो वीतरागश्च
पुरुषविशेषः क्षम्यते इति केचित्तेऽपि न मीमांसका, सकलसमयव्याख्यानस्य यथार्थभावानुपेक्षात् ।
स्यान्मतं समयांतराणां व्याख्यानं न यथार्थं बाधकप्रमाणसद्भावात् प्रसिद्धमिष्योपदेशव्याख्यानवत्
इति तदपि न विचारक्षमं वेदव्याख्यानस्यापि बाधकसद्भावात् यथैव हि सुगतकपिलादिसमयांतराणां
परस्परविरुद्धार्थाभिधायित्वं बाधकं तथा भावनानियोगत्रिधिधात्वर्थोद्वेदवाक्यार्थव्याख्यानाना
मपि तत्रसिद्धमेव । न चैतेषां मध्ये भावनामात्रस्य नियोगमात्रस्य वा वेदवाक्यार्थस्यान्ययोगव्यवच्छे-
देन निर्णयः कर्तुं शक्यते सर्वथा विशेषाभावात् तत्राक्षेपसमाधानानां समानत्वादिति देवागमालंङ्कृतौ
तत्त्वार्थालंकारे विद्यानन्दमहोदये च विस्तरतां निर्णीतं प्रतिपत्तव्यं ततो न केनचित्पुरुषेण व्याख्याता-
द्वेदाद्धर्माद्युपदेशः समवतिष्ठते, नाप्यव्याख्यातान्, तस्य स्वयं स्वार्थप्रतिपादकत्वेन तदर्थविप्रतिपत्त्यभाव-
प्रसंगात् । दृश्यते च तदर्थविप्रतिपत्तिर्वेदवादिनामिति न वेदाद्धर्माद्युपदेशस्य संभवः । पुरुषविशेषादेव
सर्वज्ञवीतरागात्तस्य संभवात्ततो न धर्माद्युपदेशसंभवः पुरुषविशेषस्य सिद्धेः यः सर्वज्ञरहितं जग-
त्साधयेदिति कुतोऽर्थापत्तिः सर्वज्ञस्य बाधिका । यदि पुनरागमः सर्वज्ञस्य बाधकः तदाप्यसावपौरुषेयः
पौरुषेयो वा, न तावदपौरुषेयस्तस्य कार्यादर्थान्दन्वत्र परैः प्रमाणानिष्टेरन्यथानिष्टसिद्धिप्रसंगात्, नापि
पौरुषेयस्तस्यासर्वज्ञपुरुषप्रणीतस्य प्रमाणानुपपत्तेः सर्वज्ञप्रणीतस्य तु परेपामसिद्धेरन्यथा सर्वज्ञसिद्धेः
ततस्तदभावायोगादिति न प्रमाकरमतानुसारिणां प्रत्यक्षादिप्रमाणानामन्यतममपि प्रमाणं सर्वज्ञाभा-
वासाधनायालं यतः सर्वज्ञबाधकमभिधीयते । भट्टमतानुसारिणामपि सर्वज्ञस्याभावसाधनमभाव-
प्रमाणं नोपपद्यत एव तद्वि सदुपलंभप्रमाणपंचकनिवृत्तिरूपं साच सर्वज्ञविषयसदुपलंभक-
प्रमाणपंचकनिवृत्तिरात्मनः परिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि स्याद्व्यत्यंतराभावात् । न ताव-
त्सर्वज्ञविषयप्रत्यक्षादिप्रमाणरूपेणात्मनः परिणामः सर्वज्ञस्याभावसाधकः सत्यपि सर्वज्ञे तत्संभवात्
तद्विषयस्य ज्ञानस्यासंभवात्तस्यार्तोद्वियत्वात्परचेतोवृत्तिविशेषवत् । नापि निषेध्यात्सर्वज्ञादन्यवस्तुनि
विज्ञानं, तदेकज्ञानसंसर्गिणः कस्यचिद्वस्तुनोऽभावात् घटकज्ञानसंसर्गिभूतलवत् न हि यथा घट-
भूतलयोश्चाक्षुषैकज्ञानसंसर्गात् केवलभूतले प्रतिषेध्याद् घटादन्यत्र वस्तुनि विज्ञानं घटाभावव्यव-
हारं साधयति तथा प्रतिषेध्यात्सर्वज्ञादन्यत्र वस्तुनि विज्ञानं न तद्भावसाधनसमर्थं संभवति
सर्वज्ञ स्यार्तोद्वियत्वात्तद्विषयज्ञानस्यासंभवात्तदेकज्ञानसंसर्गिणोऽस्मदादिप्रत्यक्षस्यकस्यचिद्वस्तुनोऽनभ्यु-
पगमादनुमानाद्येकज्ञानेन सर्वज्ञतदन्यवस्तुनोः संसर्गात्सर्वज्ञैकज्ञानसंसर्गिणि कश्चिदनुमेयेऽर्थेऽनु-

मानज्ञानं संभवत्येवेति चेन्न तथा कश्चित्सर्वज्ञस्य सिद्धिप्रसंगात् सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य सर्वज्ञस्याभावे कस्यचिद्दस्तुनस्तेनैकज्ञानसंसर्गायोगात्तदव्यवस्तुविज्ञानलक्षणतद्भावप्रमाणारसर्वज्ञाभावसाधनविरोधात् । किञ्च गृहीत्वा नियेष्याधारवस्तुसङ्घातं स्यूत्वा च तद्व्यतिथिगोचरेण नियेष्यमर्थं नास्तीति ज्ञान मानसमहानपेक्षं जायत इति चेपौ दर्शनं तेषां नियेष्यसर्वज्ञाधारमूल त्रिकाळ मुबनत्रय च कुतश्चित्प्रमाणादुपार्णं तद्व्यतिथिगोचरी च प्रतिषेधः सर्वज्ञः स्मर्त्तव्य एवमित्यथा तत्र नास्तिताज्ञानस्य मानसस्यानुपपत्तेर्न च नियेष्याधारत्रिकाळजगत्प्रसङ्गावग्रहणं कुतश्चित्प्रमाणाग्नीमांसकस्यास्ति नापि प्रतिषेधसर्वज्ञस्य स्मरणं तस्य प्रागनुभूतत्वात्पूर्वं तदनुभवे वा कश्चित्सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञा-भावसाधनविरोधात्, ननु च पराम्युपगमात्सर्वज्ञ-सिद्धत्ववाधारमूर्तं च त्रिकाळ मुबनत्रयं सिद्धं, तत्र श्रुतसर्वज्ञस्मरणनिमित्तं तदाधारवस्तुग्रहणनिमित्तं च सर्वज्ञे नास्तिताज्ञान मानसमहानपेक्षं युक्त-मेवेति चेन्न । स्वेष्टबाधनप्रसङ्गात् पराम्युपगमस्य हि प्रमाणसिद्धत्वे तेन सिद्ध सर्वज्ञं प्रतिषेधोऽभाव प्रमाप्यस्य तद्बाधनप्रसङ्गात् तस्याप्रमाणत्वे न ततोनिषेध्याधारवस्तुग्रहणं नियेष्यसर्वज्ञस्मरणं वा ह्यप्य स्यात्तदभावे तत्र सर्वज्ञेऽभावप्रमाणं न प्रादुर्भवेदिति तदेव स्वेष्टबाधनं दुर्धारमायात् । नन्वेव मिथ्यैकांतस्य प्रतिषेधः स्वाद्यादिभिः कथं विधीयते तस्य कश्चित्कश्चित्कदाचिदनुभवामावे स्मरणा-सम्भवात् तस्याननुसर्गमापस्य प्रतिषेधायोगात्कश्चित्कदाचिदनुभवे वा सर्वथा तत्प्रतिषेधविरोधात् पराम्युपगमात्सिद्धस्य मिथ्यैकांतस्य स्मर्यमाणस्य प्रतिषेधेऽपि स पराम्युपगम प्रमाणप्रमाणं वा, यदि प्रमाणं तदा तेनैव मिथ्यैकांतस्याभावसाधनाय प्रवर्तमानं प्रमाणं बाध्यते इति स्वाद्यादिनामपि स्वेष्टबाधनं, यदि पुनरप्रमाणं पराम्युपगमस्यैव तत् सिद्धस्य मिथ्यैकांतस्य स्मर्यमाणस्य नास्तीतिज्ञानं प्रजायमानं मिथ्यैव स्वादिति तदेवस्वेष्टबाधनं परंपरामेवेति न मतव्यं स्वाद्यादिनामनेकांतसिद्धेरेव मिथ्यैकांतनिषेधनस्य व्यवस्थानात् प्रमाणत्वं प्रसिद्धे हि बहिरंतर्भा वस्तुन्यनेकांतत्वानि तत्राप्यारोप्य-माणस्य मिथ्यैकांतस्य दर्शनमोहोदयाकुक्षित्येवर्त्तं बुद्धौ विपरीतामिनिवेशस्य प्रतिमासमानस्य प्रति-षेधं क्रियते मतिषेधस्यबहोरो वा प्रवर्त्तते विपत्तिपक्षप्रत्यायनाय सन्नयोपगमात् । न चैवमसर्वज्ञ-जगत्सिद्धेरेव सर्वज्ञप्रतिषेधो युक्तवते तस्मात् कुतश्चित्प्रमाणावसम्भवस्य समर्थनात्तदेवमभावप्रमाणस्या-पि सर्वज्ञत्वकस्य अनुपपन्नकप्रमाणपक्षकवदसम्भारेधांतरकाळांतरपुरुषांतरापेक्षयाऽपि तद्वापकशं-कानवकाशारिसिद्ध-मुनिर्निर्वासासम्भवात्कप्रमाण-सर्वज्ञ स्वमुखादिबसर्वत्र वस्तुसिद्धौ मुनिर्निर्वा-सम्भवात्तदप्रमाणसमवदरेणान्नासनिवधनस्य कस्यापिवत्त्वात् । स च विश्वतत्वानां ज्ञासाईमेव परमे-श्वरादेर्विश्वतत्वत्वानिराकरणवेत्तावसीयते । स पत्र कर्ममूचुतां भेत्ता निश्चोयतेऽन्यथा तस्य विश्वतत्व-ज्ञानमुपपत्तेः । स्वादाकृतं कर्मणां कार्यकारणमत्वानेन प्रवर्त्तमानानामनादित्वाद्दिनासदेतोरभावात्कर्म-कर्ममूचुतां भेत्ता विश्वतत्वज्ञोऽपि कश्चिद्व्यवस्थाप्यते इति तदप्यसत् विपक्षप्रकर्षपर्यवगमनात्कर्मणां संतानरूपतयानादित्वेऽपि प्रक्षयप्रसिद्धे न ज्ञानादिससतिरपि क्षीतस्पर्शं कश्चिद्विपक्षस्योप्यस्यैरस्य प्रक-र्षपर्यवगमनाभिर्मुक्तं प्रक्षयमुपपन्नज्जीवल्लभ्यो भापि कार्यकारणरूपतया बीजांशुरसदानो वातादिरपि प्रति-पक्षमूचुतद्वानाभिर्विगंधवीजो निर्वर्ग्यांशुरो वा न प्रतीयत इति वक्तुं शक्यं, यत्र कर्ममूचुतां संतानानादिरपि कश्चित्प्रतिपक्षसात्मीभावात् प्रक्षयमेतं ततो यथा क्षीतस्योप्यस्यैप्रकर्षविसेपेण कश्चिदेता तथा कर्ममू-चुतां तद्विपक्षप्रकर्षविशेषेण भेत्ता भगवान् विश्वतत्वज्ञ इति मुनिश्चितं ज्ञेयः-क पुन कर्ममूचुतां विपक्ष इति चेदुच्यते ।

तेपामागामिनां तावद्विपक्षं संवरोमतः

तपसा सचितानां तु निर्जरा कर्ममूचुतां ॥ १११ ॥

हि विद्या हि कर्ममूचुतं केशिदागामिन- परे पूर्वभवसंतानसंश्लिषात्प्रतामिनां कर्ममूचुतां विपक्ष-त्वात्संवरकामिन्सिद्धि तेषामनुत्पत्तेः संवरो हि कर्मणामाश्रयविरोधः सत्तामनो मिथ्यादर्शनविरति-

प्रमादकपाययोगविकल्पात्पंचविधस्तस्मिन् सति कर्मणामास्रवात् कर्मागमनहेतोरस्रव इति व्यप-
देशात् कर्माण्यस्रवंत्यागच्छति यस्मादात्मनि स आस्रव इति निर्वचनात्स एव हि बंधहेतुर्धिनिश्चितः
प्राविशेषेण । मिथ्याज्ञानस्य मिथ्यादर्शनंऽनर्भावात् तन्निरोधः पुनः कात्स्न्यतो देशता वा तत्र का-
त्स्न्यतो गुप्तिभिः सम्यग्योगनिग्रहलक्षणाभिर्विधीयते । समितिधर्मानुप्रश्नापरीपहज्जयचारित्रैस्तु देशत-
स्तान्निरोधः सिद्धः सम्यग्योगनिग्रहस्तु साक्षादयोगक्रेवलिनश्चरमक्षणप्राप्तस्य प्रोच्यते तस्यैव सकलकर्म-
भूभृन्निरोधनिबंधनत्वसिद्धः सम्यग्दर्शनादित्रयस्य चरमक्षणपरिप्राप्तस्य साक्षान्मोक्षहेतोस्तथाभिधानात्
पूर्वत्र गुणस्थाने तदभावाद्योगसद्भावात्सयोगक्रेवलिक्षणकपायपञ्चांतकपायगुणस्थाने ततोपि पूर्वत्र
सूक्ष्मसांपरायानिवृत्तिवादरसांपराये चापूर्वकरणे चाप्रमत्ते च कपाययोगविशिष्टसद्भावात् ततोपि पू-
र्वत्र प्रमत्तगुणस्थाने प्रमादकपाययोगनिर्णीते संयतासंयतसम्यग्दृष्टीगुणस्थाने प्रमादकपायविशिष्ट
योगानां ततोपि पूर्वस्मिन् गुणस्थानत्रये कपायप्रमादाविरतमिथ्यादर्शनविशिष्टयोगसद्भावनिश्चयात् ।
योगोहि त्रिविधः कायादिभेदात् 'कायवाङ्मनःकर्म योगः, इति सूत्रकारवचनात् कायवर्गणालं-
वनोऽह्यात्मप्रदेशपरिस्पंदः काययोगो वाग्वर्गणालंबनो वाग्योगो मनोवर्गणालंबनो मनोयोगः 'स आस्रव,
इति वचनात् मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपायाणामास्रवत्वं न स्यादिति न मंतव्यं योगस्य सकलास्रव
व्यापकत्वात्तद्ग्रहणादेव तेषां परिग्रहात्तन्निग्रहे तेषान्निग्रहप्रभेदेः योगनिग्रहं मिथ्यादर्शनादीनां निग्र-
हः सिद्ध एवायोगक्रेवलिनि, तदभावात्कपायनिग्रहे तत्पूर्वास्रवनिरोधवत्क्षोणकपायं, प्रमादनिग्रहे
पूर्वास्रवनिरोधवदप्रमत्तादौ । सर्वाविरतिनिरोधे तत्पूर्वास्रवमिथ्यादर्शननिरोधवच्च, प्रमत्ते संयतासंयते
च । मिथ्यादर्शननिरोधे तत्पूर्वास्रवनिरोधवच सासादनादौ । पूर्वपूर्वास्रवनिरोधे ह्युत्तरास्रवनिरोधः
साध्य एव न पुनरुत्तरास्रवनिरोधे पूर्वान्निवनिरोधस्तत्र तस्य सिद्धत्वात्कायादियोगनिरोधेऽप्येवं वक्त-
व्यं तत्राप्युत्तरयोगनिरोधे पूर्वयोगनिरोधस्यावश्यंभावात् काययोगनिरोधे हि तत्पूर्ववाङ्मानस
निरोधः सिद्ध एव वाग्योगनिरोधे च मनोयोगनिरोधः पूर्वयोगनिरोधे तूत्तरयोगनिरोधो भाव्यत
इति सकलयोगनिरोधलक्षणया परमगुण्या सकलास्रवनिरोधः परमसंवरःसिद्धः । समित्यादिभिः पुन-
रपरः संवरो देशतएवास्रवनिरोधसद्भावात्तत्र हि यो यदास्रवप्रतिपक्षः स तस्य संवर इति यथायो-
गमागमाविरोधेनाभिधानीयं कर्मागमनकारणस्यास्रवस्य निरोधे कर्मभूतामागामिनामनुत्पत्तिसिद्धे
रन्यथा तेषामहेतुकत्वापत्तेः सर्वन्य संसारिणः सर्वकर्मागमनप्रमत्तेश्च ततः संवरो विपक्षः कर्मभू-
तामागामिनामिति स्थितं संचितानां तु निर्जरा विपक्षः ना च द्विविधानुपक्रमोपक्रमिकी च तत्र पूर्वा
यथाकालं संसारिणः स्यान् उपक्रमिकी तु तपसा द्वादशविधेन साध्यते संवरवत्, यथैवहि तपसा संचि-
तानां कर्मभूतां निर्जरा विधीयते यथाऽऽगामिनां संवरोपीति संचितानां कर्मणां निर्जरा विपक्षः
प्रतिपाद्यते । अर्थतस्य कर्मणां विपक्षस्य परमप्रकर्षः कुतः प्रसिद्धां यतस्तेषामात्यंतिकः क्षयः स्यादित्याह

“ तत्प्रकर्षः पुनः सिद्धः परमः परमात्मनि ।

तारतम्यविशेषस्य सिद्धेरुष्णप्रकर्षवत् ॥ ११२ ॥

यस्य तारतम्यप्रकर्षस्तस्य कचित्परमः प्रकर्षः सिद्धयति यद्योष्णस्य, तारतम्यप्रकर्षश्च कर्मणां
विपक्षस्य संवरनिर्जरा लक्षणस्यासंयतसम्यग्दृष्ट्यादिगुणस्थानविशेषेषु प्रमाणतो निश्चीयते तस्मा-
त्परमात्मनि तस्य परमः प्रकर्षः सिद्धयतीत्यवगम्यते । दुःखादिप्रकर्षेण व्यभिचार इति चेन्न दुःखस्य
सप्तमन्तरकभूमौ नरकाणां परमप्रकर्षसिद्धेः सर्वार्थसिद्धौ देवानां सांसारिकसुखपरमप्रकर्षवत् । एतेन
क्रोधमानमायालोभानां तारतम्येन व्यभिचारशंका निरस्ता तेषामभव्येषु मिथ्यादृष्टिषु च परमप्रकर्ष
सिद्धेस्त्वत्प्रकर्षोहि परमोऽनंतानुबंधित्वलक्षणस्य च तत्र प्रसिद्धः क्रोधादीनामनंतानुबंधिनां तत्र स-
द्भावात् । ज्ञानज्ञानिप्रकर्षेण व्यभिचार इति चेन्न तस्यापि क्षायोपशमिकस्य हीयमानतया प्रकृष्यमाण-

एव प्रसिद्धस्य केचिन्नि परमप्रकर्षसिद्धेः श्रायिकस्य तु हानिरेवानुपलब्धे कृतस्तरप्रकर्षो येन व्यभि-
चार शक्यते । के पुनः कर्मभूतयो एषा विपक्ष परमप्रकर्षमाह् खाप्यत इत्यारेकायामिदमाह

कर्माणि द्विविधान्यत्र द्रव्यभावविकल्पतः ।

द्रव्यकर्माणि जीवस्य पुद्गलात्मान्यनेकधा ॥ ११३ ॥

भावकर्माणि चैतन्यविवर्त्तात्मानि भांति नु ।

क्रोधादीनि स्ववेद्यानि कथंचिच्चिदभेदतः ॥ ११४ ॥

तत्स्कंधराशयः प्रोक्ता भूमृतोऽत्र समाधितः ।

जीवाद्विश्लेषणं भेदः संतानात्यंतसंक्षयः ॥ ११५ ॥

जीवं परवेत्रीकुरीति स परवेत्रीकियते वा यैस्तानिकर्माणि, जीवेन वा मिथ्यावर्शनादिपरिणामे क्रियत इति कर्माणि तानि द्विप्रकाराणि द्रव्यकर्माणि भावकर्माणि च तत्र द्रव्यकर्माणि ज्ञानावरणादीन्यष्टौ मूल-
प्रकृतिमवाप्तयाऽऽप्तत्वारिंशदुत्तरशतमुत्तरप्रकृतिविकल्पात्तद्योत्तरोत्तरप्रकृतिमेदादनेकप्रकाराणि तानि
च पुद्गलपरिणामात्मकानि जीवस्य पारतन्त्र्यनिमित्तत्वाभिगडादिवत्, क्रोधादिभिर्भयमिचार इति चेन्न
तेषां जीवपरिणामानां पारतन्त्र्यस्वरूपात्, पारतन्त्र्य हि जीवस्य क्रोधादिपरिणामो न पुन पारतन्त्र्यनिमि-
त्तं । ननु च ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयांवरणायाणामेवान्तर्हानदर्शानसुखवीर्यसंक्षयजीवस्वरूप
घातित्वात्पारतन्त्र्यनिमित्तत्वं पुनर्नामगोत्रसङ्घेषापुपां तेषामात्मस्वरूपाघातित्वात्पारतन्त्र्यनिमित्तत्वा-
द्विद्वेदिति पश्चाद्व्यापकोहेतुर्बन्धनरपविचैतन्ये स्वापवदिति चेन्न तेषामपि जीवस्वरूपसिद्धत्वप्रतिषेधि-
त्वात्पारतन्त्र्यनिमित्तत्वोपपत्ते कथमेवं तेषामघातिकर्मस्वामित्तिचेत्तीबन्मुक्तिस्त्रयणपरमाहृत्यस्त्री
घातित्वात्माघादिति भूमहे तयो न पश्चाद्व्यापकोहेतु, नाप्यन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयविकलं पुद्गल
परिणामात्मकसाध्यमवतरेण पारतन्त्र्यनिमित्तत्वम् साधनस्यानुपपत्तिनिषेधनिर्णयात्तानि च स्वकार्येण
घयानाम प्रतीयमानेनानुनीयते दृष्टकारणव्यभिचाराद्दृष्टकारणसिद्धे । भावकर्माणि पुनश्चैतन्य
परिणामात्मकानि क्रोधाद्यात्मपरिणामानां क्रोधादिकर्मोद्यनिमित्तानामौद्यिकस्वेऽपि कथयित्वात्म
मोऽनर्थावरत्वाच्चिद्रूपत्वाविरोधात् ज्ञानरूपत्वे तु तेषां विप्रतिषिद्ध ज्ञानस्वोद्यिकत्वात्मावाहकर्मयोगो
कर्मरूपपारतन्त्र्यगुणत्वाद्वाद्यिकत्वं नापि पुद्गलपरिणामात्मकत्वमिति केचित्तेपि न मुक्तिवादिन कर्म-
णामात्मगुणत्व एतद्वारतन्त्र्यनिमित्तत्वायोगात्सर्वदाऽऽत्मनो बंधानुपपत्तमुक्तिप्रसंगात् । न हि यो यस्य
गुण स तस्य पारतन्त्र्यनिमित्त यथा वृथिव्यादे रूपादि, आत्मगुणश्च धर्माधर्मसङ्गच्छं कर्म परैरभ्यु-
पगम्यत इति न तद्वारतन्त्र्यनिमित्त स्यात् तत एव च 'प्रधानाविषयः शृङ्गे कृष्णं च कर्म, इत्यपि
निश्चया तस्यात्मपारतन्त्र्यनिमित्तत्वाभावे कर्मत्वायोगादन्यथाविप्रसंगात् । प्रधानपारतन्त्र्यनिमित्तत्वा-
त्तस्य कर्मत्वमिति चेन्न प्रधानस्य तेन वेषोपगमे मोक्षोपगमे च पुरुषकल्पनावैयर्थ्यात् । बंधमोक्ष
फलानुभवनस्य पुरुषे प्रतिष्ठानाच्च पुरुषकल्पनावैयर्थ्यामितिचेत्तदेतत्संबन्धाभिधानं प्रधानस्य बंधमोक्षौ,
पुरुषस्तत्कर्मनुभवतीति कृतनासाकृताभ्यागमप्रसंगात्, प्रधानेन हि कृतौ बंधमोक्षौ न च तस्य तत्फ-
लानुभवनमिति कृतनाश्च पुरुषेण तु तौ न कृतौ तत्फलानुभवने च तस्येत्यकृताभ्यागमः कथं परिहर्तुं
शक्यः । पुरुषस्य चेतनत्वात्फलानुभवने, न प्रधानस्याचेतनत्वादितिचेन्न मुच्यत्सन्नोऽपि प्रधानकृतकर्मफ-
लानुभवनानुपगमात् । मुच्यते प्रधानसंसर्गाभावाच्च तत्फलानुभवनमितिचेत्तर्हि सत्कारिणः प्रधानसंस-
र्गाद्वैयर्थ्यानुभवन सिद्धं तथा च पुरुषस्यैव बंध सिद्धं प्रधानेन संसर्गस्य बंधफलानुभवननिमित्त-
स्य बंधरूपत्वाद्दृष्यैव संसर्ग इति नामकरणान् स 'आत्मनः' प्रधानसंसर्गकारणमवतरेण न संभव-
तीति पुरुषस्य मिथ्यावर्शनादिपरिणामस्तरकारणमिति प्रत्येतज्यं । प्रधानपरिणामस्यैव तत्संसर्गकारण

त्वे मुक्तात्मनोपि तत्संसर्गकारणत्वप्रसक्तेरिति मिथ्यादर्शनादीनि भावकर्माणि पुरुषपरिणामात्मकान्येव पुरुषस्य परिणामित्वोपपत्तेस्तथापरिणामित्वे वस्तुत्वविरोधान्निरन्वयदिनश्चरक्षणिकचित्तवत् । द्रव्यकर्माणि तु पुद्गलपरिणामात्मकान्येव प्रधानस्य पुद्गलपर्यायत्वात्पुद्गलस्यैव प्रधानमिति नामकरणात्, नच प्रधानस्य पुद्गलपरिणामात्मकत्वमसिद्धं पृथिव्यादिपरिणामात्मकत्वात्पुरुषस्यापुद्गलद्रव्यस्य-तदनुपलब्धिर्बुद्धद्वयंकारादिपरिणामात्मकत्वात् नहि प्रधाने बुद्ध्यादिपरिणामो घटते, तथाहि न प्रधानं बुद्ध्यादिपरिणामात्मकं पृथिव्यादिपरिणामात्मकत्वाद्यत्तु बुद्ध्यादिपरिणामात्मकं तन्न पृथिव्यादिपरिणामात्मकं दृष्टं यथा पुरुषद्रव्यं तथा च प्रधानं तस्मात्त बुद्ध्यादिपरिणामात्मकं । पुरुषस्य बुद्ध्यादिपरिणामात्मकत्वासिद्धेर्न वैधर्म्यदृष्टांततेति चेन्न तस्य तत्साधनात्तथाहि बुद्ध्यादिपरिणामात्मकः पुरुषश्चेतनत्वाद्यस्तु न बुद्ध्यादिपरिणामात्मकः स न चेतनोदृष्टो यथा घटादिश्चेतनश्च पुरुषस्तस्माद्बुद्ध्यादिपरिणामात्मक इति सम्यगनुमानात्, तथाकाशपरिणामात्मकत्वमपि प्रधानस्य न घटते मूर्तिमत्पृथिव्यादिपरिणामात्मकस्यामूर्ताकाशपरिणामात्मकत्वविरोधाद्घटादिवत् । शब्दादितन्मात्राणां तु पुद्गलद्रव्यपरिणामात्मकत्वमेव कर्मेन्द्रियद्रव्यमनोषन् भावमनोबुद्धीन्द्रियाणां तु पुरुषपरिणामात्मकत्वसाधनात्त जीवपुद्गलद्रव्यव्यतिरिक्तं द्रव्यांतरमन्यत्र धर्माधर्माकाशकालद्रव्येभ्य इति न प्रधानं नाम तत्त्रांतरमस्ति सत्त्वरजस्तमसामपि द्रव्यभावरूपाणां पुद्गलद्रव्यपुरुषद्रव्यपरिणामत्वोपपत्तेरन्यथा तदघटनादिति द्रव्यकर्माणि पुद्गलात्मकान्येव सिद्धानि भावकर्माणां जीवपरिणामत्वासिद्धेस्तानि च द्रव्यकर्माणि पुद्गलस्कंधरूपाणि परमाणूनां कर्मत्वानुपपत्तेषां जीवत्वरूपप्रतिबंधकत्वाभावादिति कर्मस्कंधसिद्धिस्तं च कर्मस्कंधा वहव इति कर्मस्कंधराशयः सिद्धास्ते च भूभृत इव भूभृत इति व्यपदिश्यंते समाधिवचनात्तेषां कर्मभूभृतां भेदो विश्लेषणमेव न पुनरत्यंतसंशयः सतो द्रव्यस्यात्यंतविनाशानुपपत्तेः प्रसिद्धत्वात्तत्र एव कर्मभूभृतां भेदा भगवान् प्रोक्तां न पुनर्विनाशयितेति निरवयमिदं भेत्तारं कर्मभूभृतां ज्ञातारं विश्वतत्त्वानामिति विशेषणद्वयं मोक्षमार्गस्य नेतारमिति विशेषणवत् । ॥ कःपुनर्मोक्ष इत्याह ।

स्वात्मलाभस्ततोमोक्षः कृत्स्नकर्मक्षयात्मतः

निर्जरासंवराभ्यां तु सर्वसद्भादिनामिह ॥ ११६ ॥

यत एवं ततः स्वात्मलाभो जीवस्य मोक्षः कृत्स्नानां कर्मणामागामिनां संचितानां च संवरनिर्जराभ्यां क्षयाद्विज्ञेयात्सर्वमद्वादिनां मत इति सर्वेषामास्तिकानां मोक्षस्वरूपे विवादाभावं दर्शयति तेषामात्मस्वरूपे कर्मस्वरूपे च विवादात्तत्र च प्रागेव निरस्तानंतज्ञानादिचतुष्टयस्य सिद्धत्वस्य चात्मनः स्वरूपस्य प्रमाणप्रसिद्धत्वात्तत्रैतन्नत्वमात्मनः स्वरूपं तस्य ज्ञानममवायित्वविरोधादाकाशादितत्कारणादृष्टविशेषासंभवाच्च तद्वत्तस्यांतःकरणसंयोगस्यापि दुर्घटत्वात् प्रतीयते च ज्ञानमात्मनि ततस्तस्य नाचैतन्यं स्वरूपं । ज्ञानस्य चैतन्यस्यानित्यत्वात्कथमात्मनो नित्यस्य तत्स्वरूपमितिचेन्नानंतस्य ज्ञानस्यानादेऽनित्यत्वैकांताभावात् । ज्ञानस्य नित्यत्वे न कदाचिद्ज्ञानमात्मनः स्यादितिचेन्न तदावरणोदये तद्विरोधात् एतेन समस्तवस्तुविषयज्ञानप्रसंगोऽपि विनिवारितस्तद्वातिकर्मोदये सति संसारिणस्तदसंभवाच्चक्षयं तु केवलिनः सर्वद्रव्यपर्यायविषयस्य ज्ञानस्य प्रमाणतः प्रसिद्धेः सर्वज्ञत्वस्य साधनात् । चैतन्यमात्रमेवात्मनः स्वरूपमित्यनेन निरस्तं ज्ञानस्वभावरहितस्य चेतनत्वविरोधाद्गगनादिवत् । प्रभास्वरभिदं चित्तमिति स्वसंवेदनमात्रं चित्तस्य स्वरूपं वदन्नपि सकलार्थविषयज्ञानसाधनान्निरस्तः स्वसंविन्मात्रेण वेदनेन सर्वार्थसाक्षात्करणविरोधात् । तदेवं प्रतिवादिपरिकल्पितात्मस्वरूपस्य प्रमाणबाधितत्वात्स्याद्वादिनिगदितमेवानंतज्ञानादिस्वरूपमात्मनो व्यवतिष्ठते ततस्तस्यैव लाभो मोक्षः सिद्ध्येन्न पुनः स्वात्मप्रहाणमिति प्रतिपद्येमहि प्रमाणसिद्धत्वाच्चया कर्मस्वरूपे च विप्रतिपत्तिः कर्मवादिनां कल्पनाभेदात्साच पूर्वनिरस्तैत्यलं विवादेन । ननु च संवरनिर्जराभ्यां मोक्षाणां भेदाभावः कर्माभावस्वरूपत्वाविशेषादितिचेन्न संवर-

व्यागामिकर्मोत्पत्तिरुपस्थात्वाद्वाह्वनिरोध स्रवर इति पथनात् निर्जरायास्तु संभितकर्मविप्रमोक्ष-
रुद्रम्यत्वाद्वात् कर्मविप्रमोक्षानिर्वरेति प्रतिपादनात्कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षस्यैव मोक्षस्वरूपनात्तत्र सपि-
तानागतद्रव्यमात्रकर्मणो विप्रमोक्षस्य स्रवरनिर्वरयोरभावात्ताभ्यां मोक्षस्य मेव सिद्ध । ननु च
नास्तिकान्प्रति मोक्षस्वरूपेऽपि विवाद इति चन्न तेषामप्रानधिकारात्तदेवाह ।

नास्तिकानां च नैवास्ति प्रमाणं तन्निराकृतौ ।

प्रलापमात्रकं तेषां नावधेयं महात्मनां ॥ ११७ ॥

तेषां प्रत्यक्षमेव प्रमाणं नास्तिकानां ये कथं मोक्षनिराकरणाय प्रमाणांतर वदेषु स्वेष्टहानिप्रसं-
गात् पराभ्युपगतेन प्रमाणेन मोक्षाभावमात्रज्ञानां मोक्षद्वयवधेय किञ्चानुभवे न चेद्विश्रितमनस-
परपर्यययोगपरतया प्रलापमात्रं तु महात्मनां नावधेय तेषामुपेक्षात्त्वात्तदानीर्विवाद एव मोक्ष प्रतिप-
त्तव्य । क इति मोक्षमार्ग इत्याह ।

मार्गो मोक्षस्य वै सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकः ।

विशेषेण प्रपत्तव्यो नान्यथा तद्विरोधतः ॥ ११८ ॥

मोक्षस्य हि मार्गः साक्षात्पुत्रुपायोविशेषेणप्रज्ञायतीयोऽसाधारणकारणस्य तथाभावात्तदपत्तेर्न
पुनः सामान्यतः साधारणकारणस्य द्रव्यक्षेत्रकालभ्रमभावविशेषस्य सद्भावात्तत्र च त्रयात्मक एव
प्रतिपत्तव्यं तथाहि सम्यग्दर्शनादित्रयात्मको मोक्षमार्गः साक्षात्मोक्षमार्गत्वाद्यस्तु न सम्यग्-
दर्शनादित्रयात्मकं स न साक्षात्मोक्षमार्गो यथा ज्ञानमात्रादि साक्षात्मोक्षमार्गस्य विवादाभ्यासित-
स्वस्वात्सम्यग्दर्शनादित्रयात्मक इत्यत्र नाप्रसिद्धो धर्मी मोक्षमार्गमात्रस्य सकलमोक्षवादिनामविवा-
दस्य धर्मित्वात्तत्र एव नाप्रसिद्धविशेष्यं पक्षो साध्यप्रसिद्धविशेषण सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वस्य
व्यापिविमोक्षमार्गत्वात्तदानीं प्रसिद्धत्वात् । नहि रसायनभ्रममात्र सम्यग्ज्ञानात्परणरहित सक-
लानवधिनाशनायाल नापि रसायनज्ञानमात्रं भ्रमनात्परणरहितं न च रसायनात्परणमात्रं भ्रमान-
ज्ञानस्युत्पत्तेः तेषामन्यतमापाये सकलव्यापिविप्रमोक्षरक्षणस्य रसायनफलत्वात्संभवात्तद्वत्सकलकर्म-
महाभ्यासविप्रमोक्षोऽपि तत्त्वभ्रमज्ञानात्परणप्रवाहप्रकाशेवोपायादनपायमुपपद्यते तद्वन्वतमापाये
तदनुपपत्तेः । ननु चाप्यप्रतिक्षार्थकदेशासिद्धौ हेतु शब्दानित्यत्वे शब्दत्वविवेचिनि न मत्तस्य प्रतिक्षार्थक-
देशत्वेन हेतोरसिद्धत्वायोगात् प्रतिक्षा हि धर्मिधर्मसमुदायकक्षणा तदेकदेशस्तु धर्मी धर्मो वा तत्र न
धर्मी तत्रैवप्रसिद्धं प्रसिद्धो धर्मो विवक्षन्तु न चाप्यधर्मिधर्मविक्षापामप्रसिद्ध इति पक्षे युक्त प्रमा-
ण्यत्वात्संशयवशादविशेषात् ननु मोक्षमार्गो धर्मी मोक्षमार्गस्य हेतुत्वस्य न, धर्मिसामान्यरूपत्वात्साधन-
धर्मत्वेन प्रतिपादनादित्यत्र सोऽप्यनुकूलमाचरति साधनधर्मस्य धर्मिरुपत्वाभावे प्रतिक्षार्थकदेशनिरा-
करणात् विशेषेण धर्मिणं कृत्वा सामान्य हेतु भुवतो न दोष इति परे स्वधर्ममिधानात्, प्रयत्नान्तरीयक
क्षमिकं शब्दं भयत्नांतरीयकत्वादिवाविवक्त क पुनरत्र विषयो धर्मी मोक्षमार्ग इति त्रुम कुतोऽस्य-
विशेषेण स्वार्थ्यमार्गात् नक्षत्र मार्गसामान्यं धर्मि किं तर्हि मोक्षविशेषणो मार्गविशेष कथमेव मोक्ष-
मार्गत्वं सामान्यं मोक्षमार्गाणामनेकव्यक्तिनिष्ठत्वात्कश्चिन्मानसशारीरव्यापिविशेषेणायां मोक्षमार्ग-
कश्चिद्द्रव्यमात्रसकलकर्मोणमिति मोक्षमार्गत्वं सामान्यं शब्दत्ववत् शब्दत्वस्य हि यथा शब्दविशेषेण वर्ण-
पदवाक्यपरमके विवादास्पदे तथा तत्त्वविततधर्मसुपिररक्ष्येऽपि भावणज्ञानजननसमर्धतया (शब्दव्यपदेश-
नातिश्रमिति) इति शब्दविशेषेण धर्मिणं कृत्वा शब्दत्वं सामान्यं हेतु भुवाणो न कश्चिदोपमासिद्धयुते
तयानन्वयवशेषस्याप्यमावात् तद्वन्मोक्षमार्गीविशेषेण धर्मिणमभिधाय मोक्षमार्गस्य सामान्य साधनमभि-
धयानो नोपलभ्यते । तथा सामान्यमोक्षोऽपि प्रतिक्षार्थकदेशो हेतुत्वेनोपादीयमानो न प्रतिक्षार्थकदेश-
त्वेनासिद्धत्वस्य धर्मिणा व्यभिचारप्रतिक्षार्थकदेशस्यापि धर्मिणोऽसिद्धत्वात्तदनुपपत्तेः किं तर्हि सामान्ये

नासिद्ध इति न प्रतिज्ञार्थैकदेशो नामासिद्धो हेतुरस्ति विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् । अन्यथानुपपन्नत्वनियमानिश्चयादगमकोऽयं हेतुरितिचेन्न ज्ञानमात्रादौ विपक्षे मोक्षमार्गत्वस्य हेताः प्रमाणवाधितत्वात् । सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वे हि मोक्षमार्गस्य साध्ये ज्ञानमात्रादिर्विपक्षस्तत्र च न मोक्षमार्गत्वं सिद्धं बाधकसद्भावात्तथाहि ज्ञानमात्रं न कर्म महाव्याधिर्मोक्षमार्गः श्रद्धानाचरणशून्यत्वात् शरीरमानसव्याधिविमोक्षकारणरसायनज्ञानमात्रवत् नाप्याचरणमात्रं तत्कारणं श्रद्धानज्ञानशून्यत्वात् रसायनाचरणमात्रवत् नापि ज्ञानवैराग्ये तद्दुपायस्तत्त्वश्रद्धानविधुरत्वाद् रसायनज्ञानवैराग्यमात्रवदिति सिद्धोऽन्यथानुपपत्तिनियमः साधनस्य ततो मोक्षमार्गस्य सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वसिद्धिः । परंपरया मोक्षमार्गस्य सम्यग्दर्शनमात्रात्मकत्वसिद्धेर्व्यभिचारी हेतुरितिचेन्न साक्षादिति विशेषणात्साक्षान्मोक्षमार्गत्वं सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वं न व्यभिचरति क्षीणकपायचरमक्षणवर्तिपरमार्हत्यलक्षणजीवनमोक्षमार्ग इवेति सुप्रतीतं तथैवायोगकेवलिचरमक्षणवर्तिकृत्कर्मक्षयलक्षणमोक्षमार्गः साक्षान्मोक्षमार्गत्वं सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वं न व्यभिचरति तपोविशेषस्य परमशुक्लध्यानलक्षणस्य सम्यक्चारित्र्येऽतर्भावादिति विस्तरतस्तत्त्वार्थालंकारेयुक्त्यागमविरोधेन परीक्षितमवबोद्धव्यं तद्वं विधस्य मोक्षमार्गस्य प्रणेता विश्वतत्त्वज्ञः साक्षात्परंपरया वेति शंकायामिदमाह ।

प्रणेता मोक्षमार्गस्यावाध्यमानस्य सर्वथा ।

साक्षाद्यएव स ज्ञेयो विश्वतत्त्वज्ञताश्रयः ॥११९॥

न हि परंपरया मोक्षमार्गस्य प्रणेता गुरुपर्वक्रमाविच्छेदादधिगततत्त्वार्थशास्त्रार्थोऽप्यस्मदादिभिः साक्षाद्विश्वतत्त्वज्ञतायाः समाश्रयः साध्यते प्रतीतिविरोधात्किं तर्हि साक्षान्मोक्षमार्गस्य सकलबाधकप्रमाणरहितस्य यः प्रणेता स एव विश्वतत्त्वज्ञताश्रयस्तत्त्वार्थसूत्रकारैरुभास्वामिप्रभृतिभिः प्रतिपाद्यते भगवद्भिः साक्षात्सर्वतत्त्वज्ञतामन्तरेण साक्षादवाधितमोक्षमार्गस्य प्रणयनानुपपत्तेरिति वंदे तद्गुणलब्धय इत्येतद्व्याख्यातुमनाः प्राह

वीतनिःशेषदोषोऽतः प्रवंद्योऽर्हन् गुणांबुधिः ।

तद्गुणप्राप्तये सद्भिरिति संक्षेपतोऽन्वयः ॥१२०॥

यतश्च यः साक्षान्मोक्षमार्गस्यावाधितस्य प्रणेता स एव विश्वतत्त्वानां ज्ञाता कर्मभूभृतां भेत्ताऽतएवार्हन् प्रवंद्यो मुनीन्द्रैस्तस्य वीतनिःशेषज्ञानादिदोषत्वात्तस्यानंतज्ञानादिगुणांबुधित्वाच्च योहि गुणांबुधिः स एव तद्गुणलब्धये सद्भिराचार्यैर्वेदनायः स्यान्नान्य इति मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृतां ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां भगवंतमर्हंतमेवान्ययोगव्यवच्छेदेन निर्णीतमहं वंदे तद्गुणलब्धयर्थमिति संक्षेपतः शास्त्रादौ परमेष्ठिगुणस्तोत्रस्य मुनिपुंगवैर्विधीयमानस्यान्वयः संप्रदायाव्यवच्छेदलक्षणः पदार्थघटनालक्षणो वा लक्षणीयः प्रपंचतस्तदन्वयस्याक्षेपसमाधानलक्षणस्य श्रीमत्स्वामिसमंतभद्रैर्देवागमाख्यातमीमांसायां प्रकाशनात्तत्त्वार्थविद्यानमहोदयालंकारेषु च तदन्वयस्य व्यवस्थापनादलं प्रसंगपरंपरया अत्र समासतस्तद्विनिश्चयात्कस्मात्पुनरेवंविधो भगवान् सकलपरीक्षालक्षितमोहक्षयः साक्षीकृतविश्वतत्त्वार्थो वंचते सद्भिरित्यावेद्यते ।

मोहाक्रांतान्न भवतिगुरोर्मोक्षमार्गं प्रणीति ।

नर्तेतस्याःसकलकलुषध्वंसजा स्वात्मलब्धिः ॥

तस्यैवंद्यःपरगुरुरिहक्षीण मोहस्त्वमर्हन् ।

साक्षात्कुर्वन्नमलकमिवाशेषतत्त्वानि नाथ ॥१२१॥

मोक्षसाधनान् रागादिप्रपञ्चोनाकांठाद् गुरोर्मोक्षमार्गस्य यथोक्तस्य प्रणीतिर्नोपपद्यते यस्माद्-
 प्रागुक्तपादानपरवशीकृतमानसस्य सम्यग्गुरुत्वेनाभिमन्यमानस्यापि यथाद्योपदेशेऽस्मिन्निश्चयासम-
 वात् तस्य विवधायामिधानसंज्ञकानतिक्रमात् गुरो माक्षमार्गप्रणीतिर्यत्तच्च तस्या मोक्षमार्गप्रणीतेर्विना
 मोक्षमार्गी भावनाप्रकर्षपर्यंतगमनेन सकलकर्मलक्षणकलुषप्रपञ्चसंज्ञानंतद्वानादिलक्षणया स्वात्मस-
 म्पि परमनिर्गृप्ति कस्मश्चिद् पटते तस्मात्तस्मै स्थाप्यस्तस्यैव स्वमवाहृन् परमगुरुरिह शास्त्रादौ कथं
 क्षीणमोहस्यारत्नरत्नमिहितस्फटिकमणिबत्साक्षात्कृतवाद्योपतत्त्वाथत्वाच्च न क्षीणमोह साक्षादशोप-
 तत्त्वानि ह्यप्यु समर्थं कपिलाविषम्रापि साक्षात्परिक्षावाशपतत्त्वार्थो मोक्षमार्गप्रणीतये समर्थो न च
 तदसमर्थं परमगुरुरभिप्राप्तं क्षयवत्तद्वेदेति न मोहाकांठं परमभिन्नेयसार्थभिरभिवंदनीय । कथं
 मेवमाभाष्यार्थेय प्रवर्द्धनीयाः स्युर्दिति चेत् परमगुरुत्वचानुसारितया तेषां प्रवर्द्धमानत्वाद्गतो मोह
 इहितत्वाच्च तेषां वदनीयत्वमिति प्राधिपद्यामहे तत् एक परापरगुरुगुणस्योत्रैः शास्त्रादौ मुनींद्रिभिहित-
 मिति स्वाभ्यानमनुवर्तनीयं, पञ्चानामपि परमंक्षिना गुरुत्वोपपत्तं कास्त्वंतो देशतश्च क्षीणमोहत्व-
 सिद्धरक्षेपतत्त्वार्थज्ञानप्रसिद्धेच्च यथाद्योमिधायित्वनिश्चयाद्विद्यार्थमिधानसंज्ञकवाचान्मोक्षमार्गप्रणी-
 तौ गुरुत्वापपत्तत्त्वसाक्षात्कृतव्युत्थयनिश्चयसमाप्तेरवश्यभावात्तत्रेवमाप्तपरीक्षेया विहिता हितपरी-
 क्षावक्ष्येर्विचक्षणैः पुन पुनश्चतसि परिमळनीयेत्याचक्ष्महे ।

न्यक्षेणाप्तपरीक्षाप्रतिपक्षं क्षपयितु क्षमा साक्षात् ।

प्रेक्षावतामभीक्ष्ण विमोक्षलक्ष्मीक्षणाय सलक्ष्या ॥ १२२ ॥

श्रीमत्तत्त्वार्थशास्त्राद्भुतसलिलनिधेरिद्धरत्नोद्भवस्य

प्रोत्थानारमकाले सकलमलमिदे शास्त्रकारैः कृतं यत् ।

स्त्रोत्र तीर्थोपमान प्रथितपृथुपथ स्वामिमीमांसित तत् ।

विद्यानंदैः स्वशक्त्या कथमपि कथित सत्यवाक्यार्थसिद्धौ ॥१२३॥

इति तत्त्वार्थशास्त्रादौ मुनींद्रस्त्रोत्रगोचरा ।

प्रणीताप्तपरीक्षेय कुविवादनिवृत्तये ॥१२४॥

विद्यानंदहिमाचलमुखपद्मविनिर्गता मुगंधीरा

आप्तपरीक्षाटीका गंगाबधिरतरं जयतु ॥ १ ॥

मास्त्रद्वासिरदोषा कुम्भितमत्तत्त्वात्तत्तदेने पट्टी ।

आप्तपरीक्षाकृतिराचक्रार्कं चिरंजयतु ॥ २ ॥

स जयतु विद्यानंदो रत्नत्रयमूरिभूषणस्तबल ।

तत्त्वार्थार्णवतरणे सद्गुणाय प्रकटितो येन ॥ ३ ॥

इत्याप्तपरीक्षा समाप्ता ।

श्रीपरमात्मने नमः ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

२

स्याद्वादविद्यापतिश्रीविद्यानंदस्वामिविरचिता

पत्रपरीक्षा

श्रीवर्द्धमानमानुस्य स्याद्वादन्यायनायकं ।

प्रबुद्धाशेषतत्त्वार्थं पत्रवाक्यं विचार्यते ॥ १ ॥

कस्मात्पुनः श्रीवर्द्धमानमर्हंतं भगवं तं स्याद्वादन्यायनायकं प्रकर्षेण साक्षाद्बुद्धाशेषप्रबुद्धव्यपर्यायात्मजीवा-
दिपदार्थमेवानुस्य पत्रवाक्यमाचार्यपरंपरया विचरन् विचार्यते । नन्वक्षपादाद्येकांतवादिनामन्यतममित्यत्रोच्यते ।

नैकांतवादिनां पत्रवाक्यं संभवदर्थकं । तैत्तर्त्त्वोधिर्गोमोपायप्रकाशरीहितत्वतः ॥ १ ॥

यत्तु संभवदर्थात्मा न तत्तादृक्षमीक्षितं । यथा स्याद्वादभृद्वाक्यं तद्वक्त्रे न तैत्तर्था ॥ २ ॥

नन्वक्षपादादीनां पत्रवाक्यं तावन्नेत्युक्तं तस्य प्रसिद्धावयवत्वेन प्रसिद्धत्वात् देवदत्तादिवोक्तवत्
नापि तदसंभवदर्थकं स्नेष्टस्यार्थस्य साधकत्वात् । न चाऽसाधुगूढपदप्रायमपि पत्रमासज्यते साधुगूढपदप्रा-
यस्यैव निराकुलस्य तस्य तैरावेदितत्वात् । तदुच्यते—

प्रसिद्धावयवत्रं वाक्यं स्नेष्टस्यार्थस्य साधकं । साधुगूढपदप्रायं पत्रमाहुरनाकुलं ॥ १ ॥

कथं पुनः प्रसिद्धावयवत्वादिविशेषणविशिष्टं वाक्यं पत्रं नाम तस्य श्रुतिपथसमाधिगम्यपदसमुदाय-
विशेषरूपत्वात् पत्रस्य तद्विपरीताकारत्वात् न च यद्यतोऽन्यत्तत्तेन व्यपदिश्यतेऽतिप्रसंगात् नीलादयोपि
हि कंत्रलादिभ्योऽन्ये न ते नीलादिव्यपदेशहेतवः तेषां तैद्यपदेशहेतुतया प्रतीयमानत्वात् किरीटादीनां
पुरुषे तद्व्यपदेशहेतुत्ववत् तद्योगात्तत्र मत्वर्थीयविधानात् । नीलादयः संति येषां ते नीलादयः कंत्रलादय इति
गुणवचनेभ्यो मत्वर्थीयस्याभावप्रसिद्धेरितिचेत् उपचरितोपचारादिति क्रमः । श्रोत्रपथप्रस्थायिनो हि शब्दा-
त्मकस्य पदसमुदायविशेषरूपस्य लिप्यामुपचारः तत्र तैस्य जनरारोप्यमाणत्वात् लिप्युपचरितवाक्यस्यापि
पत्रे समुपचर्यमाणत्वात् तत्र लिखितस्य पत्रस्थत्वात् तदुपचरितोपचारात् पत्रव्यपदेशसिद्धेः न च यद्यतो
ऽन्यत्तत्तेनोपचारादुपचारोपचारात् वा व्यपदेशमशक्यं शक्रार्दन्यत्र व्यवहर्तृजने शक्रामिप्राये स्फुटमुपचार-
दर्शनात् ततोऽन्यत्रापि कौशादाबुपचारोपचारात् शक्रव्यपदेशसिद्धेः तदुक्तं—

१ स्वामाविक्रमेव । २ आगच्छत् । ३ तेषां । ४ जीवादिदत्त्व- । ५ स्वार्थनिश्चयस्य । ६ प्रमाणनयप्रदर्शकवाक्यं ।
७ तस्मात् । ८ संभवदर्थात्मैव । ९ आदिशब्देन गामानय श्रुतां दंडेनेत्यादिग्रहणं । १० दोषे रहितं । ११ कर्णं । १२
नीलः कंठल इत्यत्र कंत्रलोहनेन नीलेन व्यपदिश्यते इत्यत आह । १३ तेषु कंत्रलादिषु नीलादिव्यपदेशहेतवो न भवन्ती-
त्यर्थः । १४ लिपिरेव वाक्यमिति । १५ वाक्यस्य । १६ भिन्ने । १७ पंडितादी । १८ आदिशब्देन पाषाणादिग्रहणं ।

मुख्य शब्दात्मक वाक्य लिप्यामारोप्यते जने । पत्रस्वभावो तत्पत्रमुपचारोपचारत ॥ १ ॥

अथवा प्रकृतवाक्यस्य मुख्यत एव पत्ररूपपदेन इति निर्गद्यम् पदानि श्रयन्ते गोप्यते रक्ष्यते परेभ्य प्रतिवादिभ्य स्वयं विजिगीषुणा यस्मिन् वाक्ये तत्पत्रमिति पत्रशब्दस्य निर्वचनसिद्धे । तथा लोके व्यवहर्त्तरी शास्त्रे च योरुपर्यक्रमप्राप्ते प्रतीयते न च पदानि विनिश्चितपदस्वरूपतदभिधेयतत्त्वैभ्य परेभ्य-
स्त्राप्तुमशक्यमप्येव कुतश्चिदूर्णविपर्ययनादेः प्रकृतिप्रत्ययादिगोपनाद्वा सभाषणसमवात् पदगूढादिकाभ्यवचतदुक्तं-
त्रायते वा पदस्यस्मिन्परेभ्यो विनिर्गद्युणा । कुतश्चिदिति पत्र स्याल्लोके शास्त्रे च रूढित-॥२॥

न चैवमस्यपदस्यपदमपि वाक्यं पत्रमासज्यते मुख्यपदमेव वा साधुगूढपदप्रायमिति वचनात्तदुक्त-
नचात्रापुपदं वाक्यं प्रत्यक्षपदमेव वा । साधुगूढपदप्रायमिति तस्य विशेषणत् ॥ ३ ॥

पदपादादिगूढकाभ्यमेव पत्रं प्राप्नोति इति चेन्न प्रसिद्धावयवत्वेन विशिष्टस्य पत्रत्ववचनात् न हि पदगूढादिकाभ्य
प्रमाणसिद्धप्रतिज्ञापत्रवचविशेषणतया किंचिदप्रसिद्धं तस्य तथा प्रसिद्धौ पत्ररूपपदेनसिद्धेरवाचितत्वात्तदुक्त-
पदगूढादिकाभ्यं च नैवं पत्रं प्रसज्यते । प्रसिद्धावयवत्वेन विशिष्टस्याभिधेयत ॥

सर्वमिच्छत्यर्थस्यासावक्यमपि तार्थवत्त्वं पत्रमेवमासक्तमिति चेन्न स्वेच्छार्थसाधनस्यैवैव पत्रविचारे पत्रव-
चनान्तु तदर्थमिहित-

स्वेच्छार्थसाधनस्यापि नैवं पत्रत्वमोपपत्तेत् । स्वेच्छार्थसाधनस्यैव पत्रत्ववचनादिह ॥

ततो नाक्षपादादीनामेकांशवादिनां पत्रवाक्यमसमवदर्थक इति केचित्तदसत् पयोक्तृलक्षणस्य पत्र-
वाक्यस्य तेषां विचार्यमाणस्याभ्यवसितोः तयोहि-नाक्षपादस्य तावद्योक्तलक्षण पत्रवाक्य समवति प्रसि-
द्धावयवत्वस्य विरहात्सुगतादीनामिव । तत्रवयवादि प्रतिज्ञादप्य पत्राक्षपादेनाभिधीयते प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोप-
नयनिगमनाभ्यवयवा इति सूत्रप्रणयनात् । तत्रागमं प्रतिज्ञा विषयतश्चर्तुरिति विषयो मुँहो विषयो र्भौह-
रिति विरहितं पात् सवाच्येभ्यो घमयति संपर्तैर्घावाभूमी जनयन् देवपक इति यथा आगमार्थो वा प्रतिज्ञा
विषयाद्यर्थोसितमुपलम्बिमन्कारणकमिति । यथा हेतुः प्रत्युत्पन्न तेन प्रतिष्ठातार्थस्यानुपपन्नत्वत् कार्यत्वादिति ।
यथा उदाहरण प्रमथं वादिप्रतिवादिनोर्ध्रं बुद्धिसाम्यं तदुदाहरणमिति वचनात् यथादिबदिति यथा
उपनयमुपमानं इत्यतं घर्मिसाम्यवर्मिणो साध्यतात्, "प्रसिद्धसाध्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति" वचनात्
यथायं तदुपलम्बिमन्कारणकं इत्यं यथा वस्त्रादि तथा च विषयादप्यासितमिति । यथा सर्वमिच्छविषयपत्रप्रद-
र्शनफलं निगमनं तस्माद्दुपलम्बिमन्कारणकमिति यथा आगम्यनुपपन्नप्रत्यक्षोपमानवत् फलसमुदायरूप-
स्वार्थचानामवयवानामिति व्याख्यानान्तु । न चैते पत्रावयवा प्रमाणतो विचार्यमाण विपक्षितेति मुनिश्चे-
त्तद्वचसादि, पत्रवाक्यामासेऽपि समवात् तेषां पत्रवर्मेवसपक्षेसत्वविपक्षासत्वमात्राणानिव त्रयाणामवयवनां
सुगतसमतानां रीतादीनामिव कपिलविकसितानां तदभावेऽपि पत्रवाक्यस्य स्वार्थसाधनस्य दर्शनान्तु
साध्यविनाभावनिषमनिश्चयलक्षणदेव हेतोः साध्यप्रसिद्धे तदुक्त-

न चैव लक्षणं पत्रप्रशपादस्य मुख्यते । प्रसिद्धावयवत्वस्य विरहात्सुगतादिबत् ॥ १ ॥

पत्रस्यावयवा पत्र प्रतिज्ञादप्य इत्यसत् । पत्रमासेऽपि सत्त्वावयवो र्शैरूपमात्रवत् ॥ २ ॥
तदभावेऽपि पत्रस्य स्वार्थसाधनत्वेणान्तात् । हेतोः साध्यविनाभावनिषमत्वत्कतो यथा ॥३॥

स्तस्यसादितिसिद्धेयास्तसाध्यसाधनदर्शनं । व्याख्या सामर्थ्यतः सर्वनामान्तेऽपि निश्चित ॥४॥

ननु च पत्रकृतं तद्विनिय इष्ट यथा घट इत्यादौ सति सर्वनामप्रयोगे व्याख्या साम्यसाधनवचन-

१ पत्रलक्षणफलकं । २ नवे ज्ञानः । ३ परंपरा । ४ वाक्यव्यय । ५ पत्रत्वाविभावात् । ६ वार्थप्रतिवादिभ्यो । ७
प्रतिज्ञावयवं साधुगूढपदार्थं च । ८ अन्वयवाचि । ९ न प्राप्नोति । १० तद्वेव विरहात् । ११ वचनार्थिदुपुस्य प्रतिज्ञा ।
१२ तत्रवर्तितान्तु । १३ लक्षणपत्रात्प्रत्येगुरवात् । १४ उपलम्बित्वात् । १५ सर्वमतत्वात् । १६ उपमानापात् । १७
परमाश्रमि । १८ कितवदि । १९ बुद्धियत्कारणकं । २० प्रतिज्ञावयववर्णा । २१ कार्यत्वात् । २२ पूर्वोक्तत्वव्या-
ख्यानात् ।

मुपलब्धं न पुनरसति यतः सत्सदित्यत्र सर्वनामप्रयोगामात्रेऽपि संक्षेपतस्तन्निर्द्देशेत् धर्मिणश्चावचनमिहा-
युक्तं अप्रिरेत्रधूमादित्यादिषु धर्मिवचनदर्शनादिति कश्चित् सोऽप्यनालोचितवचनपथः सामर्थ्याद्रम्यमानस्य
सर्वनाम्नो प्रयोगे विरोधैर्बुध्यात् पंचावयववादिनः साधर्म्यावयवव्याख्यानादर्थतो गम्यमानानां वैधर्म्या-
वयवानामिव क्वचिदवश्यं तत्प्रयोगे पंचावयववचने न्यूनतानुपंगात् अवयववादिनां वीद्धानां त्र्यंशस्य हेतो-
र्भाषणात् सामर्थ्यतो गम्यमानानां प्रतिज्ञादीनामिव तत्प्रयोगे स्वयमसाधनान्गवचनस्य निग्रहाधिकरणस्य
तैरभिधानात् तत एव धर्मिणोऽप्यवचनमिति संक्षिप्तपत्रवाक्येन विरुद्ध्यते तस्य परीक्षादक्षैरर्शूणतयोप-
लक्षितत्वात् तदुक्तं—

वैधर्म्यावयवा यद्व्यंचावयववादिनः । साधर्म्यावयवाख्यानाद्रम्यतेऽर्थादभाषिताः ॥ १ ॥

प्रतिज्ञायाश्च केपांचिद्वैतोऽर्थस्य भाषणात् । सामर्थ्याद्रम्यमानत्वान्न प्रयोञ्ज्या यथैव तु ॥२॥

तथा सामर्थ्यगम्यत्वात्सर्वनाम्नोप्यभाषण । क्वचिदिष्टं परीक्षायां दक्षैर्धर्मिण एव च ॥ ३ ॥

नन्वेवं क्वचिदपि प्रतिज्ञादिप्रयोगे न स्याद्वादिनां युक्तरूपो भवेत् तस्य सामर्थ्याद्रम्यमानत्वात्सर्व-
नामवदिति न मनीषिभिर्मनासि निश्चयं तेषां प्रतिपाद्यानुरोधेन प्रयोगोपगमात् यथैव हि कस्यचित्प्रतिवो-
ध्यस्यानुरोधेन साधनवाक्ये संधाभिधीयते दृष्टातादिकमपि न चैवं साधनस्यैकलक्षणत्वं स्वयं परीक्षित-
मपक्षिप्यते ततोऽन्यांगानां सतामपि तल्लक्षणत्वापायात्साधनाभासेपि तत्संभवादसंसाधारणताविरहात् तथैव
हि कुमारनंदिभट्टारकैरपि स्ववादन्त्याये निगदितत्वात्तदाह—

प्रतिपाद्यानुरोधेन प्रयोगेषु पुनर्यथा । प्रतिज्ञा प्रोच्यते तज्ज्ञेस्तथोदाहरणादिकं ॥ १ ॥

न चैवं साधनस्यैकलक्षणत्वं विरुध्यते । हेतुलक्षणतापायादन्यांगस्य तर्थादितं ॥ २ ॥

अन्यधानुपपत्त्येकलक्षणं लिगैर्मम्यते । प्रयोगपरिपाटी तु प्रतिपाद्यानुरोधतः ॥ ३ ॥

ननु चातिसंक्षिप्तपत्रवाक्ये हेतुरेव प्रयोक्तव्यः तावन्मात्रात्साध्यमवबोद्धुं समर्थान् नरान्प्रति साध्या-
भिधानस्य निरर्थकत्वात् प्रपंचतारतम्यात् साध्यं निश्चेतुमीशान् प्रति द्वौ चावयवौ प्रयोक्तव्यौ पक्षो हेतुश्चेति
त्रयश्चावयवाः कौंश्चन प्रतिपक्षो हेतुर्दृष्टान्तश्चेति । चत्वारो वै तेषावयवाः सोपनयाः परानुग्रहप्रवर्णैः
सङ्घिः प्रयोक्तव्याः । पंच वै प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनभेदात् । अन्यथा तत्प्रतिपत्तेरयोगादित्येन्ये
प्राहुः तदाह—

हेतुरेव प्रयोक्तव्यस्तावन्मात्रात्प्रवेदितुं । समर्थान्प्रतिवोच्यान् नूनं साध्यं संक्षेपतो नैतु ॥ १ ॥

द्वौ च त्रयश्च चत्वारः पंच चावयवाः परे । प्रयोक्तव्याः प्रपंचेन सङ्घिरित्यपरे विदुः ॥२॥

तेऽप्येवं पृष्टव्याः हेतुस्तावत्केवलैः प्रयुज्यमानः कथं प्रयुज्यत इति यदि प्रयमांतः सत्सदित्येव
तदास्य कुतः साध्यत्वव्यवच्छेदः साध्यलक्षणवैकल्यात् सत्सत्त्वस्य प्रसिद्धत्वात् साध्यस्याप्रसिद्धलक्षणत्वान् किं
पुनः सत्सदित्युच्यते यतस्तत्सकलजनप्रसिद्ध साध्यव्यवच्छेदेन साधनत्वेनैव बुद्ध्यामहे न पुनः साध्यनिर्देश-
त्वेन शंकांमहे सत्सदिति चेत् ईमे ब्रूमहे सैदं सदिति प्रमा यैतोऽत्रोभिप्रेता सर्वगत्वर्थत्वात् गत्यर्थस्य च

१ सर्वमनेकांतात्मकमुत्पादव्ययध्रीव्ययुक्तं मत्सत्त्वत्वादित्यर्थः । २ अप्रतिपादनं । ३ पर्वतादीं नाम्न । ४ विरोध-
विरोधान् । ५ साधर्म्यावयवपंचकश्चैव वचने । ६ हीनं अन्यतमेन न्यूनमिति निग्रहस्थानानुपंगात् । ७ यत्र पंचावयव-
प्रयोगे । ८ परिपूर्णतया । ९ पक्षधर्मत्वपक्षेसत्त्वविपक्षाः व्यावृत्तिरूपस्य । १० प्रतिज्ञा संधा प्रतिज्ञाः, मयादित्यमरः । ११
उपनयनिगमनयोर्ग्रहणं । १२ इति पराशंकां मनासि कृत्वा निराकृतवान् जैनः । १३ अन्यधानुपपत्तिः । १४ प्रतिज्ञादीनां
विशेषरूपत्वरहितत्वात् । १५ तद्वैव विवृणोति । १६ प्रवक्ष्यमाणं वर्तते । १७ अंगीक्रियते । १८ जैनाप्रति । १९ सांख्यान-
प्रति । २० मीमांसकान्प्रति । २१ योगान्प्रति । २२ उक्तविपर्यये एवं न प्रयुज्यते चेत् । २३ सौगताः । २४ प्रपंचेन
साध्यं प्रवेदितुं समर्थान् नूनं प्रति । २५ अहो । २६ प्रमेयांतः । २७ केन प्रकारेण । २८ व्यावृत्तिः । २९ सत्सदिति लिग
३० प्रतिपादनरत्नेन । ३१ सत्सदिति तद्वेतुरित्यर्थः । ३२ वीद्धानः । ३३ युट् प्रत्ययोऽत्र ज्ञातव्यः । ३४ कारणात् ।
३५ अनुमाने ।

दानार्थन्याससर्वे गम्यर्था दानार्थे वर्तते इति वचनात्सती विद्यमाना सा यस्मिन् सत्सत्सद्विद्यमानप्रम प्रमेयमिति
 पश्यन् कस्यचिदप्रमाणवादिन प्रमेयप्रसिद्ध । संबन्धमात्रप्रमाणवादिन तदप्रसिद्धमिति न मंतस्य तस्यापि
 संबन्धस्वरूपे प्रमेयप्रसिद्धे स्वरूपस्य स्वतो गतिरिति स्वयमभिधानात्सर्वथा तदभिधाने परमार्थत्वं स्वरू-
 पादिगतिविरोधात्संबन्धैतत्सिद्धेरयोगात् । यदि पुनरुपादादिस्वभावत्वं सत्यं तदा सत्सत्सत्साध्यमिति युक्तं
 विद्यमानोत्पादादिस्वभावत्वस्य सत्सत्स्य केषांचिदप्रसिद्धत्वात् साध्यलक्षणसंप्रतिपत्तेरित्येव ये नृपते तेषां
 सत्सदित्युक्ते सत्त्वत्वस्य प्रसिद्धतया साध्यव्यवच्छेदसिद्धावपि साधनस्य धर्मिणो व्यवच्छेदः सिद्धयेत् तस्यापि
 प्रसिद्धत्वेन समेतत्वात् प्रसिद्धोषर्माति वचनात् यदि पुनर्विदुषां साध्यसिद्धयर्थे धर्मिणो प्रयोज्यात्वात्सत्य
 साध्याधिनामाभावात्तदेव व्यवच्छेदमिदिरिति मतं तदा हेतुः केवलः कथं तेषां प्रयोग्यः स्यात् खेद्यसि-
 द्ध्यर्थं साध्यस्यानिर्दिधाने तेन सत्याधिनाभावात्प्रसिद्धे । प्रस्तावाद्द्रव्यमानेन साध्येनानुक्तेनापि हेतोर्विना-
 भावस्ताद्विद्विद्विद्वद्वर्थाते इति चेत् न चैतत्परीक्षाक्षम प्रस्तावस्येदानीत्परोर्ययोरीयोपान्तकतरस्मिन्ने हेतु-
 प्रयुक्त्येवमिति ज्ञातमसत्के किमनित्यं शब्दो नित्यो वेद्युभ्यांशावच्छेदविनि क्षयस्ये सति हेतुप्रयोगस्येद-
 त्वात् "संदिग्धेऽप्ये हेतुवर्चनोदिति" कैश्चित्त्वयमभिधानात् । अथ यदैकमुखएव प्रस्तावस्यप्रामाण्यं नगत् कथमेत-
 दिति कस्यचिदप्ये तदा हेतुसत्त्वैवाप्यमिति ज्ञातुं शक्यत्वात् प्रस्तावाद्द्रव्यमानेन साध्येन हेतोर्विनाभाव-
 सिद्धयर्थेवाप्यपि न सर्वैतं पृथक्परीतार्थं हेतोर्वचनसद्भावदर्शनात् अप्रत्यात्मकमिदं सर्वमिति स्वयमभीप्सतां
 तत्रैव हेतुप्रयोगोपपत्तेर्येदि पुनस्तत्र प्रयुक्तस्य हेतोर्विद्वत्त्वनिश्चयात् तथा च प्रत्यात्मकस्यैव सिद्धेरप्या-
 मिकत्वस्य साध्यत्वायोगात् न तेन हेतोर्विनाभावात्सिद्धिरिति मतं तदा प्रत्यात्मकत्वस्यापि कुत साध्यत्व,
 प्रसिद्धस्य साध्यत्वविरोधात्साधनत्वात् । कस्यचिदेतोरप्राप्त्यत्वे साध्ये विद्वत्तामत्रयुद्धप्रमाणस्य सामर्थ्यात्
 प्रामाण्ये साध्ये सम्यग्हेतुत्वनिर्णयघटनात् तत्रैवप्रामाण्यप्रसिद्धत्वोपपत्तेर्यो धनग्री साध्ये श्रुतत्वस्य
 हेतोर्विद्वत्तामत्रयुध्यते स तस्याग्री साध्ये सम्यग्हेतुत्वमपि युष्यते एव । न चैवं युष्यमानस्य प्रतिपार्थता
 घटते प्रतिपादकत्वात् ततो न त प्रति हेतुः केवलः प्रयोक्तव्यः स्यात् । अथ यद्युद्य प्रतिपार्थेन तत्र हेतु-
 र्यदाचार्येण प्रयुज्यते तदा तस्य तेनाविनाभावावगतिर्भवत्येवेति मतं तदपि न सनीचीनं साध्यनिर्देशस्यैव
 समामते प्रतिपादकत्वमत्रविशेषस्यान्येषा सत्रानुपपत्तेर्यत्पादाचार्यकं सर्वं कुत एतदिति प्रथे प्रमेयत्वा-
 दिति हेतोर्वचनेऽपि संबन्धत्वात्साध्यनिर्देशप्रसिद्धेः एकनिर्देशुरपि भिन्ननिर्देशुरपि तस्य तेन समवाधिशेषात्
 यथैव द्वैकस्य षक्तु साध्यनिर्देशानंतरं साधनस्य निर्देशे तस्य तेनाविनाभावमववसाध्यसिद्धेः साध्यव्यात-
 साधनोपदर्शनं स्युत्तमपैक्षीयते तथा प्रतिपाद्येन साध्यप्रभवचने ह्येते प्रतिपादकेन साधनाभिधानेऽपि
 भिन्नवस्तुनिर्देशयोरेपि साध्यसाधनयोर्विनाभावाविरोधात् कथमन्यधिकत्वात्सर्वस्य नानावस्तुमिच्छीर्यमाणस्य
 समवाधता सिद्धेत् तत सर्वेषां बादिनां अविगोनेन सिद्धं संक्षेपतः साध्यसाधननिर्देशमात्रं न पुन केवल
 हेतुवर्चनं विदुषामपि तदयोगात् किंत् सर्वेषां बादिनां अविगोनेन संक्षेपतः साध्यसाधनदर्शनं प्रसिद्ध
 मिति चेदुच्यते धीमदकलकत्रेणस्य, प्रत्यक्ष विहात ज्ञाने प्रमाणानिन्यात्रित् । धर्मैर्कथं प्रत्यक्ष कल्पना-
 पोदमर्थात्तमियादिषु । योमस्य सदकारणमभियामिन्यादिषु । साध्यस्य चैतस्य पुरुरस्य स्वल्पमिन्यादिषु
 मत्ससदिति पत्रवाच्यमनाकुट्टमेव समावयाम स्वसाध्यार्थाधिनामाभिषासाधनस्याभिधानान् "यथैव हि विशद-
 दानामपन्वमग्रीणं प्रत्यक्षमनुपपन्नं ज्ञानमपकत्येन च विना प्रमाणत्वं केषांचिन्योर्था कल्पनापोदाभाताम्यां
 विना प्रत्यक्षं न्येन्यां नित्यज्ञाने सदकारणत्वमितरेषां पुरुरस्यमभावे चैतन्यं तयोत्पादादिप्रपा-

१ पदावयव । २ अत्रमात्रतः । ३ कादिशब्द इत्यप्रीत्यर्थोदित्येव । ४ लोके प्रवर्तमान्य । ५ धीगता ।
 ६ व्याहृतिर्मात्रो गता । ७ कादिशब्दवादिनो । ८ चर्द्धं तत्रेति मतं वर्तते । ९ व्याहरेत्तत्वात् । १० अत्रतिहादे ।
 ११ प्रतीकत्वं । १२ अत्रावयवव्यवहारीत्येवार्थः । १३ क्वो युष्मिन्न । १४ चेदुच्यं तत्रेति मतं । १५ जगतः । १६ देता-
 १७ चिन्ता । १८ शिर्षकः । १९ अत्रविषयवै । २० अतिगत्वात्तरे । २१ ज्ञानेन निर्धयेत वा । २२ गामावयवज्ञानं
 २३ हेतुप्रयोगस्य । २४ गामावयव अविहातः । २५ तदावहेतुमयो हि इत्येति तत्रदिन । २६ अत्रावयव विदुषां वाच्य
 हेतुवै हि वचनं । २७ अत्रावयव । २८ तत्रेव विश्रुतिः । २९ अत्रावयव ।

त्मकत्वलक्षणसत्वमंतरेण सत्सत्त्वाद्या प्रमेयतापि नोपपद्यत एव प्रमाणवलतः प्रसिद्धायास्तस्याः अन्यत्र क्वचित्सिद्धिर्निश्चयात् । आत्मादिद्रव्यमुत्पादव्ययनिर्मुक्तं प्रमेयं सिद्धं पर्यायश्च ध्रौव्यनिर्मुक्तः प्रमेयोऽस्तीति चायुक्तं द्रव्यपर्याययोर्भेदाभेदकांतेऽनवस्थानान् तथा चैतत्सकलमभ्यधापि ।

तेऽपि प्रयुजते हेतुं सत्सत्त्वं यदि केवलं । सत्सदित्येव साध्यत्वव्यवच्छेदोऽस्य तत्कृतः ॥१॥
 साध्यलक्षणवैकल्यात्सत्यत्वस्य प्रसिद्धितः । सदनें सत्प्रमा एतत् सती सा यत्र तन्मतं ॥२॥
 सत्सत्प्रमेयमेतच्च प्रसिद्धं मानवादिनः । संविन्मात्रेऽपि मानस्य स्वरूपेति प्रमेयता ॥ ३ ॥
 उत्पादादिस्वभावत्वं सत्त्वं साध्यं तु युज्यते । तस्याप्रसिद्धितः साध्यलक्षणं प्रतिपत्तितः ॥४॥
 एवमाचक्षते येऽपि तेषां स्याद्दर्मिणः कुतः । साधनस्य व्यवच्छेदः प्रसिद्धत्वेन संमतात् ॥५॥
 विदुषामप्रयोज्यत्वाद्दर्मिणः साध्यसिद्धये । तस्य साध्याविनाभावाभावादेवेति तैन्मतं ॥ ६ ॥
 हेतुः कथं प्रयोज्यः स्यात्कवलः स्वैशसिद्धये । साध्यस्यावचने तेनाविनाभावाप्रसिद्धितः ॥७॥
 प्रस्तावाद्द्रव्यमानेन हेतोः साध्येन बुद्ध्यते । त्रिद्विद्विरविनाभावाऽनुक्तेनापीति चेन्न वै ॥८॥
 प्रस्तावस्यार्थयोरिष्टानिष्टयोरविशेषतः । कार्ये हेतुः प्रयुक्तोऽयमिति ज्ञातुमशक्तिः ॥ ९ ॥
 यद्येकमुखएव स्यात् प्रस्तावस्यात्मकं जगत् । कथमेतदिति प्रश्ने तदा हेतुः सै तत्र चेत् ॥१०॥
 न पृथग्विपर्ययार्थे हेतोर्वचनसंभवात् । अत्र्यात्मकमिदं विश्वमिति स्वयमभीष्टतां ॥ ११ ॥
 तत्र हेतोर्विरुद्धत्वनिश्चयात्साध्यता न चेत् । तथा त्र्यात्मकं सिद्धेस्तस्य स्यात्साध्यता कुतः ॥१२॥
 यो ह्यग्नौ विरुद्धत्वं धूमवत्त्वस्य बुद्ध्यते । सोऽग्नौ साध्ये कथं तस्य न विश्वत्सत्यहेतुतां ॥१३॥
 न चैवं बुद्ध्यमानस्य घटते प्रतिपाद्यता । प्रतिपादकार्येण हेतुस्तं प्रति केवलः ॥ १४ ॥
 यत्पृष्टं प्रतिपाद्येन तत्र हेतुः प्रयुज्यते । यदाचार्येण तेनास्याविनाभावगतिस्तथा ॥ १५ ॥
 भवत्येवति चेत्साध्ये निर्देशोप्येवमागतः । प्रतिपादकृतः प्रश्नविशेषः कौन्त्यास्यं स ॥१६॥
 उत्पादाद्यात्मकं विश्वं कुत एतद्भि निश्चितं । इति प्रश्ने प्रमेयत्वादिहेतोर्वचस्यपि ॥१७॥
 प्रसिद्धः साध्यनिर्देशः संबन्धादुपवर्णितः । एतेनैवकनिर्देशुरियं भिन्नादपि स्पृष्टं ॥ १८ ॥
 ततः संक्षेपतःसिद्धः सर्वेषामविगानतः । साध्यसाधननिर्देशमात्रकं न तु हेतुवाक् ॥१९॥
 प्रत्यक्षं विग्रहं ज्ञानं प्रमाणं ज्ञानमित्यपि । अकलंकत्रचोयद्वत्साध्यसाधनसूचकं ॥ २० ॥
 प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रांतमिति कर्तिवोक् । सदकारणवन्नित्यमिति योगवचोऽपि च ॥२१॥
 चैतन्य पुरुषस्य स्यात्स्वरूपमिति सांख्यवाक् । एवमादिपरैरिष्ट स्वैशसिद्धिनिबंधनं ॥२२॥
 सत्सत्सदिति तद्वत्सात्पत्रवाक्यमनाकुल । स्वसाध्यार्थाविनाभाविसाधनस्याभिधानतः ॥२३॥
 उत्पादादित्रयात्मत्वमंतरेण प्रमेयता । न हि क्वचित्प्रसिद्धास्ति प्रमाणवलतः सतां ॥२४॥
 नोत्पादद्रव्ययनिर्मुक्तमात्मादिद्रव्यमास्ति नैः । प्रमेयं नापि पर्यायो ध्रौव्यमुक्तोऽस्ति कश्चन ॥२५॥
 द्रव्यपर्याययोर्भेदाभेदकांतेऽनवस्थितेः । श्रीमत्समंतभद्रार्थयुक्तिविद्विस्तथोक्तिः ॥ २६ ॥
 द्रव्यपर्याययोर्भेदार्थं तयोर्द्वयतिरेकेतः । परिणामविशेषाच्च शक्तिमच्छक्तिर्भावतः ॥ २७ ॥
 संज्ञासंख्याविशेषाच्च स्वलक्षणविशेषतः । प्रयोजनादिभेदाच्च तैन्नानात्वं न सर्वथा ॥ २८ ॥

तत्र द्रव्यं तावदन्वैयि तदेवेदमित्यवाधितप्रत्यभिज्ञासमाविगम्यं पर्यायो व्यावृताकारस्वभावः स भेद-

१ सर्वथा भेदाभेदनियमंगोक्रियमाणे । २ पूर्वोक्तं सर्वं । ३ बाँद्धा । ४ विद्यमाना । ५ वस्तुनिः । ६ प्रमाणस्य । ७ स्वसवेदने । ८ आदिशब्देन व्यायध्रौव्ययोर्ग्रहणं । ९ व्याप्तेरभावात् । १० तेषां बाँद्धानां मतं । ११ अक्रयनेन । १२ अनुमानेन । १३ प्रमेयत्वादिलक्षणः । १४ बाँद्धानां । १५ कुतो न कुतोपोतिभावः । १६ प्रतिपाद्यमाने । १७ उक्तविपर्यये । १८ साध्यस्य । १९ प्रतिपादनेन । २० गामानय श्रुत्वा दडेनेति नानावक्तृभिः कथ्यमानेऽपि साध्यसाधननिर्देशः स्यादिति भावः । २१ वादिनां । २२ अविवादात् । २३ धर्मकीर्तवचः । २४ अस्माकं जिनानां । २५ कथंचिद् प्रस्य । २६ अपृथक्करणभावात् । २७ द्रव्यं । २८ पर्यायः । २९ तयोर्द्रव्यपर्याययोः । ३० पर्यायः ।

प्रत्ययसमाधिगम्य' कथञ्चित्तयोरैक्यमव्यतिरेकात् ययोस्तु नैक्यं न तयोरव्यतिरेकः यथा हियर्वादिष्ययोरव्य-
तिरेकश्च द्रव्यपर्याययोस्तस्मात्तयोरैक्यमिति केवलव्यतिरेकी हेतु ननु धन्यमव्यतिरेक एव स एव हेतु
कथमुपपन्नं स्यात्साध्यमनसादिति न संतस्य कौंधिवादादस्यैक्यस्य साध्यत्वात् परस्परमन्नक्यविवेचन-
त्वस्याव्यतिरेकस्य साधनत्वात् तस्य साध्यसमत्वाभावात् परस्परव्यतिरेचन व्यतिरेकः, तदभावस्तव्यतिरेकं
सच शक्यविवेचनमेवेति कथं साध्यसमत्व नैक्यमसिद्धो हेतु कस्यचिच्चीवादिद्रव्यस्य स्वपर्यायेभ्यो ज्ञानादिभ्य-
परद्रव्यपर्यायांतराणि स्वपर्यायाणां च ज्ञानादीनां द्रव्यांतर नेतृमशक्यत्वस्य परस्परमशक्यविवेचनत्वस्य द्रव्यप-
र्याययोः सुप्रसिद्धत्वात् अन्यथा ज्ञानादिपर्यायाणां नीकपर्यायत्वायोगात् जीवादिद्रव्यत्वस्य च तद्द्रव्यत्वविरोधात्
ननु सत्यपि ईभ्ये तत्पर्यायाणामुत्पादात् उत्पन्नामां च विनाशात् कथमशक्यविवेचनत्वं सिद्धमिति तु न श-
क्यनीप पर्यायाणामुत्पादविनाशाभावे पर्यायत्वायोगात् सेषामुत्पादव्ययलक्षणत्वात् द्रव्यस्य प्रौढ्यलक्षणत्ववत् ॥

समुदेति विडम्बुष्यति भावो नियमेन पर्ययनयस्य भवेदिति नो विनश्यति भावनपार्श्वगितो निर्यं ॥

इति वचनत् । न च काठमेदोऽशक्यविवेचनत्वं एककालवर्तिनां नानोपार्थानामतिप्रसगात् ततः
काठमेदे सत्यपि द्रव्यपर्यायोनाशक्यविवेचनत्व ययोस्तलक्षणं विकल्पते । हेद्यामेदोऽशक्यविवेचन-
मिन्वपि वैतं वातातपादीनामपि सत्यसंगात् शौक्लीयो देशाभेदोऽशक्यविवेचनत्वमिति वैतं हि द्रव्यपर्याययो-
स्तत्त्वथमासिद्धं ॥ ननु पर्यायाणां रूपादीनां घटादिद्रव्यदेशीत्वात् घटादिद्रव्यस्य तु स्वारंमकाशयवदेवत्वात्
सैपदार्थान्तरत्वसिद्धिरिति चेन्न प्रमाणामावात् गुणगुणिनी क्रियाक्रियावर्ती जातितद्गतौ विज्ञेयतद्गती
अवयवावापवितौ च परस्परतः पदार्थांतरवृत्ती भिन्नप्रतिभासत्वात् यौ यौ भिन्नप्रतिभासौ ती ती परस्परतः
पदार्थांतरवृत्तौ यथा घटपटौ भिन्नप्रतिभासौ तौ इत्यनुमानसद्भावात् प्रमाणामाव इति चेन्न अस्यानुमानस्य
विद्वत्त्वात् इयविकर्तृस्य कथंचिदार्थांतरस्य साधनात् कथंचिद्विन्नप्रतिभासत्वस्य कथंचिदार्थांतरेण व्याप्तत्वात्
सर्वथा भिन्नप्रतिभासत्वस्य हेतुं वि पुनरसिद्धो हेतु इत्यंतश्च साध्यसाधनधिकत्व प्रतीयते घटपटयोः सर्वथा-
र्थांतरत्वस्य साध्यस्य सर्वथाभिन्नप्रतिभासत्वस्य च साधनसर्वस्याप्राप्तीति कथ्यात् । सर्वद्रव्याद्यात्मना तयो
रभिन्नत्वादभिन्नप्रतिभासमानत्वात् । ननु च सर्वद्रव्याद्यात्मनोऽपि घटपटयोर्यां भिन्नत्वात् कथं तेन तयो-
रभेदः स्यात् । अभिन्नप्रतिभासत्वं वा, सत्वं हि परसामान्य सत्त्वभावः द्रव्यं च चापरसामान्यं द्रव्यस्वभावः
तथा पार्थिवत्वमात्रेणैपि इति कथमसी सतोनार्थांतरवृत्तः स्यादिति कश्चित् सोऽपि न युक्तवादी सत्यादर्या-
ंतरत्वे तयोरेकत्वप्रसंगात् द्रव्यादित्त्वभावाद्यात्यंतभेदे तयोरेकत्वादिप्रसक्तं । सत्तासंबन्धत् तयोः सत्वं
द्रव्यसंबन्धत् द्रव्यत्वोपपत्तेः पार्थिवत्वादिसंबन्धात्पार्थिवत्वादिभ्यश्चसानामभेदोप इति चेत् कथमसत्ता-
स्वपदद्वैभ्यस्यापार्थिवत्वादेव । सैद्व्यतमिन्नसत्याद्रिसंबन्धादपि सैदादिगपता युक्त स्वर्णव्याणदेरपि तद्वत्स-
गात् । प्रागसदादेः सत्तादिसंबन्धात् सैदादिरूपत्वे प्रथमसामान्यस्य स्वव्यकरणव्यापाराद्यामभूतस्य तदनंतरं
भवत् सत्ताप्रसंगः । तस्य तदापि सत्तादिसंबन्धासम्भवात् न तद्वत्संग इति चेत्तदिदं जात्यपि युक्तिं,
मौक्षेपस्य परिहारत्वात् सत्तासंबन्धात् प्रागसत् सत्तासंबन्धात्सत्त्वेऽपि प्रथमसामान्यस्य सत्तासंबन्ध-
मरति, तत् सत्य चैत्याद्येव तस्य सत्तासंबन्धासम्भवात् इति स एव परिहारः कथमर्द्धरतिभ्रीयते साध्य-
मेव च साधनं युक्तस्य सत्तासंबन्धाभावः सत्तासंबन्धाभावादिति युक्तः सत्तासंबन्धलक्षणमत्यामात्रं सत्ता-
संबन्धाभावादिति वा यदि पुनः प्रागैकत्वादिशेषेऽपि घटपटयोरैव सत्तासंबन्ध तन्निमित्तं च सत्य तथा

१ द्रव्यवर्णनयोः । २ परस्परमशक्यविवेचनत्वात् । ३ वीट् । ४ अत्रयोः कश्चिदसौ भावेन एवमेव वदतः । ५
ऊवा । ६ पृथक्त्वत्वं । ७ वीट् । ८ प्रौढ्यत्वे । ९ घटपटयोर्यां । १० युक्तिमत्र । ११ ताले भवः शाश्वतो न तु मौखिकः
१२ केन । १३ परः । १४ तद्वत्त्वित्वादिशेषः । १५ तयोरेकत्वपर्यायव्यतिरेकत्वसिद्धिः । १६ भावितव्यं । १७ क्वचित्
विशामने । १८ इदं परिदृशयति इयं सत्त्वमेव । १९ भिन्नत्वमिति । २० भावितव्यं स्यादिसत्त्वं । २१ अर्थोक्तिरत्रान् ।
२२ अविरोधभावः । २३ सत्त्वमेव । २४ सत्त्वद्रव्यपार्थिवत्वम् । २५ सत्त्वद्रव्यव्यापारविवेकः । २६ आदि सत्त्वद्रव्यपार्थि-
वत्त्वमिति । २७ सत्त्वद्रव्यव्यापारविवेकः । २८ प्रतिपादनादिसपि वाठः स्वव्यहरणात् प्रतिपादनात् । २९ केन हेतु
वतिपत्तं वदते । ३० पुनःसत्तासंबन्धेऽपि वाठः ।

प्रतीतिः न पुनः प्रबन्धाभावस्य तदभावादिति मतं तदा कथंचित्तत्तादिनादत्त्यात् सत्तादिव्यवहारो घट-
पटयोरिति नैकांतेन सत्त्वादि ततो भिन्नं येन सदृशव्यात्मना घटपटयोरभेदः कथंचिदभिन्नप्रतिभासत्वं वा न
स्यात् साध्यसाधनैवैक्यं वा दृष्टान्तस्य ततो न द्रव्यपर्यायोर्भेदैकांतसाधनं निरवयमस्ति यतस्तयोः पर्यायो-
तरत्वसिद्धौ शास्त्रीयदेशभेदलक्षणगक्रयविवेचनत्वोपपत्तेः अगक्रयविवेचनत्वमव्यतिरेको हेतुरसिद्धः शक्येत
नचायमनैकांतिको विरुद्धो वा सर्वदा विपक्षे वृत्त्यभावात् इति सिद्धत्वेचातो हेतोः कथंचिदद्रव्यपर्यायोर्भेदक्यं
तथा “द्रव्यपर्यायोर्भेदक्यं परिणामविशेषात् यद्योस्तु नैक्यं न तयोः परिणामविशेषः, यथा सहाविष्ययोः
परिणामविशेषश्च द्रव्यपर्यायोः तस्मादैक्यमित्यपि व्यतिरेकीहेतुः ननु च कोऽयं परिणामविशेषोनाम यदि
पूर्वविनाशादुत्तरत्वात् तदा वाद्यसिद्धः निरन्वयविनाशात्पूर्वोत्पादयोः स्याद्वादिनामनिष्ठत्वात् । अथ पूर्वस्य
तिरोभावादुत्तरस्याविर्भावस्तदापि वाद्यसिद्धः सर्वथासनन्तिरोभावाविर्भावमात्रान्म्युपगमात् एतेन स्वांश्रया-
द्विन्नस्वभावः समवायात्तत्र वर्तमानः परिणामविशेष इति वाद्यसिद्धः प्रतिपादिनः तेषां तथायनम्युपगमात्
अथ पूर्वापरस्वभावत्यागोपादानान्वितस्थितिर्लक्षणस्तदा प्रतिवाद्यसिद्धः सांगतसांख्ययोगानां तथोभूत-
परिणामविशेषासिद्धेः इति कश्चित्तोपि न युक्तवादी पूर्वापरस्वभावत्योगोपादानान्वितस्थितिलक्षणस्य परिणा-
मविशेषस्य प्रमाणतः सिद्धत्वात् । तथा हि सर्वं वस्तु यथोक्तपरिणामविशेषभाक् सत्त्वात् सर्वथायं परिणामिनि
सांगतादीष्टपरिणामेन परिणामिनि च सत्त्वविरोधान् तद्विरोधश्च अर्थक्रियाव्याघातान् तद्व्याघातश्च क्रम-
योगपद्यासम्भवात् तदसंभवश्च निरन्वयविनश्चरानिरर्गकाले देशकालकृतक्रमस्य नानाकार्यकरणशक्तिनाना-
त्वनिबन्धनयोगपद्यस्य च विरोधान् सर्वथा सदात्मककूटस्थवत् परस्परतोऽत्यंतभिन्नधर्मधर्मिमात्रवच्च नह्यत्र
देशकृतः क्रमः पिपीलिकादिवत् नापि कालकृतो वा वाजांशुरादिवत् संभवत्येकैस्यानेकदेशकालवर्तनो-
नम्युपगमात् यो यत्रैव स तत्रैव यो यद्वैव तदैव सः “न देशकालयोर्व्याप्तिर्भावानामिह विद्यते” इति यचनान्
ननु च क्षणिकैकस्वलक्षणापेक्षया देशकालव्याप्यभावात् भावानां माभूत् देशकालकृतः क्रमः सकृदेक-
स्यानेकस्वभावापेक्षया योगपद्यवत् संतानापेक्षया तु स्यात् तस्यानेकसहकारिकालापापेक्षया अनेककार्यकरण-
योगपद्यवत् इति चेन्न संतानसमुदाययोरेव क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारित्वान् वस्तुत्वसिद्धिप्रसंगान् स्वैलक्ष-
णस्यावस्तुतापत्तेः । स्याद्वाकृतं यदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्क्रमशः कार्योत्पत्तितत्त्वलक्षणं क्रमशः कार्यकारि
यथा कस्यचिज्जाप्रद्विज्ञानं क्रमशः स्वमज्ञानप्रबोधज्ञानादिकारणं किंचित्तु युगपत्कार्यकारि यदन्वयव्यति-
रेकाम्यां योगपद्येन कार्योत्पत्तिः यथा प्रदीपस्वलक्षणं तैलगोपणां वकारापनयंकारणं । न चैवमेकस्यानेक-
स्वभावापत्तिस्तस्य तौदृशैकस्वभावत्वात् इति तदसत् कूटस्थस्याप्येवं क्रमाक्रमकार्यकारित्वोपपत्तेः शक्यं हि
वक्तुं शाश्वतिको भावः स्वान्वयव्यतिरेकाम्यां क्रमेणाक्रमेण वानेकं कार्यं प्रादुर्भावयन् तथैवा तान्निमित्तं ।
नचानेकस्वभावत्वं तस्य तथाविधैकस्वभावत्वात् ॥ नित्यस्य कथं व्यतिरेक इति चेत् क्षणिकस्य कैयं ।
सकलकालकलाव्याप्तेरिति चेत् नित्यस्यापि सकलदेशाव्याप्तेर्व्यतिरेकोऽस्तु । ननु नित्याद्विन्नकार्यस्योत्पत्तौ

१ आदिशब्देन द्रव्यत्वपार्थिवत्वयोर्ग्रहणं । २ कृतो न स्यात् स्यादेव । ३ सर्वथा भेदनिश्चये साधनं सर्वथा न घटते
इति भावः । ४ स्वरूपेण । ५ घटपटयां द्रव्यपर्यायोर्वा । ६ विवेचनस्य तदुपपत्तौ । ७ कृतः शक्येत न कृतोऽपि । ८ उत्पाद
व्ययग्रन्थ्यात्मकत्वात् । ९ बौद्धः । १० चेत् । ११ (वादिना) जनानामसम्मतः । १२ जनानामभिमतः । १३ न्यायेन
१४ घटपटादेः । १५ सांगतसांख्ययोगोक्तप्रकारेण परिणामस्यानंगीकारात् । १६ परिणामविशेषयेत् । १७ जनोक्त-
क्षणपरिणामविशेषस्यासिद्धेरित्यर्थः । १८ पूर्वापरस्वभावयोर्भेदासंख्यं प्राह्यं । १९ उत्पादन्ययग्रन्थोच्चरिते । २० आदि
शब्देन सांख्ययोगोर्ग्रहणं । २१ स्वरविपाणादौ । २२ निरन्वयविनाशात्पूर्वोत्पादः पूर्वस्य तिरोभावादुत्तरस्याविर्भावः
स्वाश्रयाद्विन्नस्वभावः समवायात्तत्र वर्तमानः परिणामविशेष इति लक्षणे निरंशः क्षणिकः । २३ सदृशैकस्वरूपतया कालव्यापि
कूटस्थत्वत्वं सांख्यापेक्षया प्राह्यं । २४ सांगतादीष्टत्वस्य । २५ कारणसमुदायापेक्षया । २६ शब्दवस्तुनः । २७ बौद्धः ।
२८ स्वलक्षणं । २९ भवतीत्यव्याहारः । ३० स्वलक्षणस्य । ३१ क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारित्वलक्षणः । ३२ नित्यस्य
३३ क्षणिकाक्षणिकवादिनोः परस्परं वदतोः ३४ स्वलक्षणं यथा । ३५ बौद्धः । ३६ असत्यसद्भावोव्यतिरेकः । ३७ व्य-
तिरेक इत्याद्याहारः । ३८ जनः । ३९ बौद्धः ।

देहान्तितरेकस्यापि न समर्थः तदनुपपत्तौ तु तरेष्वस्यैव कार्यस्य सर्वदोषत्वे प्रतीतिविरोध इति चेत् तर्हि क्षणिकान्निर्गन्तव्यस्य कार्योत्पादे व्यतिरेकमात्रमेतदभावएव तद्भावात्, तदभिन्नकालस्योत्पादे कार्यविरोधः समसमयवर्तितास्मात्सर्वत्। क्षणिकच्छण्डे स्वकाले सति मन्त काल्यंतरेऽपि कार्यस्यान्यवत् तदा तस्मिन्-सर्वमवतो व्यतिरेकः सिद्ध्यतीति चेत् तर्हि निर्येऽपि स्वदेशे सति देशांतरेऽपि मन्त कार्यस्यान्यवत् तत्राप्यसति तस्यामवतो व्यतिरेकः सिद्ध्येत्। नचैवमनभिमतदेशस्यापि कार्यस्य अन्य प्रसभ्यते नियमादिन क्षणिकत्वादिनोऽपि तदनभिमतकालस्य न मप्रसगात्। तत स्वयोग्यभिन्नकालस्योत्पत्तौ निजावपि स्वयोग्य-भिर्भेदज्ञास्योत्पत्तये प्रबंधेन सर्वथा क्षणिकेतरवादिनो परस्परभेदनिवृत्त्यात् क्षणिकैकांतस्य तस्याभेद-प्रवृत्तौ निराकरणाय न पूर्वापरस्वभावविनाशोत्पादमात्रेण परिणामेन परिणामि सर्वं वस्तु नाप्याविनाभाव-मात्रेण निर्देयकान्ते तदनुपपत्ते कृतस्यैव्याविर्भावतिरोभावोत्पत्तौ तदवस्थाविरोधात् अनिश्चयानुपपत्त्यात् तदवस्थाव्योस्तदुपपत्तौ ततस्तयोर्भेदकस्यानतिप्रकमात् भेदे निवृत्त्यावस्येति व्यपदेशसिद्धिः सर्वत्रामाभात्। अदस्तावत्स्वाभावएव सबवइतिचेत् न तस्य भेदैक्यति सहाविष्यवदधटनात्। एतेन द्रव्यस्य भिन्नेन गुणा-दिना परिणामेन परिणामित्वं प्रत्याह्वयंतं गुणादिद्रव्ययो समकामस्यापि भेदैक्यति तद्वदनुपपत्तेरविरोधात्। देशभेदात्तयो संबन्ध इति चेन्न कालातप्योत्पत्त्याकाशयोर्भा तद्वसगात् कालभेदादुभयभेदाच्च स तयो-रिष्यस्याप्यनेनापास्त। तयोरेवैश्वर्याभावाद्दुपपन्न संबन्ध इति चेत् स यदि देशकालभेद एव तदा सएव दोष ततोऽप्येते स्वभावभेद, प्रतिमासाभेदो, व्यपदेशभेदो, वा न तावत्स्वभावभेद समवति द्रव्यस्य गुणादेव भिन्नस्वभावोत्पत्त्यात्। मतिमासान्यपदेशभेदोऽपि न युक्तः, तस्यासिद्धत्वात्। कर्षणभेदकद्रव्य-तादात्म्यमात्रेणैव इति चेत् स्यात्तादमतासिद्धिः सैवास्तु गन्तव्यताभावात् इति पयोःपरिणामेनैव परिणा-मित्वं सत्त्वस्य व्यापकं सिद्धं ततस्तस्यैव साधनमिति सिद्धः परिणामविरोधो हेतु द्रव्यपर्याययोः कर्षणभेदकं साक्यति। यथैव हि द्रव्यस्य द्रव्यरूपतया स्थितिः, पूर्वापरपर्यायरूपतया तु माद्योत्पादौ परिणामविशेषतया पर्यायस्यापि स्वरूपेणानुपपत्तौ विनाशश्च द्रव्यरूपतया तु स्थितिरिति तत्क्षणेण परिणामविरोधोऽस्त्येव। तथा द्रव्यपर्याययोः कर्षणभेदकं शक्तिमच्छक्तिमावात् ययोस्तु नैक्यं न तयोः शक्तिमच्छक्तिमात्रं यथा सहाविष्ययोः शक्तिमच्छक्तिमात्रश्च द्रव्यपर्याययोरिति व्यतिरेकी हेतुरन्यथानुपपत्तिच्छण्डेण साम्यं साधयति। शक्तिमच्छक्तिमात्रं पर्याया प्रतीत्याएव तद्भावः शक्तिमच्छक्तिमात्रं सिद्धोऽन्यथानुपपत्त्यात्मको हेतु। न चान्यथानुपपत्तिरसिद्धा कर्षणभेदपर्ययभेदेन द्रव्यपर्याययोर्भेदैक्यति तदभेदैक्यति च शक्तिमच्छक्तिमात्रस्या-संभवत्। अत्राकर्षणविशेषनच्छण्डपरिणामविशेषवत्। तथा द्रव्यपर्याययोः कर्षणभेदान्न संज्ञासंख्याच्छण्ड-प्रयोजनप्रतिमासभेदात्कृतपटवत् शक्यपुरदारदिसंज्ञाभेदेन कच्छत्र दार इत्यादिसंख्याभेदेन ज्ञानादिसं-ख्याभेदेन तापोषोसादिप्रयोजनभेदेन सद्यश्चर्यादिसंज्ञाभेदेन च व्यभिचारो हेतुरितिचेन्न तस्यापि कर्षणभेदमन्तेरानुपपत्त्यमानत्वात् सर्वस्यैकानेकस्वभावताभिनिश्चयात् सन्नेयसंख्येयत्वच्छण्डप्रयोज्यप्रतिमास्य स्वभावभेदार्पणायामेव संज्ञादिभेदस्यव्यवहारसिद्धेरन्यथातिप्रसंगात् ततोऽन्यथा द्रव्यपर्याययोः कर्षणभेदसाधन-कर्षणभेदकसाधनवत् तथैव विरोधवैयधिकरण्यादिरूपेण, प्रमाणसिद्धयोः कर्षणभेदोत्पत्तदगोचराधात् कर्षणसर्वथा भेदाभेदयोरैव विरोधादिसिद्धयत्तयावसायात्। ननु च द्रव्यपर्याययोर्व्यभिचारात्तन्मात्रेण भेदो यथाश्रि-माभेदस्तौ यदि तयो भिन्नी तदा भेदएव न हि भिन्नास्तमिन्नमभिन्ननाम नानामाजनस्यक्षीरादभिन्नक्षीरंतरवत् अपामिन्नौ तापापि न भेदः तदुक्तं—

यावत्तानी समाभिन्य भेदाभेदी इयोस्तयो । तावमिन्नौ तत स्यातां यदि भेदस्तदा न किम् ॥१॥
किं भिन्नौ यदि तौ भेदः सर्वथा केन वार्यते । भिन्नादभिन्नयोर्भेदा भिन्नार्थादभेदवत् ॥२॥

१ भिन्नस्विकारैव । २ भिन्नः कालो यस्य । ३ कारणाभावएव । ४ कार्यसंज्ञकत्वम् । ५ कारणाभिन्नकालस्य ।
६ कार्यसाधनयोः । ७ शक्तिमच्छक्तिमात्रवत् । ८ अनुपपत्त्यात्मकम् । ९ जल्पसमागलस्य । १० भिन्नो वैधो वस्तु कार्यस्य तस्य ।
११ विद्योत्पत्तौ । १२ अतिच्छण्डितत्वात् । १३ वेदसमागलकारणत्वात् । १४ एकस्वतया तु वा अलम्ब्यापी च कृतवत् ।
१५ व्यासावर्तित्वमात्रम् । १६ कृतस्याव्यभिचारविरोधात्तौ भिन्नविभिनौ च । "

इति स एवमप्युपालंभो वस्तुनि न भवत्येव स्वमिध्याविकल्पयोरैव तत्संभयात् वस्तुनो द्रव्यपर्यायात्मनोर्जात्यंतरस्य तदंशयोर्द्रव्यपर्याययोः कथंचिद्भेदाभेदात्मनोः प्रतीतिसिद्धत्वात् नच तथा प्रतीतिः मिथ्या, वाचकस्य तद्विपरीतप्राहिणः प्रमाणस्य कस्यचिद्द्रव्यसंभवात् तत्रानवस्थादेरनवतारान् तथा हि द्रव्यपर्याययो-र्यमात्मानं द्रव्यस्वभावमाश्रित्याभेदः स्याद्वादिनां संमतः स एवाभेदो न पुनरन्योत्रायं पर्यायमात्मानमाश्रित्य तयोर्भेदो व्यवहियते सएव पर्यायात्मा भेदः ततोनापर इत्याहुरनेकांतवादिनः ततो नैवाभेदकांतः प्रसज्यते भेदैकान्तो वा तथाप्यधायि इत्येवमप्युपालंभो न संभवति वस्तुनि तथा प्रतीतिसिद्धत्वाद्वाचकस्याप्यसंभवात् ।

द्रव्यपर्यायोश्चात्र भेदः स्याद्वादिनां मतः । द्रव्यात्मानं यमाश्रित्य स एवाभेद इत्यपि ॥१॥

पर्यायात्मानमाश्रित्य पंचभेदः प्रकीर्त्यते । स एव भेद इत्याहुस्तत्तदेकांतता कुतः ॥२॥

इति तत एव च प्रतीतिसिद्धत्वाद्वाचकाभावादपि गीतोप्यस्पर्शवत् द्रव्यपर्यायोर्विरोधो ध्वस्तः स्यात् तद्वद्वैयधिकरण्यं च ध्वस्तं स्यात् तत एवानवस्था ध्वस्ता स्यात् द्रव्यरूपेणाभेदस्यैव पर्यायरूपेण भेदस्यैवो-भयस्वभावे वस्तुनि व्यवस्थितत्वान् सुनयार्पितकांतावधारणस्यापि अनेकांताप्रतिघातत्वात् । ननु च प्रमाणा-र्पणादनेकांतएव नयार्पणाच्चैकांतएवैत्यप्येकांतएव प्रसक्त इति चेन्न तस्याप्यपरनयप्रमाणविषयतायामेकां-तात्मकत्वात् अव्यवस्थितानेकांतोपगमात् आकांक्षाक्षयादेव व्यवस्थानसिद्धेरनवस्थादोषामावात् । संकरश्च-ध्वस्तः स्यात् तयोर्गुणत्वप्राप्त्यभावात् । व्यतिरेकश्च परस्परविषयगमनाभावात् । प्रतिनियतस्वरूपत्वात्संशी-तिरपि ध्वस्ता । तथानयोर्नयप्रमाणाभ्यां मुनिधित्वात् तथैवाप्रतिपत्तिरभावश्च ध्वस्तः स्यात् यौगाभिमत-सामान्यविशेषवत् चित्राद्वैतवादिनश्चित्रवेदनवत्, सांख्यस्य सत्त्वरजस्तमोमयैकप्रधानवत् चित्रपटवच्चापरेण नैकस्यानेकत्वं विरोधं भजते नापि वैयधिकरण्यादिदोषमिति प्रतिपत्तव्यं । तदुक्तं—

तत एव विरोधोऽत्र विभिन्नाश्रयतापि वा । अनवस्थाद्यपि ध्वस्तं स्यात्सामान्यविरोधवत् ॥१॥

चित्रवेदनवच्चापि सत्त्वाद्यात्मप्रधानवत् । चित्रयस्त्रवदेकस्यानेकत्वं न विरोधमाक् ॥ २ इति

एवं च न सत्त्वत्वलक्षणं प्रमेयत्वं नित्यैकांतादिषु क्वचिदपि सर्वथैकांते संभवति प्रमाणेनैव नयैरपि जात्यंतरस्यानेकांतात्मनो वस्तुनः प्रवेदनात् । नित्यत्वाद्येकांतप्रवेदने तत्प्रतिपक्षाऽनित्यत्वादिवर्माणामनिरा-करणान् तत्र तेषामपि गुणाभूतानां सद्भावान् एतावतैव विपक्षे व्यावृत्तिनिश्चयेन हेतोः प्रकृतस्यान्यथानुप-पन्नताप्रधानलक्षणभूता सिद्धा । ततो युक्तं साध्यसाधनवचनं संक्षेपतः पत्रवाक्ये केवलस्य हेतोरिति संक्षेपतो प्रयोगाप्रयोगान्, सर्वथाविचारसहत्वान्, साध्यनिर्देशसहितस्यैव हेतोः प्रयोगार्हत्वसमर्थनात्, तदुक्तं-
तथा च न प्रमेयत्वं ध्रौव्यैकांतादिषु क्वचित् । नयैरपि गुणाभूतानेकांतस्य प्रवेदनात् ॥

सिद्धा चैतावता हेतोरन्यथानुपपन्नता । प्रधानलक्षणं युक्ता साध्यसाधनवाक् ततः ॥ इति

विशेषाश्रयणात्कस्य कस्यावयवस्य वचनं पत्रे प्रयोगयोग्यमिति उदाहियते ।

साध्यधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः साधनस्य च । वचः प्रयुज्यते पत्रे विशेषाश्रयतो यथा ॥

स्वांतभासितमूल्याद्यत्र्यंतात्मतदुभांतभाक् । परांतद्यौतितोद्दीप्तमितीतः स्वात्मकत्वतः ॥ इति

अंत एव हांतः स्वार्थिकेऽणि भवति वानप्रस्थादिवत् प्रादिपाठयेक्षया सोरांतः स्वांतः—उन् तेन भासिता द्यौतिता भूतिरुद्भूतिरित्यर्थः सा आद्या येषां ते स्वांतभासितमूल्याद्यास्तेच ते अताश्च ते उद्भू-तिविनाशध्रौव्यधर्मा इत्यर्थः, त एवात्मानः तान् तनोति इति स्वांतभासितमूल्याद्यत्र्यंतात्मतदिति साध्य-धर्मः उभांता वाक् यस्य तदुभांतभाक् विश्वमिति धर्मो तस्य साध्यधर्मविशिष्टस्य निर्देशः उत्पादादिस्व-भावव्यापि सर्वमिति यावत् । परांतो यस्येति परांतः प्रःसएव द्यौतितं द्यौतनमुपसर्ग इत्यर्थः तेन्नेर्हाता सा चासौ मितिश्च तामितः स्वात्मा यस्य तत्परांताद्यौतितोद्दीप्तमिताः तत्त्वात्मकं प्रमितिः प्राप्तस्वरूपमिति यावत् तस्य भावस्तत्त्वं प्रमेयत्वं तस्मात्ततः प्रमेयत्वात् इत्यर्थः प्रमाणविषयस्य प्रमेयत्वादिति एतस्य साधनस्य चान्यथानुपपन्नत्वनियमनिश्चयलक्षणस्योक्तन्यायेन समर्पितस्य वचनं यत्रेति विशेषाश्रयेण प्रयुज्यते, दृष्टांतो-पदर्शनाभावेऽपि हेतोर्गमकत्वसमर्थनात् । तथा त्रयश्चत्वारः पंच षडादयो वा पत्रवाक्येऽवयवाःस्युः निय-मस्याव्यवस्थानादित्येतदभिधीयते ।

चित्रापर्यतराणीत्यभारेकांतात्मकत्वतः । यदित्य न तदित्ये न यथा किञ्चिदिति प्रयः ॥१॥

तथाचेदमिति प्रोक्तप्रकारोऽवयवा मता । तस्मात्तयेति निर्देशे पंच पत्रस्य कस्यचित् ॥२॥

पद्मादयोऽपि चैव स्युर्नियमस्याभ्यवस्थिते । साधर्म्यंतरदृष्टताभिधाने च यथा क्वचित् ॥३॥

चित्रमेकानेकरूपं तदततीतिचित्रात् एकानेकरूपव्याप्यनेकातात्मकमित्यर्थः सर्वविधयदित्यादि सर्व-
मानपाठपेक्षया यदतो विश्वशब्दः । यदतोत्येति यदस इतिवृत्ते, यदतेन राणीय शब्दनीय विश्वमित्यर्थः
तदनेनानेकांतात्मकं विश्वमिति पक्षनिर्देशः कृतः, भारेका संशयः सातोत्येभ्यरेकांतः प्रमेयः प्रमाणप्रमे-
यसंशयेत्यादिपाठपेक्षया स आत्मा स्वभावो यस्य तदारेकांतात्मकं तस्य भावस्तर्षं तस्मादिति साधनवर्त्मनि-
र्देशः यदित्यं न भवति यच्चित्रात् भवति तदित्यं न भवति भारेकांतात्मकं न भवति यथा किञ्चिन्न किञ्चित्
यथाचाकिञ्चित् सर्वैकैकांतात्मकं तर्षं परान्युपगतमिति त्रयोऽवयवा पत्रे प्रयुज्यते तथा चेदं प्रमेयात्मकं
चेदं विश्वमिति पक्षधर्मोपसंहारवचने कत्वरोचयवा प्रयोगेऽपी दृष्टा तस्मात्तयानेकांतव्यापीति निर्देशो
पंचत्वयवा । पत्रवाक्यस्य कस्यचित् पद्मादयोपि चैव प्रतिपाद्या प्रतिपाद्याशयवद्भात् स्युः तेषामित्य-
या चात्प्रारणस्यामायात् तन्न साधर्म्यदृष्टांतस्य वैधर्म्यदृष्टांतस्य च गम्यमानस्यापि वचने पदवयवा स्युः ।
यथानित्यं शब्दः कृतकत्वात् यत्कृतकं तदनिर्णयं दृष्टं यथा घटः यत्पुनर्निर्मितं तदकृतकं दृष्टं यथाकामं कृत-
कश्च शब्दः तस्मादनित्य इति अत्रैव साधर्म्योपनये वैधर्म्योपनये च कृतकः शब्दः, अकृतकस्तु न भव-
तीति प्रयुज्यमाने सत्तावयवा स्युः तस्मादनित्यो निमित्तस्तु न भवति इति निगमनवचनेऽप्ये, अनित्यः शब्दो
न तु नित्यः, इति प्रतिज्ञावचनवचने नवावयवा स्युः कृतकत्वादकृतकत्वाभावादिति हेतुप्रयोगे दशापि
स्युः गम्यमानावयवप्रयोगे पुनरकृतोपाभावात्, प्रतिज्ञावयवप्रयोगवत् पक्षधर्मोपसंहारवद्वा दुरासक्त-
व्यवच्छेदस्य फलस्य सद्भावाविशेषात्, सर्वत्र निष्कलवायोगात्, तथाविधप्रतिपाद्याव्यवच्छेदसंभवात्, यत्तत्रैव
तस्मात्साध्याविनाशतस्य साधनत्वोपदर्शनं प्रमाणासिद्धं तदभावे साध्यप्रसिद्धे, पंचत्वयवापुपदर्शनं तु
परेषां न प्रमाणासिद्धं बोध्यानुरोधमात्रादेतदुपवर्षणात् एवं च नैकांतवादिनां प्रसिद्धावयवं वाक्यं संभवति
यत् पत्राख्यां छमेत तदुक्तं—

तत् साध्याविनाशतसाधनत्वोपदर्शनं । प्रमाणासिद्धमेतस्याभावे साध्याप्रसिद्धित् ॥ १ ॥

बोध्यानुरोधमात्रात् पक्षधर्मवचनदर्शनात् । परेषां न प्रमाणेन प्रसिद्धावयव वच इति ॥ २ ॥

किञ्च यमते वर्णा अपि न व्यवतिष्ठते पदान्यपि च तस्य वाक्यं कृतं प्रमाणात् सिद्धेत् यत्
पत्रच्छेदेन ययोक्तेन समन्वितं स्यात् । ननु यौगतां वर्णादयो व्यवतिष्ठत एव आकाशगुणत्वेन शब्दा-
मामन्युपगमात् तद्वाचकत्वात्वादिषु न संसाम्यं तथा वाचकत्वत्वात् किं तावद्वाचक इति चेदुच्यते
माकशगुणः शब्दः बाह्येन्द्रियज्ञानज्ञानविपर्ययात् य एव स एव यथा स्पर्श तथा च शब्दस्तस्मान्नाकाश-
गुणः शब्दः इति नान्यवानुपपत्तिस्तस्य साधनं । गगनगुणत्वे शब्दस्य तदनुपपत्तेः परममहत्त्वादिवत् ।
घटाकाशसंयोगादिना व्यभिचारीदं साधनमिति चैव बाह्येन्द्रियज्ञानविपर्ययात्सिद्धेः अतीन्द्रिययोरिवाती-
न्द्रियेन्द्रियकयोऽपि संयोगस्य विभगमादेव वा तदघटनात्, अन्यथातिप्रसंगात् तदुक्तं—

वर्णा न व्यवतिष्ठते पदान्यपि च यन्मते । तस्य वाक्यं कृतं सिद्धेत् यत्पत्रं छद्गुणान्वितः ॥१॥

न शब्दः सगुणो बाह्यकरणज्ञानगन्तः । स्पर्शवत् स्रगुणस्यैवं प्रमाणन्याहृतत्वतः ॥२॥ इति

न च मीमांसकस्यापि सर्वगतमूर्तद्रव्यनिर्णयकत्वप्रश्ने वर्णो युज्यते तस्य बाह्येन्द्रियप्राज्ञस्यभावत्वात्
घटादिवत् । नाकाशेन हेतोर्म्यभिचारः तस्य बाह्येन्द्रियाभावात्समावत्त्वात् फलमदिवत् स्युःपरिस्पत्याप्याकाशास्या-
नुमेयत्वात् तत्र मूर्तद्रव्यस्याभावे कस्यचिदमूर्तद्रव्यस्य सिद्धेः शुद्धस्याभावस्याघटनात्, निराश्रयस्य गुण-
देरनुपपत्तेः परिशेनाद्राकाशस्य साधनान् । शुभ्रमाकाशं श्यामत्वं चेदमिति प्रत्ययाद्युर्ध्वमाकाशात्मिति
चेम आलोकाद्यकरणयोऽकाशत्वोपचारात् तथा प्रत्ययस्य भावात् तत्र घनद्रव्यामतेऽस्य तदुपचाराद्दे-
त्वात् तयोरेवाकाशाद्रव्यस्योपगमे स्वमतविरोधात् न चान्यकिञ्चित्सर्वगतमूर्तनिर्णयकत्वं द्रव्यं बाह्येन्द्रियमा-
हास्यभावं दृष्ट येन व्यभिचारीदं साधनं स्यात् तत् पटवन्न तथा शब्दः । तदुक्तं—

न च सर्वगतामूर्तनित्यैकात्मात्र युज्यते । वर्णो बाह्येन्द्रियप्राह्यस्वभावत्वाद् घटादिवत् ॥१॥ इति

वर्णव्यतिरिक्तं पदं वाक्यं वा स्फोटाल्पमिल्यपि न संभवति प्राहकाभावात् अर्थप्रतिपत्त्यन्यधानुपपत्तिप्राहिकेति चेन्न तस्यास्तत्त्वतः कथंचिद्वर्णात्मकपदवाक्यहेतुत्वोपपत्तेः परोपगतस्फोटस्यानभिव्यक्तस्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वविरोधान्, वर्णस्तदभिव्यक्तेरपि प्रत्येकमयोगात्, वर्णांतरोच्चारणवैयर्थ्यात्, यौनःपुन्येन वाक्यार्थबोधनानुपगमात् समुदितैरपि तदभिव्यक्तेरसंभवात्, वर्णानां समुदायाघटनात्, पूर्ववर्णश्रवणाहितसंस्कारस्य प्रतिपत्तुरत्यवर्णश्रवणानंतरं तदभिव्यक्तौ तथार्थप्रतिपत्तेरेव सिद्धेः स्फोटपरिकल्पना वैयर्थ्यात्, प्रतीत्यतिलंघनाच्च क्रमविशिष्टवर्णविशेष्ये एवार्थप्रतीतिसद्भावात् तेषामेव पदवाक्यरूपत्वोपपत्तेः । न चागममात्रात् पदवाक्यस्फोटप्रतिपत्तिस्तस्य प्रामाण्यसिद्धेः । न चान्यद्प्राहकमस्ति यतस्तदव्यवस्था तत्त्वतः स्यात् तदुक्तं—

नर्ते वर्णात्पदं नाम नच वाक्यं पदादृते । स्फोटाल्पं प्राहकाभावात् परेष्टस्यास्य तत्त्वतः ॥१॥

यस्य पुनः स्याद्वादिनः शब्दात्मकं बाह्यं वाक्यं पुद्गलरूपं चिदात्मकं चांतरंगमात्मस्वभावं प्रमाणात्सिद्धयति तस्य वाक्यं पत्रं भवेत् श्रोतलक्षणेनान्वितं, सिद्धे धर्मिणि वाक्ये तद्धर्मस्योदितलक्षणस्य परीक्षाविषयत्वघटनात् । ननु चानेकांतवादिनोऽपि वाक्यस्य प्राहकं किं प्रमाणं यतस्तत्सिद्धिरिति चेत् चिदात्मनोऽंतरंगस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षं तदात्मरूपत्वात् वर्णपदवाक्यज्ञानपरिणतो ह्यात्मा भावतो वर्णः पदं वाक्यं च गीयते ततएवार्थप्रतिपत्तिघटनान् लिंगज्ञानात्मकभावलिङ्गाह्लिङ्गिप्रतिपत्तिवत्, चक्षुरादिज्ञानाद्रूपादिप्रतिपत्तिवच्च, सर्वस्याचेतनस्यार्थप्रतिपत्तिहेतुविरोधान् अन्यत्रोपचारात् तत्कारणत्वात् तत्कार्यत्वाच्च तद्रूपचारसिद्धेः । तथा बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षं प्राहकं तत एव तत्पुद्गलात्मकं तदनात्मकस्येन्द्रियप्रत्यक्षप्राह्यत्वानुपपत्तेरिति विचारितमन्यत्र प्रपंचेन । तदुक्तं—

बाह्यं शब्दात्मकं वाक्यमंतरंगं चिदात्मकं । पुद्गलात्मस्वरूपं तु प्रमाणाद्यस्य सिद्धयति ॥ १ ॥

तत्र वाक्यं भवेन् पत्रं तत्त्वतो लक्षणान्वितं । सिद्धे धर्मिणि धर्मस्य परीक्षाविषयत्वतः ॥२॥ इति

स्वाभ्युपगममात्रात् सर्वथैकांतवादिनां विद्यमानमपि वाक्यं धर्मिणः स्वेष्टार्थसाधनत्वधर्माधिकरणं स्वसाध्यार्थाविनाभावलिङ्गस्य कस्यचिदपि अनुपपत्तेः तदभिधानात् सर्वस्य हेतोरसिद्धत्वाच्च । तदुच्यते—

वाक्यं सदापि नैकांतपक्षे स्वेष्टार्थसाधनं । स्वासाध्यार्थाविनाभावि लिंगस्यानुपपत्तितः ॥१॥

असिद्धत्वाच्च सर्वस्य हेतोस्तदभिधानतः । कार्यसिद्धिस्तथाचोक्तं तत्त्वार्थश्लोकावृत्तिके ॥२॥

तत्र स्वरूपतोऽसिद्धो वादिनः शून्यसाधने । सर्वो हेतुर्यथा ब्रह्मतत्त्वोपप्लवसाधने ॥ ३ ॥

सत्त्वादिः सर्वथा साध्ये शब्दभगुरतादिके । स्याद्वादिनः कथंचित्तु सर्वथैकांतवादिनः ॥४॥

शब्दाविनश्वरत्वे तु साध्ये कृतकतादयः । हेतवोऽसिद्धतां यांति बौद्धादेः प्रतिवादिनः ॥५॥

जैनस्य सर्वथैकांते धूमवत्त्वादयोऽग्निषु । साध्येषु हेतवोऽसिद्धाः पर्वतादौ तथा मितः ॥ ६ ॥

शब्दादौ चाक्षुपत्वादिरुभयासिद्ध इष्यते । निश्शेषोऽपि तथाशून्यब्रह्माद्वैतप्रवादिनोः ॥७॥

वाद्यसिद्धोभयासिद्धौ तत्र साध्याप्रसाधनौ । समर्थनविहीनः स्यादसिद्धः प्रतिवादिनः ॥ ८ ॥

हेतुर्यस्याश्रयो न स्यादाश्रयासिद्ध एव सः । स्वसाध्येन विनाभावाभावादगमको मतः ॥९॥

प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वे संवादित्वादयो यथा । शून्योपप्लवशब्दाद्यद्वैतवादावलंबिनां ॥ १० ॥

संदेहविषयः सर्वः संदिग्धासिद्ध उच्यते । यथागमप्रमाणत्वे रुद्रोक्तत्वादिरास्थितः ॥११॥

सन्नप्यज्ञायमानोऽत्राज्ञातासिद्धो विभाव्यते । सौगतादेर्यथा सर्वः सत्त्वादिः स्वेष्टसाधने ॥१२॥

न निर्विकल्पकाप्यक्षादस्ति हेतोर्विनिश्चयः । तत्पृष्ठजाद्विकल्पाच्चवस्तुगोचरतः क्वचित् ॥१३॥

अनुमानांतराद्धेतुनिश्चये वानवस्थितिः । परापराणुमानानां पूर्वपूर्वत्र वृत्तितः ॥ १४ ॥

ज्ञानं ज्ञानांतराध्यक्ष वेदतानेनदर्शितः । सर्वो हेतुरविज्ञातोऽनवस्थानाविशेषतः ॥ १५ ॥

अर्थापत्तिपरिच्छेद्यं परीक्षज्ञानमादृताः । सर्वे ये तेप्यनेनोक्ता स्वाज्ञातासिद्धिहेतवः ॥१६॥

प्रत्यक्षं तु फलज्ञानमात्मानं वा स्वसंविदं । प्राहुर्नै करणज्ञानं व्यर्थं तेषां निवेदितं ॥१७॥

प्रधानपरिणामिन्नाद्येतेनभिर्निरितं । ज्ञानं पौते कथं न स्युरावासासिद्धरतव ॥ १८ ॥
 प्रतिबर्धकदेशस्तु स्वरूपासिद्ध एव न । शब्दो नाशी विनाशित्वादिभ्यादि साध्यसम्मिम ॥१९॥
 य साध्यविपर्ययाप्यभिचारो मुनिश्चितः । स विस्त्रोबोद्ध्यस्तर्षिष्यविघातकृत ॥२०॥
 सत्त्वादिः क्षणिकत्वादी यथा स्याद्वादिविदिषां । अनेकातात्मकत्वस्य नियमात्तेन साधनात् ॥२१॥
 पारार्थ्यं चसुरादीनां संघातस्य प्रसाधयेत् । तेषां द्रव्यविबर्तत्वमेवमिच्छविघातकृत ॥ २२ ॥
 विद्वद्भ्यश्च मिमोषो स्वयमिच्छादिपयये । सामर्थ्यस्याविशेषेण भेदे वातिप्रसंगतः ॥ २३ ॥
 विवादाप्यासिद्ध धीमद्देतुकं कृतकत्वतः । यथा शक्यमित्यादिविस्त्रोडनेन दर्शितः ॥२४॥
 यथा हि मुद्रितमूर्खं जगदेतत्प्रसाधयेत् तथा मुद्रिमतो हेतोर्नेफत्वं शरीरितां ॥ २५ ॥
 स्वशरीरस्य कर्तृणा नाशरीरोऽस्ति सर्वथा । कर्मणेन शरीरेणानादिसवधसिद्धितः ॥२६॥
 यत्त साध्ये शरीरित्वे धीमतो व्यभिचारितां । जगत्कृतं प्रपद्येत तेन हेतुः पुत्रार्थिकः इति ॥२७॥

यत्तत्त्वैवमक्षपादादेः सर्वथैकांतवादिनः साध्याप्यविनाभावविनिर्गमं सर्वथा न समभवत्सिद्ध हादिदोष-
 दूषितत्वात् तस्मान्न तस्य पक्षं समबर्धके प्रतिष्ठापयितुं शक्यं कदाचिज्ज्ञानान् प्रति तदुक्तं—

ततो नैकाक्षपादादेः पत्रं समबर्धकं । प्रतिष्ठापयितुं शक्यं जातु स्याद्वादिनः मतिः ॥ १ ॥

कुत इति चेत्

तत्तत्त्वाधिगमोपायप्रकाशरहितत्वतः । इत्येतस्य प्रसिद्धत्वात्ततोऽन्यभिचारतः ॥ १ ॥

कं पुनरसौ तत्त्वसाधिगमो नाभेति स्वार्थाकारविनिश्चयः सुनिर्वाच्य इति ब्रूमः निर्विकल्पकदर्शनस्य-
 विनिश्चयस्य शक्यत्वेव तत्त्वाधिगमत्वात्तुपपत्तेः क्षणक्षयप्रदर्शनमवत् स्वाकारमात्रविनिश्चयस्यापि तद्भावा-
 योगात् वैवाक्यरविनिश्चयपरिरेह स्वाकारविनिश्चयस्याननुभवत् स्वच्छेदनस्यापि वेपथेदकाकारामनः प्रतीतेः
 तथार्थाकारमात्रविनिश्चयस्यापि तत्त्वाधिगमत्वापटनात् स्वाकारविनिश्चयमतेरणार्थाकारविनिश्चयविरोधात् ।
 स्वार्थाकारविनिश्चयस्यापि कालांतरादी समाधस्य तद्विरोधात् मूर्खविनिश्चये तौत्यविनिश्चयवत्, देहाकारा-
 शक्यत्वापि सुष्ठु निर्वाच्यस्य तथामात्रसिद्धेरिति प्रपंचितत्वादन्यत्र । तदुक्तं—

तत्त्वसाधिगमत्वात्स्वार्थाकारविनिश्चयः । सुनिर्वाच्योऽन्यथा तस्य व्यक्त्वानुपपत्तितः ॥१॥

तर्हि कलन्योपाय इति चेत् कल्प्यते साकत्येन प्रमाणं देहातो नयः प्रतिपद्युत्त्वसाधिगमोपायः
 प्रतीयत एव तस्य शास्त्रे विस्तारतः समर्थतया न चासौ सर्वथैकांतवादिनामक्षपादादीनामुपपत्तिमात्कंदति
 तेनां स्वेष्टस्य दृष्टेयपित्तत्वात् इतिचितितप्राम्य प्रपंचतोऽन्यत्र परीक्षादक्षबुद्धिभिर्बुद्धिणीयं, त एव हि सत्त्वोप-
 गानुक्तं लक्षयितुं क्षमते तदुक्तं—

तस्योपायः पुनः कार्त्स्न्यैकदेशेन वा गतः । प्रतिपद्युः प्रमाणं वा सन्नयो वा प्रतीयते ॥ १ ॥

न चासौ सर्वथैकांतवादिनामुपपद्यते । दृष्टेयपानात्तेषां स्वेष्टत्वेत्यपि विहितं ॥ २ ॥

लक्ष्यं प्रपंचतोऽन्यत्र परीक्षादक्षबुद्धिभिः । सत्त्वोपतोऽनुपपत्तितं ते हि लक्षयितुं क्षमा ॥ ३ ॥

कं पुनस्तत्त्वाधिगमोपायस्य प्रकृत्या इति चेत् प्रतिपाद्यं प्रति साधुशक्येस्तस्य कृतं प्रदर्शनं
 प्रकाशः । न चाक्षपादादीनां सर्वथा तद्व्यवस्थानि प्रमाणवाक्यात्संभवत् । तदव्यमाणि—

प्रकृत्यास्तस्य सद्भावाः प्रतिपाद्यं प्रति स्युः । दर्शनं न चैतेषां तद्व्यवस्थानि सर्वथा ॥ १ ॥

तदनेनैकांतवादिनां पत्रबाधयं, न समबर्धकं, तत्त्वाधिगमोपायप्रकाशरहितत्वात् इत्यनुमानं
 समर्थितं प्रतिपत्तय्यं तथा पत्रबाधयं गूढमन्यवार्थगूढादि वादिना विमिररुहितं सतत्त्वोपायं तथैकविजिति
 वा परिपत्तिवादिन्याप्यविज्ञातार्थं यदा तदा तदेवाविज्ञातार्थं नाम निग्रहस्यानमायातं तदक्षणास्यान्यथात्
 तत् एव चाप्रतिपत्तिनिग्रहस्यानं तत्प्रतीयेतस्य यदा एतद्व्यवस्थास्यस्यार्थं म्याच्छेदे वादिप्रतिपत्तिपरि-
 पत्रस्यापनाय तदानीं बह्विप्रतिपत्तिनीम निग्रहस्यानं तेन निष्कार्यप्रतिपादनात् तदप्रतिपत्तितापस्य विद्य
 वादिप्रतिपत्तिनेप्रतीयेत वाप्यमत्त्वात् स्याद्वादिभिः पञ्चात्प्रकाशस्यानेकांतार्थस्य साधने निष्पत्त्याप्रतीतिर्ब्रमति-

पत्तिरिति लक्षणस्य भावात् वाक्छलं वा संभवदर्थपरित्यागेनासंभवतोऽर्थस्य परिकल्पनात् न हि प्रमा-
णवलाभैर्यायिकादिपरिकल्पितः पत्रवाक्ये संभवन्नर्थः सिद्धः प्रत्यक्षादिवलादनेकांतस्यैव प्रसिद्धेः प्रत्यक्षं
हि तावत् बहिरंतश्च तत्त्वं भावाभावात्मकं व्यवस्यति सर्वथा विरोधाभावात् वाधकरहितं जातुचिन् एकां-
तस्यासाक्षात्करणात् तथाभूतानेकधर्माधिष्ठानं भावः विशेषणविशेष्यादिव्यवहारान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानाच्च
सर्वं भावाभावात्मकं सिद्धं । आगमाच्च सुनिर्वाधकप्रमाणादिति प्रपंचतो न्यत्र तत्त्वार्थालंकारे देवागमे च
प्रोक्तमिह पत्रपरीक्षायां सद्भिरवगतन्यमित्यलं प्रपंचेन तदप्युक्तं ।

तथा त्रिःसप्तकत्वोऽपि पत्रवाक्यमुदीरितं । वादिना गूढमन्यच्चाविजातार्थमुपागतं ॥ १ ॥
परिप्रतिवादिभ्यामविज्ञातत्वसिद्धितः । ततश्चाप्रतिपत्तिः स्यान्निग्रहस्थानमंजसा ॥ २ ॥
धक्तुर्विप्रतिपत्तिर्वा मिथ्यार्थप्रतिपादनात् । विसंवादकतायोगात् तदुक्तार्थस्य तत्त्वतः ॥ ३ ॥
स्याद्वादिभिः पुनः पत्रस्यानेकांतसाधने । भवेद्विप्रतिपत्तिर्वाक्छलं वा लक्षणान्वयात् ॥ ४ ॥
तद्धि संभवतोऽर्थस्य परित्यागेन कल्पनं । यदसंभवतोर्थस्य प्रमाणव्रततश्छलं ॥ ५ ॥
न चेह संभवन्नर्थो यौगादिपरिकल्पितः । प्रत्यक्षादिवलात्सिद्धस्ततोनेकांतसिद्धितः ॥ ६ ॥
भावाभावात्मकं वस्तु बहिरंतश्च तत्त्वतः । प्रत्यक्षं निश्चिनोत्येव सर्वथा वाधवर्जितं ॥ ७ ॥
वास्तवानेकधर्माधिष्ठानं भावो विशेषतः । विशेषणविशेष्यादिव्यवहारप्रसिद्धितः ॥ ८ ॥
सिद्धमित्यनुमानाच्चानंतधर्मसमाश्रितं । समस्तं वस्तु निर्वाधादागमाच्च प्रमाणतः ॥ ९ ॥
इति प्रपंचतः प्रोक्तमन्यत्रेहावगम्यतां । सर्वं पत्रपरीक्षायां सद्भिरित्युपरम्यते ॥ १० ॥

तदेवं पत्रविचारप्रकरणपरिसमाप्तौ विजिगीषोः स्याद्वादिनो वचनं चतुरंगं निराकृताशेषमिध्याप्रवाद-
प्रसरं श्रिया सम्यग्दर्शनादिलक्षणयोपायभूतयोपमेयानंतज्ञानादिलक्षणलक्ष्मीपर्यंततया सदा जयत्विति जय-
वादेनासंशयति—

जीयाभिरस्तनिशेषसर्वथैकांतशासनं ।

सदा श्रीवर्द्धमानस्य विद्यानंदस्य शासनं ॥ १ ॥

सूक्ताभासो भवति भवतस्तावदुच्चारहेतुः

स्वस्यान्येषां गुरुतमतमदिष्टच्च माध्यस्यभाजां ।

तन्मत्तैवं विपुलमतिभिस्तत्र यत्नो विधेयो

नानंदायाखिलखलधियां तं हि कः कर्तुमीशः ॥ २ ॥

इति श्रीस्याद्वादपतिविद्यानंदस्वामिविरचिता

पत्रपरीक्षा समाप्ता ।

